

Lynette Šikić-Mićanović

SKRIVENI ŽIVOTI

Prilog antropologiji
ruralnih žena

Lynette Šikić-Mićanović: SKRIVENI ŽIVOTI

Centar za
urbane i ruralne studije

INSTITUT
DRUŠTVENIH ZNANOSTI
IVO PILAR

INSTITUT
DRUŠTVENIH ZNANOSTI
IVO PILAR
CIJENA 95 KUNA
ISBN 978-953-6666-89-8

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI
IVO PILAR

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO PILAR

Biblioteka **Centra za urbane i ruralne studije**

- K n j i g a 2 -

SKRIVENI ŽIVOTI
Prilog antropologiji ruralnih žena

Biblioteka **Centra za urbane i ruralne studije**

– K n j i g a 2 –

SKRIVENI ŽIVOTI

Prilog antropologiji ruralnih žena

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Marulićev trg 19/I., Zagreb; tel.: 4886800; faks: 4828296; ured@pilar.hr; www.pilar.hr

Za nakladnika:

dr. sc. Vlado Šakić, ravnatelj

Voditeljica Centra za urbane i ruralne studije:

dr. sc. Maja Štambuk

Izvršna urednica:

Mirjana Paić-Jurinić

Recenzentice:

dr. sc. Inga Tomić-Koludrović

dr. sc. Vedrana Spajić-Vrkaš

S engleskoga preveo:

Goran Vujasinović

Lektorica:

Ivona Filipović-Grčić

Oblikovanje korica:

Zlatko Rebernjak

(Grafički studio Forma Ultima)

Grafička priprema:

Tin Kruhak

ITG, Zagreb

Lipanj 2012.

Knjiga je objavljena uz financijsku potporu Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu

Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 809204

ISBN 978-953-6666-89-8

Copyright © 2012. – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

SKRIVENI ŽIVOTI

Prilog antropologiji ruralnih žena

Lynette Šikić-Mićanović

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO PILAR

Zagreb, 2012.

*knjigu posvećujem mami i tati, koji su zaslužni i za ono što nije
uvijek opisivo u istraživanju i mišljenju*

SADRŽAJ

ZAHVALE.....	7
1. ROD I RURALNOST.....	9
<i>Uvod.....</i>	11
<i>Struktura knjige.....</i>	14
<i>Uvod u pojmove.....</i>	15
<i>Rod.....</i>	15
<i>Ženstvenosti i muškosti</i>	18
<i>Ruralnost.....</i>	21
<i>Ruralne rodne studije</i>	22
2. METODOLOŠKA RAZMATRANJA.....	27
<i>Metodološki pristupi u ruralnim studijama</i>	29
<i>Etička razmatranja.....</i>	32
<i>Promatranje sa sudjelovanjem</i>	34
<i>Kvalitativnoistraživački intervjui.....</i>	35
<i>Terensko istraživanje.....</i>	38
3. OSOBNO I ETNOGRAFSKO SEBSTVO.....	47
<i>Uvod.....</i>	49
<i>Uloga istraživača pri oblikovanju podataka</i>	50
<i>Moja pozicionalnost</i>	51
<i>Moja istraživačka usmjerenja.....</i>	52
<i>Pristup i odnos.....</i>	53
<i>Istraživačke dileme i izazovi.....</i>	54
<i>Zaključne napomene</i>	61
4. RODNE VRIJEDNOSTI I STAVOVI: IZMEĐU TRADICIJE I SUVREMENOSTI	65
<i>Uvod.....</i>	67
<i>Pokazatelji tradicionalizma.....</i>	69
<i>Biti djevojka/žena</i>	75
<i>Rodna očekivanja.....</i>	77
<i>“Idealna” žena</i>	79
<i>Rodne prakse</i>	82
<i>Zaključne napomene</i>	86

5. ZNAČENJA, PRAKSE I UČINCI KUĆANSKOG RADA	89
<i>Uvod</i>	91
<i>Kućanski posao i blagostanje</i>	92
<i>Neplaćeni i kućanski: tko obavlja te poslove?</i>	94
<i>Ideali i težnje: što one žele činiti i tko žele biti?</i>	98
<i>Zaključne napomene</i>	107
6. DOPRINOS ŽENA RURALNOM RAZVOJU	111
<i>Uvod</i>	113
<i>Povijesna pozadina ruralnih populacija u Hrvatskoj</i>	115
<i>Uloga žena u ruralnim prostorima</i>	118
<i>Sudjelovanje žena u donošenju odluka</i>	119
<i>Zapreke jednakim mogućnostima</i>	120
<i>Ruralne žene – neiskorišten resurs?</i>	122
<i>Zaključne napomene</i>	123
7. ZAKLJUČCI I PRIJEDLOZI	125
<i>Glavne teme i zaključci</i>	127
<i>Obrazovanje i rod</i>	133
<i>Mobilnost i rod</i>	135
<i>Slobodno vrijeme i rod</i>	137
LITERATURA	141
SUMMARY	163
BILJEŠKA O AUTORICI	171

Mnogo je ljudi koji su pridonijeli ovoj knjizi, često i nesvjesno, pa je teško zahvaliti svakome pojedinačno. Prvo bih željela zahvaliti kolegama u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar koji su podupirali moj rad – posebice prof. dr. sc. Maji Štambuk, koja je kao moja voditeljica na dva državna istraživačka projekta, “Odnos selo-grad u hrvatskom društvu u postmodernoj perspektivi” (2001.–2005.) i “Društvena re/konstrukcija na ruralnom teritoriju: razvojna samoodrživost” (od 2007.) strpljivo poticala moje istraživanje i pisanje. Također bih zahvalila urednici Mirjani Paić-Jurinić, koja je podrškom i radom na knjizi učinila i više od onoga što bi se doticalo samo njezina teksta. Željela bih zahvaliti kolegama u inozemstvu na intelektualnoj podršci, korisnim komentarima i ohrabrenju. Među njima su: Berit Brandth, Ildiko Asztalos Morell, Anselma Gallinat, Peter Collins, Vered Amit i Nila Ginger Hofman.

Posebno zahvaljujem recenzenticama ove knjige, prof. dr. sc. Ingi Tomić-Koludrović i prof. dr. sc. Vedrani Spajić-Vrkaš, za vrlo konstruktivne i detaljne komentare.

Na kraju, veliko hvala ženama (i muškarcima) koji su sudjelovali u ovoj studiji i koji su velikodušno izdvojili vrijeme kako bi svoja iskustva podijelili sa mnom. Posebnu zahvalu upućujem Josipu Kruniću, koji mi je nesebično posvetio svoje vrijeme i znanje na terenu. Također bih zahvalila Gordani Obrovac, koja me uključila u svoj krug prijateljstava i poznanstava. Nijedan prikaz terenskog rada ne bi bio potpun bez priznanja ključne uloge koju sudionici u istraživanju imaju u provedbi etnografskog istraživanja. U njihovu čast, nadam se da ova knjiga “prikladno” otkriva goleme priloge žena ruralnim obiteljima, kućanstvima i zajednicama. Nadam se također da sam u ovoj knjizi uspjela dati glas svakodnevnom životu i iskustvima žena (i muškaraca) na primjeren i dostojanstven način. Budući da su antropolozi uvučeni u svijet sudionika istraživanja, antropološki prikaz njihova života i kulture nužno oblikuje naše stavove prema njima, ali i prema sebi sami-

ma. Preuzimam punu odgovornost za svoje konstrukcije i reprezentacije sudionica i sudionika istraživanja i nadam se da u ovoj studiji nisam nikoga nehotice uvrijedila ili pogrešno predstavila. Štoviše, nadam se da su moja prisutnost i interakcije na terenu imale pozitivan ishod i da su ohrabrile neke žene da dovedu u pitanje postojeće rodne odnose koji im štete.

Od srca zahvaljujem svojoj obitelji, koja me ustrajno podupire u radu, posebno mužu Miroslavu i sinovima Stipanu i Luki.

Zahvaljujem časopisima i nakladnicima na dopuštenju da se poslužim svojim prethodno objavljenim člancima:

- Foregrounding the Self in Fieldwork among Rural Women in Croatia. U: Peter Collins i Anselma Galinat (ur.), *The Ethnographic Self as Resource: Writing Memory and Experience into Ethnography* (2010.), str. 45-62, Oxford: Berghahn Books.

- Gendered Values and Attitudes among Rural Women in Croatia, *Journal of Comparative Family Studies* (Special issue): Family and Gender in the Transformation of the Countryside (2007.), XXXVIII, 3: 459-476.

- The Meanings and Experiences of Domestic Labour among Rural Women in Croatia, *Eastern European Countryside* (2011.), 17: 87-106.

- Women's Contribution to Rural Development in Croatia: Roles, Participation and Obstacles, *Eastern European Countryside* (2009.), 15: 75-90.

1. poglavje

ROD I RURALNOST

Ova knjiga nastala je na temelju mogega doktorskog rada iz antropologije¹ u kojem sam istraživala rodna iskustva ruralnih i seoskih žena te poimanja ženstvenosti.² Tijekom terenskog rada u Slavoniji vrlo su se brzo uzdrmale kulturne pretpostavke koje sam do tada uzimala zdravo za gotovo, jer sam otkrila meni nove načine “činjenja” i “raščinjenja” roda³ u ruralnim prostorima. Od početka je međutim bilo posve jasno da biti “žena” ili “muškarac” odnosno “djevojčica” ili “dječak” ima različita značenja u različitim vremenima i na različitim mjestima te da nije nešto trajno, jedinstveno. Što je najvažnije, nadam se da će ova knjiga otkriti kako se naše izvođenje ženskosti i muškosti mijenja s prelaskom iz skupine u skupinu, s mjesta na mjesto, iz razdoblja u razdoblje. Drugim riječima, rod neizbježno oblikujemo prema specifičnom kontekstu u kojemu se nalazimo – rod prakticiramo i oblikujemo.

Ova knjiga je odjek i moga intelektualnog razvoja, koji je napredovao s izvođenjem terenskog rada za potrebe doktorske disertacije i za istraživanja koja su uslijedila.

- 1 Doktorska teza bila je naslovljena “Gendered Experiences and Femininities among Women in Rural Spaces of Slavonia, Croatia”. Disertaciju pod mentorstvom prof. dr. Svetlane Slapšak obranila sam na poslijediplomskom studiju u Ljubljani (Institutum Studiorum Humanitatis).
- 2 Treba napomenuti da riječi kao što su ženstvenost/ženskost (*femininity*), koje se odnose na kulturne konstrukcije ili iskustvo, i izrazi roda imaju isti korijen kao i riječi koje opisuju biološki spol, kao što su žena/ženski (*female*). Štoviše, žena na hrvatskom znači i žena i supruga, a “the experience of being a woman” nije lako prevesti na hrvatski jezik. Varijacije su ženstvenost (*womanhood/femininity*), ženski spol (*womankind*), ženska svojstva (*womanliness*) i ženski/ženstven (*womanly/feminine*), koje također imaju iste korijene kao i riječi koje opisuju biološki spol.
- 3 “Činjenje roda” (*doing gender*) skovali su West i Zimmerman (1987.), koji su tvrdili da rod nije ono što jesmo nego ono što činimo, a “raščinjenje roda” (*undoing gender*) noviji je pojam i odnosi se na društvene interakcije koje umanjuju rodnu razliku (Deutsch, 2007., 122). U skladu s tim, Deutsch (2007.) objašnjava da definicija “činjenja roda” obuhvaća i konformizam i otpor, ali da nas zdravorazumska upotreba jezika usmjerava prema konformizmu, dok “raščinjenje roda” priziva otpor.

Iščitavajući svoje terenske bilješke, prijepise i tekstove, otkrila sam teme ili poveznice koje sam isprva previdjela, jer su se s vremenom moje teme i interesi mijenjali. Doista, kako kaže Kohn (2010., 197), događaje ne samo što različito tumačimo, nego ih se i prisjećamo na više načina, u skladu s promjenjivim osobnim i emocionalno snažno obojenim asocijacijama. U cjelini, otkrila sam da provedba kvalitativnog istraživanja može biti iskustvo koje mijenja život i koje istraživačima nudi priliku da procijene i neke aspekte vlastita života te ispituju u kojoj mjeri nužno utječu na njihova istraživanja.

Ukratko, ova je studija reakcija na potrebu da se provede antropološko istraživanje koje se bavi iskustvima različitih ruralnih žena⁴ u Hrvatskoj. Životna iskustva, posebno ženska, rijetko su bila predmet teorijskih analiza i imaju marginalan položaj u ruralnim istraživanjima koja se provode u Hrvatskoj. No, ovo nije samo istraživanje o ženama, jer rod je društveno ustrojen, kulturno se konstruira i pregovara u svakodnevnoj interakciji te uključuje i muškarce i žene (Connell, 1995.; Kessler i McKenna, 1978.). Jedno od polazišta knjige jest da se naš identitet konstruira i provodi na osobite načine pomažući nam razumjeti tko smo i kako se uklapamo u svijet. On se dakle neprekidno mijenja u skladu s time gdje smo, što radimo i s kime smo. Dakle, u ovoj se knjizi ne istražuje objektivna kategorija "žena"; ona se bavi subjektivnim predodžbama i praksama koje tvore različite ženstvenosti. Svrha joj je otkriti raznolika i mnogostrana rodna iskustva ruralnih i seoskih žena u ruralnim područjima. Drugim riječima, temeljna je pretpostavka da je iskustvo bivanja ženom (ili muškarcem) često kompleksno, dvosmisleno i fluidno, a ne homogeno. Knjiga se bavi ponajprije ženskim obiteljskim identitetima u kontekstu "promjenjivih" ruralnih prostora i istražuje kako se ti identiteti oblikuju pod utjecajem obiteljskih konstrukcija ruralnih ženstvenosti te na koje sve načine sociokulturna očekivanja oblikuju samopercepciju žena. Važno je napomenuti da studija odbacuje totalizirajuće tvrdnje o muškoj prevlasti i ženskoj podređenosti; umjesto toga, svrha joj je razumjeti i propitati kako se u pojedinim trenucima i u konkretnim područjima proizvode nejednakosti između žena i muškaraca, između različitih skupina žena, ali i kako se one osporavaju. Nadalje, studija

4 Izraz "ruralne žene" ovdje se općenito odnosi na sve žene koje žive u ruralnim područjima, ali obuhvaća i posebnu skupinu seoskih žena koje su dio seoskoga gospodarstva kojem pridonose.

ne pristupa ruralnom društvu kao danosti, kao pojavi koja postoji po naravi stvari i koja se može identificirati i kartografirati. U skladu s postmodernim i poststrukturalnim pristupima, ruralnim se društvima pristupa kao sociokulturnim konstrukcijama – prostorima, krajolicima i tekstovima iz kojih se mogu iščitavati značenja i vrijednosti. Za ovu su studiju relevantni načini na koje se te konstrukcije odražavaju na rodne identitete.

U otkrivanju doživljenih, a katkad i “skrivenih” iskustava ruralnih žena, terenski i komparativni empirizam antropologije omogućuje nadilaženje statistike i rodnih stereotipa kako bi se istražili specifični aspekti ruralnoga rodnog života. U pokušaju da razumijem ženske “stvarnosti” i percepcije, sudjelovanje žena u tim svjetovima, u istraživanju sam krenula od njihovih pogleda i stajališta i proširila ga na njihove domove, obitelji i šire društvene mreže. U tom smislu u knjizi pokušavam kontekstualizirati životne okolnosti žena i učiti o njihovu životu, mišljenjima, stajalištima, nazorima i djelovanju. Ona rasvjetljuje šire strukture i procese koji posreduju ženska iskustva u ruralnim područjima. Budući da ruralni prostor određuje način na koji ljudi ondje žive i misle o rodu, knjiga je i korak prema razumijevanju načina na koje su žene upletene u društveni svijet i na koje one same doživljavaju i tumače tu upletenost. Cilj joj je istražiti koliko su snažno tradicionalno ženski identiteti (prihvatljive ruralne ženstvenosti) ugrađeni u izvođenje roda te koliko ih ono učvršćuje, ali i u kojoj ih mjeri neke žene nadilaze i osporavaju. Umjesto da ruralne žene vidi kao pasivne žrtve patrijarhalnih struktura, ova studija nastoji iznijeti na vidjelo njihovu moć djelovanja i kreativne načine na koje u često teškim okolnostima preuzimaju nadzor nad svojim životima. Ukratko, istraživanje se usredotočuje na to kako žene doživljavaju ruralni život, kako ruralne zajednice konstruiraju kulturna značenja i nadziru prostor te kako žene nadilaze nejednakosti, a često i osporavaju društvene odnose i strukture. Premda je usmjereno ponajprije na rod, istražujem također kako na ženska iskustva utječu isprepleteni utjecaji životne dobi, bračnog/roditeljskog statusa, naobrazbe, zaposlenosti, religije i osobnih/obiteljskih okolnosti. Obrađuje se i važnost onoga “kućnoga” za rodne identitete ruralnih žena u kontekstu društveno konstruiranih i spornih kategorija ruralnosti i ženstvenosti. Analogno tome, u ovoj se analizi “kućna sfera” smatra legitimnim područjem istraživanja koje se u *mainstream* analizama često zanemaruje i marginalizira.

U prvom dijelu raspravlja se o pojmovima roda, ženstvenosti i muškosti, ruralnosti, uz sažet prikaz različitih načina na koje ih međunarodna akademska zajednica konceptualizira i upotrebljava. Slijedi kratak pregled studija ruralnog roda. Istraživanje postaje u većoj mjeri teorijsko i prelazi s “dodavanja žena” i usmjerenosti na žensku podređenost na kritiku prevladavajućih paradigma u istraživanjima ruralnosti.

U drugom poglavlju posvećujem pozornost metodologiji. Prvo, izlažem metodološke pristupe koji se primjenjuju u studijama ruralnosti, predstavljajući kontekstualne utjecaje unutar/izvan društva, filozofske fokuse primijenjene na stručne spoznaje ruralne društvenosti i društvena istraživanja ruralnoga. Potom ocrtavam metodološke pristupe koje sam odabrala za ovu studiju kako bih dokumentirala svakodnevni život žena, društvene prakse, vrijednosti i značenja u ruralnim prostorima te izlažem razloge za i protiv tih odabira. Nakon toga slijede etička razmatranja koja treba uzeti u obzir u kvalitativnom istraživanju. U tom poglavlju raspravljam o dvjema glavnim metodama kvalitativnog istraživanja – *promatranju sa sudjelovanjem* i *intervjuima kvalitativnog istraživanja*. Posljednji odjeljak poglavlja posvećen je terenskom istraživanju i uključuje detaljan opis uzoraka osoba koje su sudjelovale.

Sljedeće poglavlje, naslovljeno “Osobno i etnografsko sebstvo”, pokazuje koliko su osobna iskustva na terenu važan i dostupan izvor etnografskih podataka te da istraživači u etnografiji ne trebaju biti nevidljivi, nego istaknuti u prvi plan kao utjelovljeno, situirano i subjektivno sebstvo. Poglavlje obrađuje moju istraživačku poziciju i usmjerenja, pristup, uspostavljanje odnosa, istraživačke dileme i izazove na terenu. Ovaj rad pokazuje da naša iskustva i sjećanja, naš karakter i osobnost, neizbježno utječu na odabir mjesta istraživanja i tema, oblik i izbor primijenjenih teorijskih pristupa. Nadalje, sve što tvori osobu istraživača dodatno utječe na istraživačke odnose i interakcije (pristup) na terenu, gdje se stvara, oblikuje i dogovara novo znanje.

Tema četvrtog poglavlja su “Rodne vrijednosti i stavovi: između tradicije i suvremenosti”. Ono istražuje u kojoj se mjeri u selima uključenim u studiju može govoriti o “povratku tradiciji” nakon tranzicije. Postavlja pitanje je li se u socijalizmu uistinu dogodio odmak od tradicionalnih rodničkih vrijednosti i stavova te jesu li te rodne vrijednosti u posttranzicijskom/poslijeratnom razdoblju dobile novo značenje. Temelji se uglavnom na iskazima ruralnih žena o njihovim iskustvima i predstavlja prevladavajuće rodne

vrijednosti i stavove, istražujući kulturne obrasce, očekivanja, uloge, ideale i prakse u tim zajednicama te postavlja pitanje potječu li iz prošlosti.

Cilj petog poglavlja, "Značenja, prakse i učinci kućanskog rada", jest ispitati koliko ženske uloge u neplaćenim kućanskim poslovima utječu na njihovu dobrobit i jesu li zapreka za njihovo osnaživanje ili pak njihova sposobnost da "čine i budu" ono što cijene. Propitivanje se oslanja na iskaze ruralnih žena (i muškaraca) o njihovim vrijednostima i iskustvima neplaćenoga kućanskog rada. U vezi s tim radom prikazuje se njihov doprinos i pristup (ili njegova nemogućnost) blagostanju u obitelji i široj zajednici. Zaključci upućuju na to da bavljenje kućanskim poslovima ima i pozitivne i negativne posljedice na žensko blagostanje, na njihove obitelji i širu zajednicu.

Šesto poglavlje, "Doprinos žena ruralnom razvoju", ocjenjuje položaj ruralnih žena/seoskih žena i razmjere njihove ranjivosti i društvene isključenosti na području Slavonije, gdje je istraživanje provedeno. Na temelju podataka iz intervjua i terenskog rada pokušava se ustanoviti i razraditi njihove uloge, sudjelovanje u donošenju odluka i zapreke/ograničenja s kojima se ruralne žene suočavaju, da bi se ocijenio opseg njihova doprinosa ruralnom razvoju. Nadalje, drugi cilj je istražiti jesu li ruralne žene neiskorišten izvor koji bi pridonio ruralnom razvoju i unaprijedio kvalitetu života u tim područjima.

U posljednjem poglavlju rekapituliraju se glavne teze i zaključci prethodnih poglavlja, a u prvom dijelu poglavlja na temelju građe daju se prijedlozi, koji se u drugom dijelu iznose u širem smislu, vezano za obrazovanje, mobilnost i slobodno vrijeme. Crpeći iz etnografske građe i iz kvantitativnih podataka, pokazujem kako se ta tri potencijalna područja razvoja i promjene presijecaju s rodom te kako su ruralne i seoske žene u posebno nepovoljnom položaju. Pokazuje se da bi ruralne i seoske žene intelektualno, ekonomski i društveno dobile od sudjelovanja u tim područjima koja se često uzima zdravo za gotovo.

Uvod u pojmove

Rod

U antropologiji se priznaje da je rod prijeporan pojam; o njemu se sve više raspravlja i primjenjuje ga se na teorijski vrlo sofisticirane načine (v. Di Leonardo, 1991.; Moore, 1994.). Na proučavanje roda utječu mnogi intelektualni pokreti u antropologiji, a posebno odmak od strukturalnih/funkcionalnih pristupa, od proučavanja kultura

kao ograničenih entiteta koji su po sebi stabilni i obilježeni strukturnom harmonijom i, općenito, sve veće neslaganje nekih antropologa s pozitivističkim narativima (Lewin, 2006., 20). Konkretnije, antropologe zanima analiza kako rod oblikuje kulturne sustave i kako se rod mijenja u raznim kulturnim kontekstima te u vremenu i prostoru. U svakom društvu pojam roda utječe na ljude i kazuje im što znači biti muževan i ženstvena, kako se fizičko tijelo tumači i upotrebljava, kako treba raspodijeliti rad i resurse te kako se razumiju brak, srodstvo i reprodukcija. Budući da je rod tako sveprisutan, lako je pretpostaviti da je urođen, da je u genima. No, kao rezultat feminističkog rada u antropologiji i drugim znanstvenim područjima, “u suvremenim društvenim znanostima sada se smatra aksiomom da je rod kulturni konstrukt te da su žene i muškarci u osnovi kulturni konstrukti, a nipošto prirodni objekti” (Moore, 1994., 71).

U različitim društvenim disciplinama primjenjuju se različiti pristupi rodu: od poimanja roda kao jednostavnog i nedvosmislenog – samo jedna varijabla koja se dodaje drugima – do shvaćanja da je rod kompleksan, dinamičan i višeznačan (Harding, 1987.). U potonjim teorijskim okvirima, pojmovi muškarca i žene, muškoga i ženskoga, sve se više razumiju kao nešto dvosmisleno i fluidno (Flax, 1990.; Fraser i Nicholson, 1988.; Weedon, 1987.).⁵ Sada se rod razumije kao proces, a ne kao “uloga”, što odražava aktivnije ili fluidnije razumijevanje roda – pomak od “imati” rod prema “činiti” rod.⁶ Ljudima je većinom teško povjerovati da se rod neprekidno stvara i prerađuje u ljudskim interakcijama i u društvenom životu. No rod je, baš kao i kultura, ljudski proizvod koji ovisi o tome da svi neprekidno “čine rod” (West i Zimmerman, 1987.). Butler (1990., 33) tvrdi da je “rod [...] ponavljana stilizacija tijela, sklop ponavljanih činova u visoko reguliranom okviru koji se s vremenom skrutne i stvori privid supstancije, svojevrsnoga prirodnog bića”. Ona piše i da ga treba gledati kao fluidnu, fleksibilnu varijablu, kao način na koji se ponašamo u raznim trenucima i situacijama, a ne kao ono što jesmo. Objašnjava da rod ima veze s onim kako se tko ponaša u

5 Ljudi većinom konstituiraju svoj rodni identitet kao jedan od dva suprotna odabira: muški ili ženski. U drugim društvima priznaju se slučajevi triju rodova (naime, muškarac, žena i *berdache*, ili *hijra*, ili *xanith*) (v. Williams, W. L. 1992.; Nanda, 1990.; Wikan, 1982., redom navođenja pojmova).

6 Kako bi potkrijepila i daljnji pomak, Deutsch (2007.) tvrdi da bismo trebali prijeći s govora o činjenju roda na rasvjetljavanje načina na koji bismo rod mogli raščiniti. “Činiti rod”, tvrdi, priziva ostvarivanje rodne razlike, a ne njezino razgrađivanje (detaljnije objašnjenje v. u bilješci 2).

danom trenutku, ali da ti činovi nisu ono što tko jest – rod je činjenje koje se može pomicati i mijenjati, nije nepromjenjiv i povezan s nekom “biti”. Štoviše, Butler kaže da postajanje ženom (ili muškarcem) nije nešto što se postiže jednom zauvijek u ranom stadiju života. Rod se neprekidno mora potvrđivati ponavljanjem izvođenjem konkretnih činova u skladu s kulturnim normama (koje se i same povijesno i društveno konstruiraju te su stoga promjenjive) koje definiraju “muškost” i “ženstvenost”. Slično tome, Kaplan (1998., 16) tvrdi da se “činjenje” ili “izvođenje” roda nikad ne dovršava te implicira da u načelu rod možemo “činiti” ili “izvoditi” drukčije u drukčijem kontekstu – čak ni na razini pojedinačne žene ili pojedinačnog muškarca ne mora postojati nikakva jezgra rodnog ponašanja koja se ne bi mogla varirati ili mijenjati. Kako piše Thorne (1992.), rod “nije nešto što tko ‘jest’ ili što ‘ima’, nego mi neprekidno stvaramo i obnavljamo rodne odnose društvenim interakcijama i kolektivnim praksama. Svakodnevne prakse nisu nasumične ni specifične za pojedine lokacije. One se ponavljaju i obnavljaju u sličnim društvenim sredinama. Ponavljaju se slične potrebe, dostupni su slični diskursi i stoga se prihvaćaju slična rješenja problema”.

U ovoj knjizi rod se shvaća kao društveni proces koji je relacijski i dinamičan, sociokulturno, sociopolitički i povijesno specifičan (Šikić-Mićanović, 1997.; Witz, Halford i Savage, 1996.). S tim u skladu, rodne podjele i identiteti (značenja koja se odnose na to što znači biti muškarac ili žena) razumiju se kao društveno, kulturno, prostorno i vremenski konstituirani i podložni neprekidnom propitivanju i revidiranju. Takvo razumijevanje roda vrlo je daleko od onog koje ga doživljava kao stabilan, fiksiran i binaran entitet – povezan s biološkim tijelima “muškaraca” i “žena”. Pomak u raspravi o rodu obilježava prelazak s poimanja roda kao imenice s manje ili više fiksiranim konotacijama koje upućuju na “stvar”, prema poimanju roda kao pridjeva ili glagola, na primjer, kad se služimo riječima “rodni” ili “orodnjivanje” (Kvande, 2002.). Očito postoje i neke prirodne osnove za rodne distinkcije i za spolno i reproduktivno ponašanje, ali one su razmjerno nevažne s obzirom na to kako se rod, spolnost i reprodukcija kulturno definiraju, oblikuju i pletu u društveno tkanje u svakom danom društvu, u svakom danom vremenu (Ortner i Whitehead, 1981.). Veoma je važno pritom što postoje razlike unutar samih društava, pa je stoga pogrešno pretpostavljati “jedinstveno društvo” jer je vjerojatnije da pripadnici iste rodne kategorije koji su različito smješteni u društvenoj strukturi i subjektivno i u doslovnom smislu žive u različitim društvenim svjetovima i stvarnostima.

Dakle, rod se nikad ne konstruira u vakuumu nego uvijek na području drugih konstrukcija nejednakosti koje ga hrane i naturaliziraju (Dirks, Eley i Ortner, 1994., 35). Bez iznimke, rod uključuje muškarce i žene, i posebno i u njihovom međusobnom odnosu, a te odnose oblikuju i razlike i nejednakosti. Akademski istraživanja i teorije ruralnoga društva sve više priznaju rodne razlike u svim aspektima ruralnoga života i rod se priznaje kao analitička os oko koje se diferenciraju društvene skupine i ruralni život, na primjer organizacija poljoprivredne proizvodnje, društvenih odnosa i prostorne politike koja se javlja u ruralnim zajednicama (Panelli, 2006., 74). Stoga se sve više priznaje da je proučavanje roda presudno za razumijevanje ruralnih društvenih i ekonomskih odnosa (Whatmore, Marsden i Lowe, 1994.; Little i Morris, 2005.).

Ženstvenosti i muškosti

Na slične načine, ženstvenost i muškost (iskustvo i izrazi roda) društveno se konstruiraju, a u tim konstrukcijama ulogu ima i povijest. U svaku raspravu o tim pojmovima treba uključiti pojam pluralnih ili višestrukih varijacija, uzeti u obzir interakciju između reprezentacije i prakse muškosti i ženstvenosti. Ženstvenost i muškost mogu se definirati kao vrijednosti, iskustva i značenja koja se kulturno tumače kao ili muška ili ženska i koja se obično smatraju "prirodnim" za muškarce ili žene ili im se kao takva pripisuju u pojedinom sociokulturnom kontekstu. Goffman (1979., 7) tvrdi da su ženstvenost i muškost u nekom smislu prototipovi osnovnog izražavanja – nešto što se može neobavezno izraziti u svakoj društvenoj situaciji, ali ipak i nešto što nas se doima kao temeljno obilježje pojedinca. Da bismo te pojmove razumjeli, moramo razumjeti promjenjive društvene kontekste u kojima se javljaju određene reprezentacije i prakse ženstvenosti i muškosti. U prikazima muškosti i ženstvenosti koristan je i Bourdieuov pojam *doxa*.⁷ Definirao ga je kao krajnji ishod mnogih procesa i praksa koje na kraju stvaraju uspostavljen i prihvaćen skup ponašanja koja označuju muškost ili ženstvenost. *Doxa* je ono što ljudi u određenoj društvenoj situaciji prihvaćaju kao normalnu, prirodnu i prihvaćenu verziju muškosti ili ženstvenosti u svojem životu. *Doxa*, svaka verzija muške ili ženske, ne samo što se konstruira vrlo određenim povijesnim i društvenim procesima nego se s protokom vremena neprekidno preobražava i ospora-

7 Bourdieu (1977.) poslužio se pojmom *doxa* da bi označio ono što se u svakom pojedinom društvu podrazumijeva, *doxa* je iskustvo kojim se "prirodni i društveni svijet pojavljuje kao samorazumljiv".

va. Nema dvojbe, ženstvenost i muškost raznolike su i promjenjive poput samoga društva. Štoviše, ženstvenost postoji samo u odnosu prema muškosti i obratno (Brandth, 1994., 130). Nije da prvo postoje muškosti, koje potom dolaze u doticaj sa ženstvenostima; one se proizvode zajedno, u procesu koji uspostavlja rodni poredak (Connell, 1997.). Sva društva imaju rodni poredak koji konstruiraju određene predodžbe o tome što je žensko odnosno muško. Premda Connell (1987.) priznaje mogućnost da mnoge, različite muškosti i ženstvenosti postoje kao višestruki rodni identiteti, on tvrdi da su dvije konstrukcije rodnog identiteta najuobičajenije. To su "hegemonijska muškost", u kojoj se muškarce definira njihovom tjelesnom snagom i ekonomskom moći, i "naglašena ženstvenost", u kojoj se žene konstruira kao brižne i poslušne. Te identitete se shvaća kao ukorijenjene u heteroseksualnosti i kao relacijske, jer se u svojoj konstrukciji međusobno uključuju. Identitet hegemonijske muškosti dominantan je pol tog dualizma, dok su naglašena ženstvenost i drugi muški i ženski identiteti postavljeni u podređen položaj. Unatoč tome što je Connellova konceptualizacija priznata u akademskim krugovima, neki istraživači prigovaraju da je pojam naglašene ženstvenosti ograničen jer se ne može obuhvatiti kompleksnim "fragmentiranim i suparničkim verzijama ženstvenosti" koje su se razvile proteklih dvadeset godina (Morris i Evans, 2001., 338).

Jasno je da ženstvenosti nisu jednostavni, homogeni obrasci/stanja; postoje mnoge definicije, obrasci i izrazi ženstvenosti. Oni se mijenjaju, raspadaju, obnavljaju i dovode u pitanje. Štoviše, između raznih ženstvenosti očito postoje odnosi (koji vode prema uključenju ili isključenju, ili prema poštovanju ili sramoti). Kao obrasce rodnih praksi, ne održavaju ih i ne izvode samo pojedinci nego i skupine i institucije, i oni nastaju ljudskim činovima. Dakako, rasprava o tome što je prava ženstvenost/muškost ne prestaje. Dakle, ženstvenost ili muškost nije nešto što jednostavno postoji; to je ono što se čini, ono što prakticiramo, što činimo i što neprekidno ponavljamo, pokušavajući to učiniti ispravno, u skladu sa svojim najboljim razumijevanjem te ispravnosti.

Određenije govoreći, postoje razne konstrukcije toga što znači biti "idealna žena". U mnogim disciplinama, kulturama, područjima i društvima "idealna žena" povezuje se s različitim vrstama ženstvenosti i "doličnog" ponašanja. Političke teorije, ideologije, pravne institucije i religije definiraju prava i dužnosti, vrline i poroke te osuđuju one koji se ne pokoravaju. U ovoj knjizi nastojim propitati konstrukcije idealne ženstvenosti u ruralnim prostorima

i kako se ti modeli ponavljaju i obnavljaju, dok se druge konstrukcije dovode u pitanje i odbacuju. Očito, afirmacija identiteta nužno mora uključiti odricanje od alternativnih identiteta. Stoga, svaki pokušaj veličanja pojma idealne žene ili ženstvenosti reproducirat će odnose degradacije i podređenosti. Ideali nisu konstantni, oni fluktuiraju jer ih se konstruira povijesno i diskurzivno, uvijek u odnosu prema drugim kategorijama. Dakle, ne postoji nikakav jedinstven način činjenja ženstvenosti, bivanja ženom, jer nam je obično dostupno mnogo različitih verzija ženstvenosti. Dominantan model ženstvenosti koji se povezivao s "idealnom ženom" najbolje se može sažeti kao uzorna ženstvenost i on prevladava u ovoj studiji. Taj model nalaže da dobra ili "prava" žena mora biti ukorijenjena u kućnoj domeni i dobrim dijelom ograničena na nju te opsjednuta time da ugoditi drugima i za njih radi. Ona je kreporna žena i predana majka, odana sestra i kći. Od udane žene očekuje se majčinstvo; ono se smatra potvrdom njezina identiteta i njezinim najvećim postignućem. Ona je poštena, poslušna, ponizna, pobožna, strpljiva, živi u tuđoj sjeni, a usto je marljiva i ima malo slobodnog vremena. Žena koja se previše udalji od konvencionalnih definicija "prave" ženstvenosti izlaže se opasnosti da bude lišena zaštite utemeljene na rodu i da joj se pripiše uloga posrnule žene. Nedolično ponašanje "prave" žene uključuje: neuredan život, lijenost, nebrigu za članove obitelji, neograničenu mobilnost, izazovno odijevanje, promiskuitet, izvanbračnu djecu, alkoholizam, ovisnost o drogama itd. Granice prave ženstvenosti revno nadziru obitelj, prijatelji, crkva, zajednica, ogovaranje, lokalne institucije i država. Suprotno tome, druga verzija ženstvenosti, kao što je *seksualno privlačna* ženstvenost, ponižava se i degradira. Taj model zahtijeva od žena da troše goleme količine vremena i novca na ukrašavanje i preoblikovanje tijela, tako da postaju zarobljene u težnji da "privuku i očaraju", opsjednute zadovoljavanjem drugih i odijevanjem za njih. Slično tome, potiskuje se *samodostatna* ženstvenost, koja zagovara žensku autonomiju, dominantnost, snagu/otpornost, osobni razvoj, samostalno donošenje odluka i promjene životnog stila. No ipak, u naracijama jedne žene mogu se pronaći višestruke ženstvenosti. U svakom slučaju ženstvenost je postignuće (s različitim stupnjevima uspjeha) i ulaganje ne u jednu nego u mnogo isprepletenih i često proturječnih "domena" ili "područja". Ona služi i kao znak pripadanja kolektivu (npr. vršnjacima, nekoj skupini unutar zajednice

itd.). Jasno je da bivanje, postajanje, prakticiranje i činjenje ženstvenosti uključuje vrlo različite stvari za različite žene. To se čini na mnogo različitih načina, kroza sve aspekte ponašanja i držanja, načinom na koji se odijevamo, na koji se krećemo i govorimo (v. Coates, 1998., 302). Štoviše, sposobnost uklapanja u neki tip ženstvenosti pitanje je društvenog pozicioniranja, pristupa tekstovima i različitim oblicima kapitala. U svakom slučaju učiti kako biti žena i "izvoditi" ženstvenost težak je i ozbiljan rad; on zahtijeva neprekidan samonadzor tijela da bi se zadovoljio sveprisutni ženski ideal (Bloustein, 1999., 84).

Ruralnost

Početak 1990-ih godina obilježila je značajna promjena u akademskom razumijevanju ruralnoga. Umjesto da identificiraju jedinstven objekt zvan "ruralno", istraživači su počeli pisati o raznolikim načinima na koje akademska zajednica i društvo u cjelini primjenjuje pojam "ruralnoga" (v. Philo, 1992., 1993.; Murdock i Pratt, 1993., 1994.; Halfacree, 1995.; Pratt, 1996.). U toj bogatoj literaturi počelo se ruralnost iznova promišljati i redefinirati kao sklop dinamičnih, nestabilnih društvenih konstrukcija, a ne kao fiksirani geografski entitet (Halfacree, 1993.). Svakako da je definicija "ruralnoga"⁸ daleko od jednostavne i istraživači ruralno pokušavaju definirati na razne načine (obuhvatan pregled v. u Sachs, 2006., 13-16). Na primjer, vrlo općenito, ruralno su oni prostori koji nisu gradski – ono suprotno urbanome. U drugim opisima smatra se da što je život ruralniji, to je sličniji *Gemeinschaftu* (zajednici), a što je urbaniji, to je sličniji društvu (*Gesellschaft*). No, u gradskim četvrtima mnogo je urbanih sela koja imaju obilježja takozvanog ruralnog života. Nadalje, neki su ruralno pokušali odrediti demografski i geografski – na primjer, ruralno je ondje gdje je niska gustoća naseljenosti – ili pak na temelju postojanja određenih privrednih grana, poput poljoprivrede. No, ne postoji neka univerzalna definicija ruralnosti jer su posrijedi sociokulturne konstrukcije, tj. prostori iz kojih možemo iščitavati značenja i vrijednosti. Iz tog razloga Hughes (1997.a, 170) ističe da se ruralno mora razumjeti kao nešto više od fizičkog prostora, kao simbolička konstrukcija koja uključuje specifične pre-

8 U Hrvatskoj ne postoji službena definicija ruralnih područja. Obično se prihvaća da su ruralna područja "sva područja izvan urbanih područja" (Country Report [Izješće za Hrvatsku], 2006., 55).

dodžbe o vrijednosti zajednice, kao mreža srodstva i prirodnih životnih stilova. To je pomak s pokušaja da se definiira jedno "stvarno" ruralno na pokušaje da se razumije višestruke ruralnosti, jer definicije ovise o sociokulturnom povijesnom kontekstu. Štoviše, ruralno predstavlja i važan imaginativan prostor povezan sa svakojakim kulturnim značenjima u rasponu od idiličnog do represivnog (Cloke, 2006., 18). Predložene su neke zajedničke vrijednosti i poimanja povezana s društvenim značenjima ruralnosti ili "ruralne idile" (v. Bryant i Pini, 2011.). Na primjer, među njima su: središnje mjesto prirode, kohezija zajednice, sigurnost i fizičke prednosti povezane sa životom "u prirodi", skladom, trajnošću, sigurnošću, obiteljskim vrijednostima, simboličkom nacionalnom pripadnošću (Rye, 2006.; Short, 2006.). Te kvalitete i vrijednosti povezane s ruralnim naznačuju da su sela "netaknuta" grubostima urbanog života (Halfacree, 1993.). Posve suprotno tome ruralno se također konstruira kao predmoderno, kao žabokrečina ili kao nešto sumorno i tradicionalno (Cruikshank, 2009.; Jentsch i Shucksmith, 2004.). Važno je i da se društvena značenja mora shvatiti kao promjenjiva i kontekstualna, jer materijalni, društveni i kulturni uvjeti posreduju razumijevanje ruralnoga. Na kraju, ruralna idila važna je za određivanje tko je u ruralni prostor uključen, a tko je iz njega isključen. Na primjer, oni koji se uklapaju u hegemonijske (re)konstrukcije ruralnosti autentični su protagonisti ruralnog života, a oni koji se u njih ne uklapaju marginalni su jer ih se doživljava kao nelegitimne, one kojima nešto manjka.

Ruralne rodne studije

Proteklih četrdeset godina proučavaju se i u ruralnim rodnim studijama otkrivena su mnoga nova važna područja istraživanja (npr. osmišljavanje novih teorijskih pojmova i okvira, novih istraživačkih metoda i sredstava). U prvim istraživanjima o seoskim ženama vladala je sklonost da se podređene žene i dominantne muškarce predstavlja kao statične i homogene kategorije i da se traže strukturalna i uzročna objašnjenja (Brandth, 2002.; Berg, 2004.). U novije se vrijeme među istraživačkim temama sve više ističu izbor, mogućnost djelovanja, otpor i mijenjanje rodnihi identiteta tijekom vremena (Bock, 2006., 21). Na primjer, žene na seoskim imanjima nisu jednostavno pasivne žrtve patrijarhalnih odnosa nego aktivni akteri koji konstruiraju i oblikuju svoje uloge u okviru rada na imanjima. Posebi-

ce, u suvremenijim istraživanjima, rodu i ruralnosti ne prilazi se kao fiksiranim, nepromjenjivim kategorijama nego kao nestabilnim i interaktivnim referentnim točkama (Whatmore i sur., 1994., 4) konstruiranim društvenim i kulturnim praksama koje im daju značenje u svakodnevnom životu. Slično tome u poststrukturalističkim se teorijama ističe da su značenja i definicije neodređeni: “ne možemo jednostavno ‘učitati’ jedno nepromjenjivo značenje u kakvo ponašanje ili pitanje. Naša iskustva čini neprekidan niz presijecanja između moći, roda, individualnosti, društva, te ideologije i materijalnih praksa” (Sachs, 2006., 12).

Posebice, prve studije roda i ruralnosti uglavnom su se ograničile na ispitivanje rodni uloga u poljoprivredi, osobito na obiteljskim gospodarstvima (Gasson, 1980.; Sachs, 1983.; Symes i Marsden, 1983.). Otad se obrađuje širok raspon raznih ruralnih tema, odnosa i procesa, razvrstanih kako slijedi: 1) *rod i zajednica*; 2) *rod i rad*; 3) *rod i ruralna okolina* i 4) *rod i spolnost* (iscrpan pregled v. u Little i Panelli, 2003.).

1) *Rod i zajednica*. Ta istraživanja ispitivala su nejednake uloge žena i muškaraca u ruralnim zajednicama i patrijarhalne odnose u podlozi tih uloga. Ona sadrže kritičke analize toga kako nejednaki patrijarhalni rodni odnosi i podjele rada utječu ne samo na seoska gospodarstva nego i na cijele ruralne zajednice. Istraživači su uočili da muškarci raspolažu znatnim autoritetom i kontrolom u zajednici, a da se od žena očekuje da se bave aktivnostima koje se odnose na njegu, služenje i održavanje tradicionalnih vrijednosti, prakse i odnosa u zajednici te da se ponašaju u skladu s njima (Stebbing, 1984.; Dempsey, 1990., 1992.; Poiner, 1990.). Istraživanja su se bavila također načinima na koje su društvene konstrukcije i prakse ruralnih zajednica rodno vrlo obilježene (Davidoff, L’Esperance i Newby, 1976.; Little i Austin, 1996.). Na primjer, Little i Austin (1996., 110) tvrde da predodžbe o ruralnoj idili učvršćuju rodne nejednakosti i promiču ograničenja za žene: “ruralna idila djeluje kao potpora tradicionalnim rodnim odnosima, stavljajući u prvi plan ulogu žene kao majke i njegujući njihov središnji položaj u ruralnoj zajednici”. Štoviše, često se očekuje i perpetuirati tradicionalna kultura “domaće seoske žene” (Hughes, 1997.a b), koja očekuje da žene budu “kičma seoske zajednice”, što uključuje i materijalne i kulturne konstrukcije zajednice i roda po tome što na “život žene... ne utječe samo materijalni

prostor nego i njezino razumijevanje simboličkog značenja ruralnog prostora” (Hughes, 1997.a, 182-183). Očito je da se u istraživanjima roda i zajednice dogodio pomak s deskriptivnog bilježenja rodni razlika na više teorijski oblikovanu analizu.

2) *Rod i rad.* Ta su se istraživanja prvotno usmjerila na reproduktivnu i produktivnu ulogu žena na seoskim gospodarstvima i na patrijarhalne odnose u koje su postavljeni njihovi radni prinosi na gospodarstvu (koje se prije zanemarivalo i podcjenjivalo) (Whatmore, 1991.). U feminističkim analizama željelo se pokazati da je ženski rad u kući vitalan za opstanak obiteljskoga poljoprivrednog gospodarstva i odrediti kako je taj rad obuhvatio i hitne i redovne poljoprivredne poslove (Little i Panelli, 2003., 283). Potom su se studije preusmjerile s bilježenja rada koji obavljaju seoske žene na gospodarstvu na objašnjavanje patrijarhalnih rodni odnosa kao temelja podjele rada na gospodarstvu i u seoskom kućanstvu (Whatmore, 1990.; Shortall, 1992.). Tvrdilo se da sama ruralnost utječe na udio žena u zapošljavanju ne samo zbog praktičnih zapreka (na primjer, mogućnosti odnosno nemogućnosti čuvanja djece ili obavljanja drugih usluga) nego i zbog društvenih i kulturnih očekivanja u pogledu ženskih uloga. Istraživanja su pokazala kako su tradicionalna shvaćanja ženstvenosti, posebno uloge žene kao majke, koja su bila presudna za prevladavajuće kulturne konstrukcije ruralnosti, suzila mogućnosti žena na ruralnom tržištu radne snage. Tvrdilo se da se ruralne žene prije svega doživljavaju kao majke, očekivalo se da njihov plaćeni rad i, što je posebno važno, njihove težnje da ostvare karijeru preuzmu sekundarnu ulogu (Hughes, 1997.a b; Little, 1997., 2002.). Slično tome, analize roda i ruralnog rada prešle su s propitivanja struktura i odnosa koji podupiru ruralne rodne nejednakosti na ispitivanje kultura, vrijednosti i značenja upletenih u rodne identitete.

3) *Rod i ruralna okolina.* Istraživanja u kojima se uspostavljanje rodni identiteta ispitivalo u pojedinim vrstama ruralne okoline. Istraživači su utvrdili kako su poimanja prirode, krajolika i prostora implicirana u nejednakom i dinamičnom izražavanju roda. Ta su istraživanja dijelom pod utjecajem kritika prirode (Whatmore, 1999.) u kojima se tvrdi da distinkcija priroda – kultura održava “rodne odnose moći i podređenost žena” (Little, 2002., 49).

4) *Rod i spolnost*. Istraživanje raznolikosti homoseksualnih iskustava u ruralnim sredinama (Bell, 2000.) odnedavno dopunjavaju radovi o konstrukciji i izvođenju više *main-streama*, heteroseksualnih identiteta u kontekstu poljoprivrednih i ruralnih zajednica općenito (Little, 2003.).

Lynette ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ
Skriveni životi
Prilog antropologiji
ruralnih žena

2. poglavje

METODOLOŠKA RAZMATRANJA

Metodološki pristupi u ruralnim studijama

U ovom poglavlju izlažem ukratko različite metodološke pristupe koji se primjenjuju u ruralnim studijama i njihove međusobne odnose. Ruth Panelli (2006.) razlikuje i opisuje određen broj različitih metodologija koje se primjenjuju (npr. pozitivističku i kvantitativnu, hermeneutičku, feminističku, postmodernu i poststrukturalističku). Slijedi sažet prikaz njezine analize u kojoj izlaže kontekstualne utjecaje u društvu i izvan njega te filozofsku usmjerenost na struku ruralne društvenosti i prakse istraživanja ruralnoga društva.

i) Pozitivističke i kvantitativne studije usredotočene su na promatranje i mjerenje materijalnih i opipljivih društvenih varijabli, uz posebnu posvećenost objektivnom dokumentiranju ruralnih društvenih fenomena. Nakon industrijalizacije poljoprivrede i modernizacije cilj tih pozitivističkih metodologija bio je uspostaviti generičke obrasce i odnose koje se može sustavno provjeravati. Rezultat je bilo stvaranje mapa, statistika i modela ruralnog društva (npr. modela populacijskih promjena i hijerarhije unutar naselja).

ii) Hermeneutički pristupi ističu popularnost humanih ljudskih priča s terena u suvremenom ruralnom društvu tako što istražuju materijalne i simboličke dimenzije svakodnevnoga života (npr. radne obrasce i događaje u zajednici). Cilj takva pristupa jest dokumentirati prikaze i značenja onih ruralnih iskustava koja su posebna, a ne generička. Pažnja se pridaje dubinskom promatranju, opisu i tumačenju ruralnih iskustava i značenja. Nadalje, ističe se predanost kolektivnim autentičnim i jedinstvenim zapisima svakodnevnog života, društvene prakse, vrijednosti i značenja, koji su rezultat proizvodnje etnografija, tekstualnih zapisa i simboličkih analiza (npr. studija zajednice).

iii) Emancipacija žena i feministički pokreti trećeg vala, priznavanje rodnih razlika i nejednakosti, doveli su do nastanka feminističke znanosti. Služeći se feminističkom teorijom i emancipacijskim metodologijama, studi-

je se bave društvenim položajem i iskustvima žena i cilj im je kritika patrijarhalnih rodničkih odnosa koji podupiru strukturu ruralnog društva. Pažnja se pridaje ženskim prikazima ruralnog života, uz predanost dokumentiranju i propitivanju rodničkih odnosa i implikacija rodničke identiteta. Tako su nastale studije slučaja i kritički komentari rodnoga ruralnog života (npr. nedovoljnog priznavanja sudjelovanja žena u poljoprivredi).

iv) Na kraju, pojavio se i postmoderni i poststrukturalistički korpus stručnih tekstova kao rezultat povećane važnosti kulturnih atributa i prevrednovanja kulturnih tekstova u skladu s mjerilima znanstvenih spoznaja. Nadalje, sve je više jačao pritisak da se očuvaju i održe određene ruralne okoline i životni stilovi. U tim pristupima provodi se dekonstrukcija ključnih pojmova (npr. "zajednica", "ruralno"), radi isticanja raznolikosti društva i konstitutivne važnosti jezika. Pažnja se pridaje društvenoj raznolikosti i diskurzivnoj konstrukciji ruralnog društva i imaginacije. Ti pristupi impliciraju predanost dekonstrukciji prevladavajućih narativa o ruralnom životu (npr. kao produktivnom, idiličnom ili skladnom/sigurnom), predstavljanju višestrukih tumačenja ruralnosti i raznolikosti ruralnih skupina i njihovih nejednakih iskustava.

Premda trajna upotreba pozitivističkog i kvantitativnog pristupa pruža važnu primijenjenu i praktičnu dokumentaciju ključnih komponenti i potreba u suvremenim ruralnim društvima,⁹ u ovoj studiji odlučila sam primijeniti kvalitativne metode upotrijebljene u drugim spomenutim pristupima (hermeneutičkom, feminističkom, postmodernom i poststrukturalističkom). S obzirom na ciljeve ove studije (v. Uvod), ti su pristupi najprimjereniji istraživanju "za" ruralne žene ili "s" njima, a ne "nad" njima. Naime, smatram ih najprikladnijima za prikupljanje autentičnih i jedinstvenih zapisa o svakodnevnom životu žena, o društvenim praksama, vrijednostima i značenjima, kako bi se pokazala i razumjela raznolikost njihovih subjektivnih rodničkih iskustava i asimetrična priroda tih iskustava u ruralnim prostorima. To odgovara humanističkoj viziji antropologije, kojoj je cilj razumjeti ljudski život, društveni život ljudi i njihovu kulturu. Određenje

9 Premda je prednost kvantitativnih metoda kontekst anonimnosti, u kritikama se skreće pozornost na njihov unaprijed prihvaćen teorijski okvir, paradigmu objektivnosti, unaprijed definirane kategorije, bezinteresnu prirodu, na to da njihovi subjekti ostaju zbunjeni, otuđeni i neprijateljski raspoloženi; ističu se i njihova neobavezna i dekontekstualizirana objašnjenja (v. Harding, 1991.; Hartstock, 1987.; Haraway, 1988.; Fox Keller i Longino, 1996.).

rečeno, metoda promatranja sa sudjelovanjem sustavno se usredotočuje na svakodnevne glasove i one koje se inače ne čuje ili su prigušeni. Budući da se antropolozi često bave životom tzv. običnih ljudi, oni društvo vide odozdo, odakle se jasno osjeća moć i povlaštenost. U ovoj studiji pokušavam dakle objasniti ta iskustva, ponašanja, interakcije i društvene kontekste ne ostajući na statističkim postupcima i kvantifikaciji. Kvalitativne su metode neprocjenjive jer stvarnost života žena na seoskim imanjima i u ruralnim selima, u njihovoj privatnoj sferi, nije moguće otkriti službenim statističkim sredstvima. Osim toga, kvalitativne metode skreću pozornost na važnost i vrijednost i na formalne i na neformalne metode prikupljanja podataka. Štoviše, u istraživački proces ugrađena je osjetljivost na odnose moći i na refleksije o pozicionalnosti istraživača.

Kao i svaka druga metoda, i ova ima nedostatke. Jedan od njih su mali brojevi. Budući da je kvalitativno istraživanje po prirodi intenzivno, a često i dugotrajno, uobičajeno je osloniti se na male uzorke, zbog čega je teško izvoditi generalizacije. U skladu s tim, iskaze prikupljene u istraživanju koje je podloga ovoj studiji ne može se nazvati "reprezentativnima" za sve ruralne i seoske žene u Hrvatskoj. Štoviše, ova studija ni na koji način ne predstavlja svu raznolikost žena u Slavoniji niti prikazuje pun opseg njihovih težnji i percepcija. To je zato što se načini na koje se artikulira rod uvelike razlikuju u pojedinim društvenim kontekstima i u nekima od tih mjesta "načini činjenja i bivanja" mogu biti više ili manje sputani ograničenjima, kao što su fizički prostor, rod, dob, religija, etnička pripadnost, seksualnost itd. No ipak, istraživačke studije te vrste važne su zato što kvalitativno istraživanje omogućuje da dođemo do novih uvida i tragamo za iskustvima koja su posebna, a ne generička. Takve studije često se u široj znanstvenoj zajednici prihvaćaju samo donekle, jer se čini da u njoj prevladava mišljenje kako se valjanost može očekivati samo od velikih uzoraka. No, ovaj rad u bitnome zahvaća neka iskustva ruralnih i seoskih žena čiji se život do sada marginalizirao u *mainstream* analitičkim i empirijskim analizama u Hrvatskoj.¹⁰ Drugim riječima, cilj ove studije nije bio dati statistički reprezentativan profil ruralnih i seoskih žena nego pojačati razumijevanje i pridonijeti novim podacima.

Drugi je nedostatak to što su prikupljanje i bilježenje podataka mnogo manje standardizirani nego u drugim metodama. Pojmove valjanosti i pouzdanosti koje se koriste u kvantitativnom istraživanju stoga se ne može lako

10 Postoje i iznimke. Takva istraživanja navodim u šestom poglavlju, o ženama i ruralnom razvoju.

primijeniti (v. Golafshani, 2003.) jer je kvalitativna analiza po prirodi subjektivna. Stoga je izlaganje identiteta istraživača od presudne važnosti jer su oni aktivno uključeni u društvenu konstrukciju istraživačke stvarnosti. Vrijednosti, uvjerenja i životna iskustva istraživača utječu na konstrukciju pitanja u istraživanju, na prikupljanje podataka i na tumačenje nalaza (Campbell i Wasco, 2000.) i svega toga treba biti svjestan kako bi ona olakšala, a ne ometala kritičku analizu (Berger i Kellner, 1981.). O spoznaji da osobno nije samo neizbježan nego i neprocjenjiv aspekt istraživanja, govorim u trećem poglavlju. U tom poglavlju pokazujem kako u istraživačkim procesima treba ispitati i pozicionalnost, tj. sve aspekte istraživačeva identiteta, osobnog iskustva, društvene lociranosti i teorijske utemeljenosti; nadalje, treba ispitati interpersonalne i institucijske kontekste istraživanja i njihove utjecaje na istraživački proces (DeVault, 1999.; McCorkel i Myers, 2003.; Mauthner i Doucet, 2003.).

Etička razmatranja

Budući da se kvalitativno istraživanje često koncipira kao sondažno i teži ostvariti pristup dubljim razinama razumijevanja razloga i konteksta vjerovanja i djelovanja sudionika (Richards i Schwartz, 2002.), prikupljanjem kvalitativnih podataka može nastati nekoliko etičkih izazova. Kao prvo, u procesu razvoja odnosa u istraživanju, sudionici se mogu naći u posebno ranjivom položaju. Istraživač/ica neizbježno ima "moć i kontrolu nad koncipiranjem, planiranjem, provođenjem istraživanja i izvještavanjem o njemu" (Mauthner i Doucet, 1998., 139).¹¹ Kako bi se osiguralo da odnos između istraživača i sudionika ne bude hijerarhijski, istraživači često sudjeluju svojim osobnim iskustvima.¹² Neki istraživači tvrde da takvo uzajamno razotkrivanje u kojemu istraživač/ica i sudionik/ica razmjenjuju neke aspekte svojih iskustava pridonosi dubini i kvaliteti podataka (Daly, 1992.). Pitanja obaviještenog pristanka sljedeći su etički izazov jer je kvalitativni proces često fluidan i otvoren, pa okolnosti pristanka mogu biti nejasne i dvosmislene. U ovom istraživanju iznosila sam svrhu i potankosti u vezi s upitnikom i primijenjenim

11 Doduše, primjećuje se da i ispitanici imaju moć kad, na primjer, odbijaju intervju ili uskraćuju informacije. Nadalje, znatnu moć imaju i stoga što posjeduju znanje koje istraživač traži i mogu odrediti kolik će dio tog znanja otkriti i na koji način.

12 Ja sam se upustila u razotkrivanje kako bih "ostvarila ravnopravnost" iako sam se zbog toga katkad osjećala ranjivom (v. treće poglavlje o etnografskom sebstvu).

dubinskim intervjuom što sam bolje mogla, i usmeno i u pisanom obliku, svim njegovim sudionicima. Opisala sam kakve teme će se razmatrati i ponudila im mogućnost da iznesu sve što ih muči. Poticala sam ih da postavljaju pitanja o sadržaju istraživanja, o procesu intervjuiranja i o tome kako će se podaci upotrijebiti. Unatoč svim takvim pripremama, znanstvenici naglašavaju da se ne može uvijek znati što će isplivati tijekom kvalitativnog istraživanja. Na primjer, intervju bi mogao krenuti u novom smjeru na temelju onoga što je izgovoreno, a to bi moglo utjecati na privatnost sudionika u istraživanju (Suzuki Ahluwalia, Kwong Arora i Mattis, 2007., 302). Kvale (1996., 116) govoreći o toj temi navodi da bi "istraživač trebao biti svjestan i toga da otvorenost i prisnost za vrijeme razgovora može djelovati zavodnički i navesti ispitanike da otkriju neke informacije za koje bi potom mogli požaliti što su ih otkrili". To bi mogao biti slučaj i u ovoj studiji jer je raspravljanje o iskustvima često izazivalo snažne emocije (npr. tugu, sram, gnjev itd.) među mojim sudionicama, koje bi tada odlučile ili prekinuti razgovor o određenoj temi ili bi poslije požalile što su otkrile "previše". Kako je istaknuo Van Maanen (1983.), uloga iznenađenja u istraživanju ne smije se zanemariti i istraživači nikad ne mogu znati što mogu očekivati. U tim je slučajevima važno da ne iskorištavaju te emocije kako bi dobili "bogate" podatke nego da poštuju privatnost sudionika (Suzuki i sur., 2007., 312). S druge strane, kvalitativnim istraživačima teško je postaviti dobro definiranu granicu između situacija u kojima nedvojbeno provode istraživanje (npr. snimaju intervju) i onih u kojima jednostavno razgovaraju sa svojim informatorima (Marzano, 2007., 424). Priznajem da su neki neobavezni razgovori tijekom promatranja sudionika u ovoj studiji doista završili kao etnografski tekst jer su postali ilustracija neke tvrdnje koja je donijela dublji uvid. Moglo bi se ustvrditi da su ti korisni uvidi prikupljeni "neetički", ali u tim situacijama često je bilo nezgodno tražiti pristanak. Dakako, od planiranja studije do prikupljanja podataka i objavljivanja, etičko ponašanje nije fiksirano nego neprekidno mora reagirati na osobne, društvene i kontekstualne konstrukcije (Goodwin, Pope, Mort i Smith, 2003.), a kvalitativni istraživači u tim situacijama moraju biti oprezni.

Kao dio istraživačkog protokola, istaknula sam da će identitet sudionika u mojem istraživanju biti povjerljiv, iako istraživači ističu da su sudionici izloženi mogućnosti identifikacije, osobito u kvalitativnim studijama (Hammersley i Atkinson, 1993.). Prijepisi intervjua nužno sadrže mnoge naznake o identitetu osobe, čak i kad ju je

istraživač “anonimirao”. Citati i kontekst svakako bi mogli dati dovoljno informacija da se sudionici prepoznaju, ili da ih drugi prepoznaju. Što se tiče tog pitanja, njihov identitet sam mogla prikriti samo tako što sam promijenila pojedinosti iz njihove biografije, tako da ih se u njihovoj zajednici ne može lako prepoznati. No, to nije bilo uvijek moguće, što govori o tome kako u svojem radu možemo “nenamjerno” ili “nesvjesno” učiniti ljude ranjivima. Iz tih razloga, zbog potencijalnog kršenja tajnosti i anonimnosti, morala sam izostaviti određene podatke, iz kojih bi se moglo zaključiti o identitetu osobe, ili je on bio očit iako je upotrijebljen pseudonim. Isticala sam također da je njihovo sudjelovanje posve dobrovoljno, a ako pristanu sudjelovati u istraživanju, mogu se u svakom trenutku povući. O (ne)dobrovoljnoj prirodi istraživanja raspravljam u trećem poglavlju, gdje govorim o etnografskom sebstvu. Što se tiče povlačenja iz istraživanja, samo jedna žena odbila je sudjelovati nakon što je ispunila upitnik jer je smatrala da ne bi znala odgovoriti na pitanja u intervjuu, a nekoliko drugih rekle su da nemaju vremena. Istaknuti član zajednice obećao je intervju, ali je odugovlačio i na kraju razgovor s njim nije obavljen.

U sljedećem odjeljku govorit će se o dvjema glavnim kvalitativnim metodama – *promatranju sa sudjelovanjem* i *kvalitativnoistraživačkim intervjuima*.

Promatranje sa sudjelovanjem

Etnografsko sudjelovanje pruža istraživačima jedinstvenu mogućnost da događaje dožive dok se zbivaju, da vide aktivnosti u njihovoj svakodnevnoj okolini i promatraju nijanse i suptilnosti svojstva interakcija (Descartes, 2007., 35) koje čine pozadinu obiteljskog života i života ruralne zajednice. Kao metoda, promatranje sa sudjelovanjem bilo je u mom istraživanju veoma važno jer mi je omogućilo da se “(1) uključim u aktivnosti primjerene situaciji, i (2) promatram aktivnosti, ljude i fizičke aspekte situacije” (Spradley 1980., 54). Promatranje sa sudjelovanjem koje provode istraživači sadrži nekoliko aktivnosti vezanih za prikupljanje podataka: (a) održavanje intenzivnog kontakta s članovima zajednice u kontekstu;¹³ (b) stjecanje razumijevanja jezika i razvijanje komunikacij-

13 Premda je terenski rad za ovu studiju obavljen 2002. i 2003. godine, kontakti s pojedinim osobama iz tih sela počeli su prije njega i trajali su godinama (v. treće poglavlje o etnografskom sebstvu).

skih metoda;¹⁴ (c) sudjelovanje u svakodnevnim, rutinskim i posebnim aktivnostima s članovima zajednice;¹⁵ (d) intervjuiranje i promatranje članova zajednice u raznim kontekstima; (e) bilježenje promatranja i vođenje terenskih bilježaka i (f) prenošenje razumijevanja implicitnih i eksplicitnih informacija (DeWalt i DeWalt, 2002.). Prednosti su te vrste promatranja u tome što istraživači mogu vidjeti ponašanje u prirodnom kontekstu koje pruža bolju mogućnost za određivanje onih aspekata ponašanja koje se ne može ustanoviti jednostavnim intervjuiranjem (tj. postavljanjem pitanja ljudima o njihovoj percepciji pojedine pojave). Nadalje, promatrački rad je i višesjetilan (tj. potencijalno uključuje ono što vidimo, čujemo, mirišemo itd.) (Suzuki i sur., 2007., 307) te ne samo što daje vrijedne podatke nego i pojačava autentičnost etnografskog iskustva.

Kvalitativnoistraživački intervjui

Istraživači smatraju da su ciljevi kvalitativnoistraživačkih intervjua navodno ostvariti pristup iskustvima, osjećajima i društvenom svijetu sudionika (Fossey, Harvey, McDermott i Davidson, 2002.). Očito, prvenstveni je cilj dubinskog intervjuiranja “generirati podatke koji pružaju autentičan uvid u ljudska iskustva” (Silverman, 1993., 91). To odgovara jednom od glavnih ciljeva ove studije: proizvesti podatke koji ističu proživljena iskustva intervjuiranih s njihovih gledišta. U osnovi, provedba intervjua implicira sposobnost ne samo slušanja onoga što ljudi govore nego i sposobnost da se čuje ono što kažu i kakvo mu značenje pridaju. Intervju je kompleksna aktivnost. Kako piše Arendell (1997., 344): “Istraživač mora izvoditi nekoliko aktivnosti istodobno i biti ih svjestan. Razgovor s intervjuiranim, dijalog, mora se pomno pratiti; reakcije i pokušaji da se promijeni smjer razgovora moraju se pratiti, anticipirati i voditi... opća situacija mora se nadzirati, i logistički i emocionalno.” Otvoreni intervjui podrazumijevaju posebno zahtjevan emocionalni rad, jer intervju nije ograničen na uzak sklop pitanja nego često prijeđe u

14 Premda sam hrvatski jezik počela učiti 1986. godine, to nije moj materski jezik, što omogućuje da u odnosu istraživač – istraživani nastanu razlike u moći.

15 To je bio dobar način “uklapanja” koji je olakšavao istraživanje. To može biti i generativan proces jer etnograf često dobiva nov i neočekivan pogled na pojavu tako što u njoj sudjeluje (v. treće poglavlje o etnografskom sebstvu).

područja koja istraživač nije očekivao (Hoffmann, 2007., 323).

Intervjui u ovoj studiji bili su polustrukturirani, tj. planirani tako da pokriju uobičajen skup širokih tema koje omogućuju promjene rasporeda i oblika pitanja. Poslužila sam se jednostavnom, izravnom strukturom unaprijed određenog skupa pitanja koja sam postavila svim intervjuiranim osobama kako bih osigurala da na neke teme odgovore svi. U pravilu, nakon općenitijih pitanja slijedila su određenija i intimnija. Usto, spontano sam dodavala sekundarna pitanja kao reakciju na odgovore sudionika kako bih održala prirodan tijek konverzacije, što je ujedno bio dobar način da pokažem zanimanje za njihov život. Ta sondažna pitanja služila su mi da ohrabrim sudionicu da pojasni razne pojedinosti kako bi se postigla jasnoća i održala bliskost proživljenom iskustvu. U idealnom slučaju, te intervjuue može se opisati kao dubinske, razmjerno slobodnoga tijeka (premda ipak fokusirane), premda nije uvijek bilo tako. U nastavku ću razmotriti nedostatke i pozitivne ishode te vrste istraživanja. Uključila sam i zaključna pitanja u kojima se od sudionika traži da dodaju sve one informacije koje smatraju relevantnima i izražavam zahvalnost sudionicima za vrijeme koje su posvetili studiji.

Općenito moguća metodološka slabost intervjuiranja u tome je što bi intervjuirani mogao dati samo "službeni prikaz" onoga što misli da se trebalo događati, a ne o onome što se jest dogodilo (Becker, 1970.; Bourdieu, 1977.). S druge strane, sudionici ne moraju biti najbolji tumači svojih iskustava (zbog toga što su im tako bliska, nisu kadri potisnuti svoje vrijednosti i ne razumiju pozadinske strukture/obrasce). Istraživanje osobnoga uvijek je veliki izazov, to je "delikatno istraživanje", kako kaže Bar-On (1996., 20), jer je "značenje ljudskog života u našim rukama". U istraživačkom odnosu postoji neizbježna neravnoteža moći, čak i kad je istraživač predan etičkom i egalitarnom stajalištu (Hammersley i Atkinson, 1993.). Svaki pokušaj da se ta moć izjednači, primjerice davanjem informacija sudionicima, može stvoriti više pomutnje nego jasnoće. Suradnja na mnogo načina može prikriti stvarnu moć istraživača, koji nužno imaju nadzor nad istraživačkim procesom i proizvodom. Dakle, kao istraživači, moramo biti oprezni kada je riječ o metodama koje smanjuju udaljenost između istraživača i istraživanih jer one mogu imati više štetnih učinaka i mogu biti istančan oblik manipulacije. S druge strane, sudjelovanje u istraživanju te vrste nekim ljudima omogućuje da ih sasluša osoba koja

doista želi čuti njihovu životnu priču. Nema dvojbe da sudionicima može uvelike psihološki koristiti ta prilika da “kazuju svoju priču” najpozornijem mogućem slušaocu. Judith Butler (2005., 23) ustvrdila je da postajemo reflektivni ljudski sudionici onda kada nas drugi potiču da dajemo iskaze, iskaze koji dobivaju značenje s obzirom na društvenu dimenziju normativnosti. Stoga, istraživači čak tvrde da se može pokazati kako “slušanje i svjedočenje diskursu osobnih narativa” ima za intervjuiranog terapijski učinak (Birch i Miller, 2000., 194). Osim toga, intervjui nude ispitanicama “prostor” u kojem mogu “razmišljati, preformulirati teška iskustva i dati im nova značenja” (Birch i Miller, 2000., 190). Dakako, dubinski intervjui mogu sudionicima dati novo znanje, ili barem razumijevanje. Uz bolje samorazumijevanje, to znanje može uključiti i bolji uvid u društvene uvjete njihova života.

Nesporno je da je intervju, bez obzira na svoja terapijska svojstva i samorazumijevanje koje nudi, potencijalno nametljiva metoda. Sami sebe pozivamo u privatne svjetove, a sudionicima namećemo obavezu da odluče hoće li odbiti sudjelovati ili dogovoriti uvjete pristanka. U slučajevima pristanka Bourdieu (1996.) preporučuje aktivno i metodično slušanje kako bi se to *simboličko nasilje* što je više moguće ublažilo. Kao znak intelektualnog i emocionalnog sudjelovanja, preporučio je da se ispitivanoj osobi posveti potpuna pozornost i da joj se pružaju povratne informacije, jer dovoljan je trenutak nepažnje ili skretanje pogleda da se kod ispitanika izazove svojevrsna nelagoda. Na kraju, tradicionalni pristup u istraživačkom intervjuiranju sastojao se u tome da se ispitanike vidi kao pasivnu “posudu” iz koje istraživači uzimaju podatke (Holstein i Gubrium, 1995., 7-8). U ovoj studiji međutim ono se shvaća kao suradnički proces kojim ispitivač/ica i ispitanik/ica zajedno konstruiraju značenja (Ryen, 2001.). Intervju je interaktivan proces (Edwards, 1993.), ili, kako su ustvrdili Holstein i Gubrium (1995.), on je neizbježno interpretativno aktivna praksa kojom se stvaraju značenja. Takvo razumijevanje priznaje da postoji obostran utjecaj između istraživača i intervjuiranih te da se proces intervjua i sadržaj razvijaju iz promjena u kontekstu i “pregovaranju” između sudionika intervjua (Holstein i Gubrium, 1995., 65). U toj vrsti intervjua pretpostavlja se da je intervjuirani obaviješten i da ima moć djelovanja, tako da emocije, reakcije, osjećaji i iskustva istraživanih (i istraživača) neizbježno utječu jedni na druge, na vođenje istraživanja i na njegov ishod.

Terenski rad za ovu studiju obavljen je u šest sela u Slavoniji, u Vukovarsko-srijemskoj županiji,¹⁶ osnovanoj 1993., nakon što je Hrvatska stekla neovisnost. Županija je na krajnjem sjeveroistoku Hrvatske, na površini od 2454 km² između Dunava i Save, i sastoji se od povijesnih regija – Istočne Slavonije i Zapadnog Srijema. Vukovarsko-srijemska županija, kao rubno i granično područje hrvatske države, stoljećima je imala iznimno dinamičan povijesno-politički i društveno-gospodarski razvoj koji je ostavio veliki utjecaj na demografsku dinamiku i obilježja prostora (Živić, 2006., 13). Suprotno migracijskim obrascima iz prošlosti,¹⁷ novije statistike govore da je više ljudi emigriralo iz Županije nego što se u nju doselilo (s migracijskom ravnotežom od –281). Posljednje brojke govore da se ukupan broj stanovnika smanjio na 204.768 (sa 231.241 u 1991. godini) te da je gotovo 8000 više žena (muškaraca je 98.470 ili 48,1 posto, a žena 106.298 ili 51,9 posto). Premda se sela često prikazuje kao statične zajednice koje se ne mijenjaju, ona proteklih godina svjedoče o dramatičnim promjenama društvene strukture zbog globalizacije, migracija, rata, zbog utjecaja medija i tržišnih sila. Ukupna i prirodna depopulacija, demografsko starenje te sve izraženija urbano-ruralna polarizacija naseljenosti, ključni su dugoročni negativni demografski procesi u toj županiji (Živić, 2006., 189). Dugotrajna vojna okupacija (1991.–1998.) usporila je procese obnove koji su bili nužni jer je Županija pretrpjela najtragičnije posljedice i najteže gubitke.¹⁸ U vrijeme Domovinskog rata (1991.–1995.), 50 posto Županije okupirala je Jugoslavenska narodna armija i ljudi su prognani iz 54 naselja (64 posto stanovništva Županije). Usto, zbog rata je poljoprivredni sektor izgu-

16 Informacije o toj županiji preuzete su iz sljedećih izvora: Buljan (2000.); <http://www.vukovarsko-srijemska-zupanija.hr>; Statistički godišnjaci DZS-a 1991., 2001., 2003., kao i Statistička izvješća 1166 i 1167, ako se drukčije ne navodi.

17 Od 19. do sredine 20. stoljeća Hrvati katolici iz drugih regija (npr. iz Gorskog kotara, Like, Dalmacije, Hrvatskog zagorja, Bosne i Hercegovine) iz ekonomskih razloga migrirali su u tu županiju. Budući da se velik dio površine Županije (62 posto) sastojao od obradivog zemljišta i stoljetnih šuma, velikim djelom hrastovih (28 posto), ljude je privlačilo prirodno naslijeđe te regije kako bi pobjegli od gladi.

18 Usporedbe radi, BDP po glavi stanovnika u najbogatijoj hrvatskoj županiji, Gradu Zagrebu, iznosio je 71.111 kuna (9605 eura), više nego trostruko od BDP-a po glavi stanovnika u Vukovarsko-srijemskoj županiji (najsiriromašnjoj), koji je 2002. godine iznosio 23.400 kuna (3160 eura) (Bejaković i Kaliterna Lipovčan, 2007., 14).

bio mnogo plodne zemlje, a došlo je i do propadanja velikih samoupravnih zadruga i agroindustrijskih kombinata. Predvidljivo je da je društvena isključenost najraširenija u Slavoniji, gdje je udio isključenih između 14,1 posto i 30,7 posto, što je iznad nacionalnog prosjeka (UNDP, 2006., 31). Autori izvješća zaključuju da razloge ne treba tražiti samo u relativno velikom udjelu ruralnog (niskoobrazovanog) stanovništva nego i u životnim uvjetima specifičnim za istočne dijelove zemlje, koji su ekonomski reintegrirani samo u maloj mjeri, što je neizravna posljedica golemih ratnih razaranja u tom dijelu Hrvatske.

Sela u Vukovarsko-srijemskoj županiji uglavnom su velika, s po nekoliko tisuća stanovnika (samo ih je šest s manje od 300 stanovnika). Stoga, mnoga sela imaju dobru infrastrukturu u usporedbi s drugim županijama, npr. Istarskoj, gdje su čak 564 sela s manje od 300 stanovnika. Vukovarsko-srijemska županija ima 84 naselja, od čega pet gradova (Vukovar, Županja, Ilok, Vinkovci i Otok) i 26 općina. Postoje 43 doma zdravlja, 44 poštanska ureda i 50 župa¹⁹ (Hrženjak, 1993.). Prema podacima Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa iz 2011. godine, Vukovarsko-srijemska županija ima 18 vrtića, 54 osnovne škole i 16 srednjih škola.²⁰ Poljoprivredne zadruge također su dio socijalne i tehničke infrastrukture te su na svoj način značajne i važan su izvor potpore. U selima diljem Hrvatske postoje 184 poljoprivredne zadruge,²¹ od čega čak 25 u Vukovarsko-srijemskoj županiji; ima ih u selima gdje su poljoprivredne djelatnosti dobro zastupljene (prema Štambuk i Mišetić, 2002.). Etnički sastav stanovništva u Županiji bio je 1991. godine sljedeći: 68,4 posto Hrvata, 19,7 posto Srba i 11,95 posto manjina – Rusina, Ukrajinaca, Slovaka, Mađara i drugih. Prema statističkim podacima za 2001. godinu, udio Hrvata povećao se na 78 posto. Od svih županija u Hrvatskoj, Vukovarsko-srijemska županija i dalje ima najveću manjinsku skupinu (gotovo 20 posto), koja se uglavnom sastoji od Srba (80 posto).²² U pogledu vjeroispovijesti, prema statističkim podacima za 2001. go-

19 Mnogi simboli kršćanstva i postojanje diocese u Cibali već u 3. stoljeću svjedoče da je kršćanstvo na području današnje Županije već tada bilo prihvaćeno.

20 Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, Source of Verification, Zagreb 2011. Izvor potvrde: www.mzos.hr.

21 Taj broj ne uključuje sve poljoprivredne zadruge, jer članstvo nije obvezatno.

22 Prema popisu stanovništva 2001. godine, približno devet desetina (89,63 posto) ukupnog stanovništva u Hrvatskoj činili su Hrvati.

dinu, 78,18 posto su rimokatolici, 15,4 posto pravoslavni, a 1,39 posto muslimani.²³

Tradicionalni život i kultura Županije vrlo je značajna, raznolika i bogata. Šokci, autohtono katoličko hrvatsko stanovništvo predstavljaju temeljna tradicionalna kulturna obilježja te regije. Sela su uglavnom duga i u obliku križa (†) ili dvostrukog križa (‡), pri čemu glavna ulica slijedi tok Save. Župna crkva,²⁴ važno društveno okupljalište, smještena je u središtu sela, a na raskrižjima, na ulazu i izlazu iz sela te na poljima izvan sela nalaze se kapelice i raspela. Tradicionalno, kuće su u Slavoniji gusto raspoređene, jedna uz drugu, i gotovo jednake. Premda se mnoge novije kuće ne grade na taj način, većina kuća u glavnoj ulici uklapa se u taj obrazac. Jedno krilo kuće (obično dvije sobe) gleda na ulicu, a ostali dijelovi kuće, uključujući hambare, staje, dvorište itd., skriveni su od pogleda i prostiru se daleko iza visokih zatvorenih vrata. Kao posljedica toga prostor u kojemu žene provode veći dio dana – srž svakodnevnih kućnih aktivnosti – skriven je od pogleda javnosti. U usporedbi s tim ono što se događa na ulici vrlo je vidljivo, jer je topografija tla u tim područjima tipično ravna pa ništa od onoga što se događa na tim dugim ulicama ne prolazi neprimijećeno.

Istraživanje za ovu studiju provedeno je u selima koja su vrlo blizu granice s Bosnom i Hercegovinom: Gunja (5033 stanovnika), Bošnjaci (4653), Drenovci (7424), Posavski Podgajci (1568), Rajevo Selo (1407) i Račinovci (982) – prema statističkim podacima za 2001. godinu. Većina sudionika u mojem istraživanju potječe iz Gunje i Posavskih Podgajaca zbog mojih poznanstava – naime, u tim selima žive moja svojta i prijatelji.²⁵ Podaci o nacionalnosti i vjeri dostupni su samo za općine (tj. za Bošnjake, Drenovce i Gunju). Prema popisu stanovništva 2001., Hrvati čine 98,69 posto stanovništva u Bošnjacima, 87,03 posto u Drenovcima, a u Gunji taj postotak pada na 64,3 posto. Slično tome u Bošnjacima je katolika 98,37 posto, u Drenovcima 87,26 posto, a u Gunji 63,56 posto.

23 U Hrvatskoj se 2001. godine 87,83 posto stanovnika izjasnilo rimokatolicima, 4,42 posto pravoslavcima, a 1,28 muslimanima u usporedbi sa 76,64 posto rimokatolika, 11,12 posto pravoslavnih i 1,15 posto muslimana 1991. godine.

24 Sada je župna crkva često jedina društvena institucija u selu i u mnogim je zajednicama svećenik jedina osoba koja može poticati i usmjeravati društvene inicijative.

25 Istraživački uzorak (oni koji su ispunili upitnik i sudjelovali u intervjuu) sadrži 67 žena i 14 muškaraca: Gunja – 21 žena, 10 muškaraca; Posavski Podgajci – 28 žena i 3 muškarca; Rajevo Selo – 12 žena; Drenovci – 2 žene; Bošnjaci – 3 žene i 1 muškarac i Račinovci – 1 žena.

Istraživanje za ovu studiju na početku je uključivalo strukturirane upitnike s demografskim podacima. Upitnici su se dijelili pojedinačno, ali bili su jednaki, s fiksnim stavkama o demografskim obilježjima sudionika, kao što su dob, mjesto rođenja, stambene prilike, veličina kućanstva, bračno stanje, zaposlenost i karijera, naobrazba, broj djece i njihova dob, bračni staž, nacionalnost, članstvo u organizacijama, vjeroispovijest i životni standard. Uključena su i opća pitanja o infrastrukturi sela i socioekonomskim uvjetima. Osim što daje važne informacije o ruralnom životu, obrascima stanovanja i kvaliteti života, upitnik je pružio mogućnost da se uspostavi stanoviti odnos, a i dobar način da se ispitanicima postavi pitanje žele li sudjelovati i u intervjuu. Svrha tih detaljnijih, otvorenijih, dubinskih intervjuu, kao dopune upitniku, bila je istražiti razna rodna pitanja (npr. o obiteljskom životu, socijalizacijskim praksama, osobnim životnim odlukama, percepciji ženstvenosti/mušкости u ruralnim područjima, idealnoj ženstvenosti/mušкости, podjeli rada u kućanstvu, rodnim ulogama i očekivanjima, obrazovanju i radnom iskustvu, ženskim pravima i težnjama, donošenju odluka, sukobima, zaprekama itd.). Intervjui su bili polustrukturirani i obrađivali su niz unaprijed određenih područja, ali nijedan nije bio uniforman i svaki je išao vlastitim tijekom, ovisno o gledištima i očekivanjima pojedinih ispitanika.

Odabrane upitnike nakon kojih su slijedili intervjui ispunilo je 67 ruralnih i seoskih žena i neki od muževa (14) u njihovim domovima. Žene koje sam intervjuirala bile su u dobi od srednjih dvadesetih do srednjih osamdesetih pa je bilo moguće steći uvid ne samo u trenutačna stajališta o ulozi žena u poljoprivrednom/ruralnom životu sela nego i istražiti njihovo proteklo sudjelovanje u njemu.

Žene u uzorku većinom su bile u svojim tridesetim (42 posto) i četrdesetim godinama (24 posto). Prosječna dob bila je 47,4 posto (v. tablicu 1). Većinom su bile udane (85 posto) ili udovice (12 posto) (v. tablicu 1). Uzorak nije uključivao parove koji žive zajedno ni razvedene osobe. Velika većina žena udala se relativno rano.²⁶ Naime, trećina (21) se udala prije svoje dvadesete godine, a dvije petine udale su se u dobi između dvadesete i dvadeset pete. Sve žene uzele su muževljevo prezime – osim jedne, koja je svoje prezime zadržala i dodala muževljevo (objasnila je da nema braće koja bi održala obiteljsko prezime). Nijedan

26 Prema podacima za 2008., na državnoj razini žene se u prosjeku udaju u kasnijoj dobi (26,8 godina), a za muškarce ona iznosi 29,7 godina. Ta dob za žene postojano raste – od 21,6 godina 1970. do 25,3 godine 2000. (DZS, Žene i muškarci u Hrvatskoj, 2010., str. 15).

muž nije uzeo ženino prezime.²⁷ Samo pet žena u uzorku bile su starije od muža (između dvije i 11 godina), a ostale su bile mlađe. Ukupno, u uzorku je bilo 74 kućanstva (ako je intervjuiran bračni par iz istog kućanstva, ono se brojilo jedanput). Oko trećine svih kućanstava (25) bila su proširena kućanstva, tj. s više od dvije generacije – s bakom i(li) djedom, roditeljima ili roditeljem i djecom. Većina kućanstava (20) imala je po četiri člana, a prilično velik broj (19) imao je između šest i osam članova. Kao odraz prevlasti tradicionalnih obiteljskih struktura u tim selima, polovica žena imala je dvoje djece (50,7 posto), a četvrtina (25,3 posto) troje. Samo tri žene nisu imale djece; jedna je još bila neudana, a ostale dvije nastojale zatrudnjeti. Većina sudionika (85) u istraživanju je rimokatoličke vjere (93,4 posto). U uzorku je bio i pravoslavni par, tri muslimana i jedan ateist.

Malo više od četvrtine žena (18) završilo je osnovnu školu, a 10 ih je završilo samo između jednog i šest razreda osnovne škole. Nešto više od 40 posto žena (28) završilo je srednju školu, a manje žena (10) u uzorku steklo je višu i visoku naobrazbu (v. tablicu 1).²⁸ Najstarija žena u uzorku, stara 84 godine, bila je nepismena. Premda je postotak nepismenih na državnoj razini 2001. godine bio 2,8 posto, postotak nepismenih žena u Vukovarsko-srijemskoj županiji penje se na 5,16 posto.²⁹

27 U tim krajevima vrlo je česta upotreba (nominalnih) pojmova srodstva (npr. snaha, svekrva, kuma, kum, tetka, tetak itd.) među rodbinom, kao i među ljudima koji nisu u rodu. Obično ih se upotrebljava (gotovo isključivo) kao oznaku srodstva, što govori o važnosti i središnjem mjestu srodstva u tim ruralnim prostorima. Osobna imena rijetko se upotrebljavaju, jer upotreba pojmova srodstva izražava i istodobno ističe jedan aspekt očekivanih kodova ponašanja.

28 To je u skladu s dostupnim statističkim podacima za 1991. (kada su statistički podaci posljednji put diferencirani prema urbanim i ruralnim područjima): prosjek žena starijih od 15 godina u ruralnim područjima ima znatno nižu razinu višeg i visokog obrazovanja (2,6 posto) u usporedbi s prosjekom žena u urbanim populacijama (12,3 posto). U skladu s tim, prosjek žena u ruralnim populacijama koje nemaju nikakvu školu (11,7 posto) znatno je viši od prosjeka za žene u urbanim populacijama (4,1 posto) (Statistički izvještaj DZS-a 1994., br. 884).

29 Na državnoj razini, postotak nepismenih žena postojano pada od 1953. godine, sa 22,4 posto na 2,8 posto 2001. godine, dok je kod muškaraca pao sa 9,3 na 0,7 (DZS, Žene i muškarci u Hrvatskoj, 2010., 26). U usporedbi s tim, razine nepismenosti uvijek su više u ruralnim područjima, jer statistički podaci za 1991. pokazuju da je postotak nepismenih žena starijih od 15 godina u ruralnim populacijama bio 8,4, u usporedbi s postotkom nepismenih žena u urbanim populacijama od 2,3 posto (Statistički izvještaj DZS-a 1994., br. 884).

Četvrtina žena (17) u uzorku bile su zaposlene,³⁰ više od trećine (24) nezaposlene,³¹ a petina (14) je bila neaktivna.³² Nadalje, gotovo petina (12) izjavljuje za sebe da su seoske žene/neplaćene kućanice (v. tablicu 1). Dakle, bilo je u nekim slučajevima teško odrediti status zaposlenosti jer mnoge žene uključene u uzorak imaju više uloga. U skladu s tim te se brojke prije svega temelje na njihovu prvom odgovoru na pitanje o zaposlenosti, premda se u daljnjim razgovorima otkrilo koliko je njihov život kompleksan i koliko različitih vrsta rada obavljaju. Na primjer, iako su mnoge od njih “neaktivne” zbog veće životne dobi, ipak znatno pridonose svojim (seoskim) kućanstvima, ali za taj rad nisu plaćene. Štoviše, mnoge su za sebe spontano rekle da su “domaćice”, no u terenskom radu ubrzo je postalo jasno da se bave raznim vrstama rada u “sivoj” ekonomiji, ručnim radom i povremenim poslovima kako bi “pokrpale” kućni budžet (što čine i zaposlene žene kad nisu na službenom radnom mjestu) te radom na imanju. Žene koje su službeno zaposlene obično imaju posao koji se općenito može opisati kao produžetak njihove ženske uloge koja ističe kućevnost (npr. medicinska sestra, kuharica, spremačica, učiteljica, cvjećarica, trgovkinja), a samo su tri žene spomenule zanimanja koja nisu stereotipno ženska (npr. odvjetnica, poštarica).³³

30 Samo jedna od tih žena bila je zaposlena na skraćeno radno vrijeme, što se podudara s podacima na državnoj razini, prema kojima je udio zaposlenih žena sa skraćenim radnim vremenom vrlo nizak (12,5 posto 2010. godine, v. Eurostat).

31 Ističe se da je najveći problem u Hrvatskoj nezaposlenost žena, posebno niže obrazovanih žena (Vojinić, 2006., 274).

32 U poredbene svrhe, prema preliminarnim podacima Hrvatskoga zavoda za statistiku (vidi Mjesečni statistički bilten DZS-a, kolovoz 2011.), radno aktivnog stanovništva u Hrvatskoj u srpnju 2011. bilo je 1,713.821. Od tog broja, 1,426.226 osoba bilo je zaposleno, a 658.980 (46,2 posto) bile su žene. Službena stopa nezaposlenosti u srpnju 2011. iznosila je 16,8 posto, pri čemu je stopa nezaposlenosti žena bila 19 posto, a muškaraca 14,8 posto.

33 Istraživači su pokazali da su žene na obiteljskim imanjima niže obrazovane od muškaraca i da su žene koje imaju srednju ili visoku naobrazbu kvalificirane uglavnom za nepoljoprivredna zanimanja (Ilak Peršurić i Žutinić, 2008., 48).

Obilježje	Žene (N=67)	Muškarci (N=14)
Dob (u godinama)		
Prosječna	47,4	47,6
Raspon	26–84	35–75
Mjesto rođenja		
Hrvatska	38	9
Bivša Jugoslavija*	28	5
Drugo	1	
Bračno stanje		
Udana/oženjen	57 (85%)	14
Udovica	8 (12%)	
Neudana	2 (3%)	
Obrazovanje		
Nepismena	1 (1,49%)	–
1–6 razreda	10 (14,9%)	2
Osnovna škola	18 (26,8%)	2
Srednja škola	28 (41,7%)	7
Više i visoko obrazovanje	10 (14,9%)	3
Zaposlenost		
Zaposlen(a)	17 (25,3%)	8
Nezaposlen(a)	24 (35,8%)	3
Neaktivna/an	14 (20,8%)	3
Seoske žene / neplaćene kućanice	12 (17,9%)	

* Treba napomenuti da je znatan broj tih osoba rođen u susjednom Brčkom (gdje se nalazi najbliža bolnica) u Bosni i Hercegovini, ali odrasle su u Hrvatskoj.

Tablica 1.

Glavna demografska obilježja uzorka

Više od trećine sudionika u istraživanju (28) opisalo je svoj životni standard kao vrlo nizak, siromašan, grozan, težak i na rubu preživljavanja. Više od dvije petine (35) opisalo ga je kao srednji, zadovoljavajući i adekvatan, a samo petina (18) rekla je da je dobar. Sve u svemu, to je prilično tmurna slika jer je vrlo malo sudionika (uglavnom zaposleni parovi) izjavilo da im je životni standard dobar i da si mogu priuštiti odlazak na more. U istraživanju o kvaliteti života diljem Hrvatske, negativne ocjene o teškoćama dosljedno su se izricale u Vukovarsko-srijemskoj županiji o sljedećim indikatorima: i) mjesečna srednja vrijednost ekvivalentnog prihoda kućanstva; ii) postotak kućanstava u kojima nitko nije zaposlen ali je prema dobi radno sposoban; iii) teškoće u ispunjavanju obiteljskih obaveza zbog vremena provedenog na poslu; iv) optimizam u pogledu budućnosti i v) osjećaji otuđenosti (Japec i Šućur, 2007.).

Premda se moje istraživanje uglavnom bavilo ruralnim i seoskim ženama, i muškarce se pitalo žele li sudjelovati u studiji zbog relacijske prirode roda, kako bi se bolje razumjeli načini na koje se rod konstruira. Istraživanje je uključilo i razdoblja terenskog rada s ruralnim i seoskim ženama i djevojkama u manje strukturiranim okružjima koja su olakšala razumijevanje njihovih iskustava i životâ, npr. pomaganje ženama u kućanskim poslovima ili pripremanje i sudjelovanje u događajima u zajednici, kao što su gozbe i blagdani, obredi zrelosti (npr. krštenja, vjenčanja i sl.) i drugo. Vodila sam i dnevnik terenskog istraživanja u kojem sam razmatrala pitanja povezana s istraživanjem; morala sam domišljati svoju prisutnost na terenu i prikazati kako bi moje pretpostavke, osjećaji, pristranosti i očekivani ishodi mogli utjecati na moje interpretacije i reprezentacije ženskih iskustava (Harding, 1987.; De Vault, 1990.).

Ispunjavanje upitnika i intervjui događali su se u dva različita doba godine (zimi i ljeti) jer tada ima manje posla pa je to vrijeme pogodnije za ljude u ruralnim područjima. "Vidjeti svijet njihovim očima" za mene je značilo imati mogućnost razgovora nasamo sa svakim sudionikom, ali to je u nekim slučajevima bilo nemoguće, čak i kad sam zahtijevala. To se događalo iz dvaju razloga: prvo, u zimskim mjesecima intervjui su obično vođeni u prostoriji s peći na drva u kojoj su se okupljali i drugi članovi obitelji kako bi se u grijali. Premda su spontanijim sudjelovanjem često davali razne vrijedne uvide, njihova prisutnost poticala je davanje "prihvatljivih" i "prikladnih" odgovora intervjuirane osobe, koji su odražavali uobičajene rodne norme u tim ruralnim prostorima. Taj se scenarij nije mijenjao ni u ljetnim mjesecima, kad su se intervjui vodili većinom vani; često bi netko u blizini slušao, što je nedvojbeno povezano s njihovim shvaćanjima i razumijevanjem privatnosti. Dakako, osjećaj ili uvjerenje da je neke stvari bolje obavljati u privatnosti nego javno nije univerzalan. No ipak, "fokusne skupine" nisu bile norma; više od polovine intervjuera bili su privatni i u njima se izražavaju nijanse, (ne)dosljednosti i dublja osobna značenja rodni iskustava. Štoviše, neki parovi izjavili su kako žele da ih se intervjuira zajedno (što je vjerojatno mjera praćenja i nadzora), i to se također pokazalo produktivnim. Premda nije bilo planirano, intervjuiranjem para umjesto pojedinca mogla sam čuti obje strane i steći dojam o interakcijama i unutarnjoj dinamici kućanstva te o načinu na koji pojedinci dogovaraju svoje potrebe unutar općih ciljeva kućanstva.

Daljnji biografski podaci o nekim sudionicima mogu se pronaći u poglavljima u kojima sam nastojala poduzeti

sve moguće kako bih očuvala anonimnost. Kako bih se što više približila svakodnevnom životu ruralnih i seoskih žena, predstavljam neuređene citate i izvatke i iz formalnih intervjua i iz neformalnih razgovora. Odabrala sam ih zbog toga što se u njima jasno ističu rodna iskustva sudionika i načini na koje oni "čine" ženstvenost/muškost u tim ruralnim prostorima Slavonije, iako mi je jasno da ni moj odabir nije lišen utjecaja mojih vrijednosti. Gotovo svi intervjui zabilježeni su sa znanjem i usmenim pristankom sudionika u istraživanju. Potom su intervjui prepisani riječ po riječ, uključujući intonaciju, izraze emocija i stanke. Shvaćajući da se informacije i nijanse gube kad se usmeni podaci pretvaraju u tekst (Polkinghorne, 2005.), izvela sam sve prijepise tako da očuvam elementarnu razinu podataka, bez generalizacija, prosudaba i interpretacija, tako da drugi mogu preslušati i provjeriti zvučne zapise i vidjeti kako je istraživačica prešla s promatranja i naracije na teme i interpretaciju (Suzuki i sur., 2007., 301).

3. poglavje

OSOBNOST I ETNOGRAFSKO SEBSTVO

Svijest o sebi i pozornost posvećena vlastitim mislima, osjećajima i iskustvima ili “naraciji sebe” sporne su teme u društvenim znanostima. U kritikama se iznose tvrdnje o narcizmu, bavljenju samim sobom, pretjerivanju, ekshibicionizmu i neumjerenosti istraživača koji osobno iskustvo uzimaju za glavnu temu svoga istraživanja (Okely, 1992.; Bochner i Ellis, 1996.; Ellis, 1998.; Coffey, 1999.). Međutim, iskustva istraživača su presudna jer stvarnost istraživanom terenu ne dodaje neposredovani svijet drugih nego svijet između nas i drugih (Okely i Callaway, 1992.). Postmodernističke kritike etnografskih tekstova (v. Clifford i Marcus, 1986.; Denzin, 1986.; Clifford, 1988.) potaknule su mnoge etnografe da više promišljaju svoju ulogu u društvenom svijetu koji istražuju. Znanstvenici sada priznaju da konstrukciju istraživačke građe uvelike oblikuje i na nju utječu osobna životna priča i iskustva istraživača (v. Abu-Lughod, 1991.; Tedlock, 1991.; Behar, 1996.). Kao antropolozi svjesni smo da je dugotrajna uronjenost u terenski rad uglavnom totalno iskustvo (koje zahtijeva sve antropologove resurse – intelektualne, tjelesne, emocionalne, političke i intuitivne) i da to iskustvo uključuje tako velik dio sebe da je o njemu posve nemoguće misliti, a da se iz njega izdvojimo (Okely, 1992., 8). Da bi upravljali ukupnim iskustvom, antropolozi su se bavili “problemom refleksije” i načinom na koji se “naša subjektivnost upleće u živote drugih” (Clifford i Marcus, 1986.; Geertz, 1988.; Rosaldo, 1989.). Narayan (1993.) razrađuje tu tezu dodajući da svaki antropolog nosi u sebi i osobno i etnografsko sebstvo – istodobno pripada i osobnom i profesionalnom svijetu – te da te svjetove ne treba shvaćati kao zasebne entitete. Za razliku od toga, tvrdi se da, bez obzira na to koliko mi pokušavali biti svjesni i refleksivni, “autorove nakane, emocije, psiha i unutarnji svijet nisu nedostupni samo čitateljima nego i samome autoru” (Grosz, 1995., 13). U pokušaju da osporim tu tvrdnju ustvrdit ću da su moja iskustva na terenu važan i dostupan izvor etnografskih podataka. Dakle, istraživač ne treba postati nevidljiv nego

se treba istaknuti kao utjelovljeno, situirano i subjektivno sebstvo. A razlog je to što se interpretacije uvijek filtriraju kroz našu osobnu kulturnu prizmu, kako ističe Schepers-Hughes (1992., 28): “ne možemo se riješiti kulturnog sebstva koje donosimo sa sobom na teren, kao što se ne možemo odreći ni očiju, ušiju i kože kojima primamo svoje interaktivne percepcije o novom i neobičnom svijetu u koji smo ušli”. Dakako, ono što istraživači promatraju, čine i zapisuju na terenu ovisi o njihovoj doživljenom iskustvu i promjenjivom sebstvu, koje će njihova promatranja i interpretacije ili olakšavati ili ometati.

Uloga istraživača pri oblikovanju podataka

Usmjerenost na identitet i doživljena iskustva antropologa i njihovo analiziranje važni su zbog toga što će istraživač/ica kao instrument istraživanja (Punch, 1994.) na mnoge načine utjecati na tijek istraživanja. Da bismo istaknuli doživljena iskustva i promjenjivo kulturno sebstvo, moramo ispitati svoju “pozicionalnost”, koja se odnosi na aspekte identiteta s obzirom na rasu, dob, klasu, rod, vjeru, etničku i, nacionalnu pripadnost, seksualnu orijentaciju, osobnost i druge attribute koji su markeri relacijskih položaja u društvu. Naples (2003.) prikladno upozorava da ako ne uspijemo istražiti svoje osobne, profesionalne i strukturne lokacije kao istraživači, neizbježno ćemo u svome radu ponavljati rasne, klasne i rodne pristranosti. Spivak (1988.) piše da oni istraživači/autori koji u svoj tekst svjesno ne prenose glas, tijelo, rasu, klasu, rod i druge interese žele, kao da su prozirni, u tekstu naći utočište. Osim toga, refleksivne procese treba dokumentirati, ne samo općim pojmovima poput klase, roda i etničkog podrijetla nego i konkretno i detaljno, s obzirom na to gdje, kako i zašto se u pojedinim fazama donose pojedine odluke (Mauthner i Doucet, 1998., 138). Govoreći o određenju, Luttrell (2000.) tvrdi da istraživačka pitanja, teorijski pristupi, planiranje istraživanja, istraživačev karakter, osobnost i ciljana publika utječu na to kako istraživač/ica oblikuje istraživanje. Stoga je potrebno razmišljati o tome kako istraživačev identitet utječe i na terenski rad i na podatke, jer “sebstvo” etnografa utječe na sve aspekte istraživačkog procesa, posebno na rodni aspekt sebstva (Coffey, 1999., 6). Nadalje, “naše razumijevanje drugoga može proisteci ‘samo’ iz našega vlastitog iskustva, a to iskustvo uključuje našu osobnost i naše povijesti u jednakoj mjeri kao što uključuje naše terensko istraživanje” (Jackson, 1989., 17). Nadalje, Chacko (2004., 61) podsjeća da priznavanjem pozicionalnosti kao kritičnog elementa u for-

muliranju i vođenju terenskog rada, u izvještavanju o njemu, istraživač može postati svjesniji odnosa moći i njegova utjecaja na razmjenu i proizvodnju informacija i spoznaja. Dakle, obaveza nam je biti iskreni “do posljednje crtice”, kako objašnjavaju Fine i Weis (1996., 263-264): “naša je odgovornost govoriti o vlastitom identitetu – zašto pitamo to što pitamo, o čemu odlučujemo ne izvijestiti, na kome vježbamo svoj akademski pogled, tko jest, a tko nije zaštićen kad obavljamo svoj rad”. Jasno je da istraživač/ica ima presudnu ulogu u odlučivanju i o razvoju istraživanja i o njegovu ishodu. Istodobno, postoji granica koliko refleksivni možemo biti i u kojoj mjeri možemo znati i razumjeti što oblikuje naše istraživanje u vrijeme kad ga vodimo. Neki istraživači (Doucet, 1998.; Mauthner, Parry i Backett-Milburn, 1998.) tvrde da ti utjecaji mogu postati očiti tek kad istraživanje ostavimo iza sebe i nastavimo sa svojim osobnim i akademskim životom.

Moja pozicionalnost

Kad priznamo da istraživanje provode situirani i utjelovljeni istraživači, nužno je uzeti u obzir utjecaj istraživača na terenski rad i podatke. Nedvojbeno, pozicija i kontekst u kojem istraživač/ica govori (Haraway, 1991., 5), kako izgleda i kojoj društvenoj skupini se percipira da pripada, važno je u proizvodnji etnografskih prikaza. Štoviše, pozicionalnost se obično odnosi i na to tko je istraživač/ica u očima zajednice i tko su pripadnici zajednice u istraživačevim očima (Caplan, 1993.). Moju pozicionalnost oblikuje kombinacija identifikatora: žena, feministica, bjelkinja, hrvatsko/australsko državljanstvo, udana, majka, katolički odgojena, s relativno visokom razinom pristupa raznim oblicima kapitala – ekonomskom, kulturnom, društvenom i simboličkom.³⁴ Poredak tih identifikatora ne od-

34 Moje podrijetlo znatno se razlikuje od onoga većine sudionica u istraživanju, jer ruralne (seoske) žene u Slavoniji imaju ograničen pristup raznim oblicima kapitala što je rezultat rodних očekivanja, vrijednosti, stavova i praksa, a to pak određuje njihovu marginalnu poziciju. To se temelji na Bourdieuovoj (1986.) tvrdnji da položaj pojedinca u društvenom prostoru ne određuje klasa nego količina kapitala kojima ima pristup. On razlikuje četiri oblika međupovezanog, međuovisnog i za kontekst specifičnog kapitala koji zajedno čine prednosti i nedostatke u društvu: ekonomski – bogatstvo naslijeđeno ili stvoreno u interakcijama između pojedinaca i ekonomije; kulturni – sklop neekonomskih sila, kao što su razna ulaganja u obrazovanje i razni izvori koji utječu na akademski uspjeh, kao i posvećenost obiteljskom zaleđu i društvenoj klasi; društveni – svi stvarni ili potencijalni izvori povezani s posjedovanjem trajne mreže više ili manje institucionalnih odnosa uzajamnog poznavanja ili priznavanja; i simbolički – svaka sposobnost ili imovina koje neka skupina ljudi smatra vrijednim.

govara percipiranoj višoj vrijednosti. Neki identifikatori, poput bijele boje kože, hrvatskog naslijeđa/državljanstva i statusa (slavonske) snahe, olakšali su početno prihvaćanje i pomogli mi da se uklopim u seoski život. Oni su bili temelj za sve veće povjerenje i otvorenost u interakcijama, posebno zato što se terenski rad (između 2002. i 2003.) obavljao u poslijeratnoj zoni, gdje su neprijateljstvo i strahovi i dalje bili uobičajeni. Većina sudionika bili su Hrvati katolici jer sam smatrala da će oni sa mnom iskrenije razgovarati o pitanjima etničnosti/nacionalnosti/vjere i o tome kako ona utječu na rod. Premda nikad nisam živjela u ruralnoj zajednici, posjećivala sam je od 1989. kao snaha, pa je moje istraživanje obogaćeno dugotrajnim poznavanjem tih okolnosti i vladajućih normi. Kao udana žena (tj. udana za nekoga tko potječe iz jednog od tih sela) s dva sina (u sociokulturnom sustavu u kojem društvena vrijednost žene ovisi o tome ima li sinove ili ne), dobro sam se uklapala u tradicionalne društvene norme. Konvencionalna slika koju je projiciralo moje podrijetlo i obiteljska situacija otvarala je mnoga vrata.

Moja istraživačka usmjerenja

Na istraživačev odabir (ili neodabir) tema i populacija utječe širok raspon osobnih, estetskih, teorijskih i ideoloških čimbenika (Lee, 1995.). Istraživače motiviraju njihovi vlastiti interesi, političke i intelektualne obveze, zahtjevi karijere, potreba za objavljivanjem, odobravanje kolega, osjećaj vlastite vrijednosti i želja za samopromocijom (Bosworth i sur., 2005.). Konkretno i detaljno, na moju odluku da proučavam aspekte rodnihi odnosa utjecala su moja iskustva i pozicioniranja. Posebice sam se željela usredotočiti na to kako se ženstvenost izvodi i razumije u ruralnom kontekstu jer nakon što sam se doselila u Hrvatsku, otkrila sam da sam se u nekim kontekstima morala promijeniti – da su *različite* publike zahtijevale *različito* ponašanje i da nisam uvijek mogla biti *ista* žena. Suprotno svakoj sugestiji da je ovo odveć osoban projekt, bila sam uvjerena da će to biti korisna studija jer je antropoloških istraživanja s ruralnim ženama u Hrvatskoj vrlo malo. Odlučila sam kritički analizirati i artikulirati svoje iskustvo promjenjivog identiteta kao važan dio istraživačkog procesa, pritom istražujući kako ruralne žene pokušavaju ispregovarati značenje svoje uloge i statusa. Dakle, studija se oslanja na moja osobna iskustva i sjećanja kao antropologinje koja istražuje konstrukcije ženstvenosti među ruralnim ženama u Hrvatskoj.

Govoreći konkretnije, željela sam istražiti što znači “biti žena” u tim ruralnim zajednicama (tj. vrijednosti, iskustva i značenja koja se kulturno interpretira kao ženska i obično ih se smatra nečim za njih “prirodnim” ili im ih se pripisuje). Nadalje, posebno sam se zanimala za činjenje ženstvenosti ili za “činiti ženu/bititi ženom” da bih se uklopila kao znanstvenica u tim ruralnim prostorima. Suprotno mojim očekivanjima, pokazalo se da je to vrlo teško. Stoga ću u ovom poglavlju istražiti kako se kritiziralo i ispitivalo moju ženstvenost te kako sam stoga pomno promišljala svoje ponašanje i izgled. Pokušavam pokazati kako iskustva neuklapanja, ili uklapanja na drukčiji način, osjećaj nelagode/zbunjenosti koji tako nastaje mogu promijeniti istraživačevu usmjerenost i empatiju te dovesti do važnih antropoloških spoznaja, ali pritom ugrožavajući osobno i profesionalno samopouzdanje.

U nastavku teksta prihvaćam sociokonstrukcionističku perspektivu koja je korisna za razmatranje poimanja “sebstva” i “drugoga”, a s tog stajališta tvrdi se da značenje “konstruiraju” oni koji su uključeni u interakciju – tj. da značenje oblikuju okviri koje sudionici unose u svoje susrete (Goffman, 1959.). Drugim riječima, i istraživači i istraživani ulaze u simbiotski proces u kojemu se podaci i odnosi “sukonstruiraju” (premda to nisu jedina dva čimbenika utjecaja). Želim istražiti načine na koje taj proces utječe na istraživački kontekst i oblikuje podatke i istraživačke interpretacije.

Pristup i odnos

Sa sudionicima istraživanja upoznala sam se preko osobnih poznanstava – svojte i prijatelja – koja su bila veoma važna ne samo za ostvarenje pristupa nego i odnosa, kako bi se uklonila svaka sumnjičavost i svaki razlog za nepovjerenje. Istraživači su pokazali da je uspostava odnosa bitan element u etnografskim proučavanjima (v. DeWalt, DeWalt i Wayland, 1998., 267). U prvim fazama terenskog rada osobito mi je jedna osoba olakšala pristup u obitelji, u institucije (npr. lokalnu osnovnu školu). Zahvaljujući njegovu ugledu i visokoj razini društvenog kapitala, bilo mu je relativno lako dogovarati sastanke u moje ime. Često je volio hodati seoskim ulicama gdje ništa ne prolazi neprimijećeno, “ruku pod ruku” sa mnom. Nema dvojbe da je takva gesta olakšavala pristup, ali je izražavala i uzajamno prijateljstvo, bliskost i povjerenje – i potencijalnim sudionicima i promatračima. No ipak, budući da proces ostvarivanja pristupa sudionicima utječe na prikupljene podatke, često sam tijekom terenskog rada razmišljala o

sljedećim pitanjima. Koliko bi ih sudjelovalo dobrovoljno, a koliko osjeća kao da moraju sudjelovati u istraživanju kako bi učinili uslugu toj uglednoj i utjecajnoj osobi? S obzirom na njegovu prisutnost, jesu li to kvalitetni podaci, podaci koji odražavaju "istinu"? Mogu li oni doista vjerovati mojim uvjerenjima u anonimnost i povjerljivost kad njega nema?³⁵ Nakon nekih od prvih intervjuja, postalo je lakše, jer su intervjuirani prenosili sumještanima pozitivne dojmove o mom radu. Budući da je istraživački odnos društveni odnos koji ima određenog utjecaja na dobivene rezultate, preporučuje se pomno slušanje, izražavanje znakova pozornosti, zanimanja, ohrabriranja i priznavanja (Bourdieu, 1996.). Pokušavala sam biti opuštena, ljubazna i prijateljski raspoložena, a da pritom ne budem odveć radoznala ni nestrpljiva, a ni da ostavljam dojam prijetnje. Otkrila sam da neverbalno ponašanje, poput promatranja i pomnog slušanja, ostavljanje dojma angažiranosti i zainteresiranosti, ima utjecaj na odnose i reakcije. Osim toga, "biti otvoren" prema sudionicima bio je dodatan zahtjev jer su sudionici od mene uvijek tražili određenu razinu informacija. U pokušaju da umanjim razliku u moći bila sam spremna u taj odnos uložiti i osobni identitet, kako bih se povezala sa sudionicima u istraživanju i dobila valjane prikaze njihova stvarnog života. Stoga sam ih pozivala da iznesu svoja razmišljanja ili pitanja o istraživanju. Oakley (1981.) nas podsjeća da proces stvaranja značenja često obogaćuju "povratna pitanja" (v. Jordan, 2006., 174). Ona dodaje da kad istraživani imaju dojam da ih razumije netko tko ima iste životne probleme, može se ostvariti određena uzajamnost i povjerenje.

Istraživačke dileme i izazovi

Dileme s kojima se suočavaju istraživači koji primjenjuju i kvalitativne istraživačke metode i feministički pristup dobro su dokumentirane (Golde, 1970.; Fonow i Cook, 1991.; Reinhartz, 1992.; Bell, Caplan i Karim, 1993.; Wolf, 1996.; Coffey, 1999.). Za ovu studiju relevantna je tvrdnja Fluehr-Lobban (1998., 178) da su "svakodnevne dileme" dio etnografije i da ovise o identitetu istraživača. Premda neke od njih istraživač/ica može izbjeći, postoje dileme i napetosti koje izbijaju neočekivano i spontano

35 To pokazuje i da istraživana zajednica nije pasivna; i ona utječe na to u što je istraživač uključen, a iz čega je isključen, a što najvjerojatnije određuje istraživačeva pozicionalnost. Prema Goodwin i sur. (2003., 576), s obzirom na to da su sudionici akteri, oni određuju podatke, mogućnosti za prikupljanje podataka i tijek terenskog rada, a usto odlučuju što će i kada će nešto reći ili prešutjeti.

(npr. u situacijama kad istraživač/ica ne može kontrolirati događaje). Ovdje ću izložiti neke osobne dileme i izazove s kojima sam se srela dok sam istraživala što znači biti žena/postati žena u tim ruralnim prostorima.

Istraživači su potvrdili da je u patrijarhalnom društvu "rad za plaću manje važan za društveni identitet žene nego što su to njezine kućanske obaveze" (Massey, Hahn i Sekulić, 1995., 360). U novije vrijeme u reprezentativnoj studiji u Hrvatskoj na uzorku od 1309 zaposlenih žena u dobi između 20 i 39 godina, rezultati su pokazali da majke s dvoje, troje ili više djece zastupaju tradicionalne stavove koji su u skladu sa studijom Massey i sur. (1995.). U usporedbi s tim, žene bez djece (tj. najvjerojatnije mlađe žene) manje su sklone složiti se s izjavama da je majci mjesto u kući, a ne na poslu (Akrap i Čipin, 2011., 61-2). U ovoj studiji žene u ruralnim prostorima gotovo su jednoglasne u uvjerenju da se njihova zaposlenost mora uklapati u skrb o djetetu, a ne obratno, dok je muška zaposlenost određenija i u vezi s njom nisu mogući nikakvi dogovori. Mnoge žene u mojem istraživanju ustvrdile su da se plaćeni rad/karijera izvan kuće ne mogu uskladiti s potrebom da se bude dobra majka, supruga i domaćica. Obrazlažući to tvrdnjom da njihovi muževi ne bi mogli obavljati dio kućanskih poslova i preuzeti dio odgovornosti za skrb o djetetu, one zauzimaju obrambeni stav. Stoga je očekivano, s obzirom na njihov tradicionalni odgoj i nazore, naobrazbu, ograničene mogućnosti za plaćeni rad u ruralnim područjima u njihovoj županiji, oskudnu ponudu resursa za skrb o djeci, da tri četvrtine žena u uzorku nisu formalno zaposlene.³⁶

Žene su mi često govorile da je jedna od prednosti života na selu to što majke imaju više vremena za djecu i što ih "nikada" ne ostavljaju same.³⁷ Ništa u njihovim prikazima majčinstva nije izravno dovodilo u pitanje poimanje žena kao brižnih i skrbnih bića za koja je imati djecu najveće životno iskustvo, iskustvo koje zauzima glavno mjesto u njihovu životu. U terenskom radu neizbježno su se pojavila pitanja o mojoj djeci, koja su tada pohađala osnovnu školu. Moram priznati da su izazvala neugodne osjećaje i znatno mi potkopala samopouzdanje. Neprekidno sam imala osjećaj da me "osuđuju" kao majku koja djeci

36 Stopa zaposlenosti među ženama u Vukovarsko-srijemskoj županiji pretposljednja je po veličini među 21 županijom u Hrvatskoj (26,3 posto), a stopa nezaposlenosti među ženama druga je po veličini i iznosi 31 posto (DZS, Popis stanovništva, 2001.).

37 Mnoge žene su mi rekle da su ostajale kod kuće kao emocionalni oslonci dok su se njihovi sinovi borili na obližnjim bojišnicama u Domovinskom ratu.

ne posvećuje dovoljno vremena, nije uvijek kod kuće radi njih i radi muža. Mnoge žene su nedvojbeno smatrale da sam daleko od idealne žene, jer sam većinu terenskog rada obavljala dok su moja djeca bila u školi u Zagrebu, tristo-tinjak kilometara daleko. Premda su me tijekom školskih praznika pratila u terenskom radu – što je možda stvorilo egalitarnije odnose moći jer istraživači u pratnji postaju “promatrani promatrači” (Cupples i Kiddon, 2003.) – mislim da ta kratka razdoblja s djecom³⁸ nisu promijenila njihovo mišljenje o meni. S obzirom na to koliko sam vremena provodila daleko od doma i na važnost koju sam pridavala svom radu, nisam odgovarala onome što u tim selima smatraju “uzornom” ženom. Ne samo što se od žene očekuje da bude “kod kuće” i preuzima većinu odgovornosti za dobro svoje obitelji, nego žena nosi i odgovornost da bude čuvarica društvenog morala. Posebice u posttranzicijskom/poslijeratnom razdoblju, od žena se očekuje da svim silama čuvaju i štite sve što je u društvu dobro i pravilno. Ta velika odgovornost znači i da će žena biti kriva ako nešto pođe po zlu. Jedna od žena sažeto je izrazila kako se gleda na zaposlene žene te zašto žene u ruralnim područjima ne žele biti ništa više nego “domačice”:

One se čine idealnima dok ne pogledamo njihovu djecu i obitelj. (Marica, 51 godina)

To iskustvo odgovaranja na pitanja odnosno davanja informacija o odgoju i skrbi za moju djecu pojačalo je istraživačku usmjerenost (premda je znalo biti i neugodno) na to kako ruralne žene percipiraju majčinstvo i žene posvećene karijeri. S druge strane, bez obzira na moje osjećaje neugode, bili su očiti i pozitivni aspekti moga statusa majke. Oni su mi olakšavali pristup i popravljali odnose sa sudionicima istraživanja, jer se činilo da “priče o našoj djeci” ruše barijere i raspršuju sumnjičavost. Istodobno, pitala sam se kako bih trebala sebe opisati u rodnim terminima (Reinharz, 1997.). Koju bi dimenziju sebe – znanstvenicu, majku, zaposlenu ženu, suprugu – bilo najprimjerenije staviti u prvi plan da bih se predstavila? Walsh (2004.) podsjeća da bi etnograf trebao stvarati različita samopredstavljanja za različite sredine i da to zahtijeva neprekidnu pozornost i promatranje svojih i tuđih reakcija, iako Narayan (1993.) primjećuje da se “ne možemo usredotočiti na jedan svijet, a zatim na druge jer se naše sebstvo isprepleće s profesionalnim”. Kad se sada osvrnem na svoj terenski

38 Napomene i reakcije sudionika istraživanja o mojim interakcijama s djecom, partnerom, bližom i daljom rodbinom omogućile su mi da bolje razumijem rod, seksualnost, brak, obitelj, majčinstvo, nacionalnost i vjeru.

rad, a to su primijetili i drugi antropolozi (v. Lofland i Lofland, 1995.; Bloustein, 1999.), velik dio toga rada protekao je u svojevrsnoj "shizofrenoj" podijeljenosti, u kojoj se jezik i sadržaj rasprava razlikovao već prema tome jesam li razgovarala s neudanom ženom, snahom, svekrvom, seoskom ženom, zaposlenom/obrazovanom ženom, domaćicom itd. i jesam li tijekom terenskog rada bila uključena ili isključena.

Unatoč mom dvosmislenom statusu "radne žene", bračni status osiguravao mi je poštovanje. Taj je status prihvaćeniji jer je brak za ženu legitimna strategija za pristup resursima (osobito ako ima sinove) nakon što dođe u godinu kad napušta obitelj u kojoj je rođena i moć koju je ondje imala. Brak pruža osjećaj pripadnosti i olakšava prihvaćanje u zajednici – neudane žene starije od trideset godina izazivaju sažaljenje i nose stigmatu. Neudane i "stare" žene remete namjeravani i željeni životni ciklus. Za mene osobno bilo je nužno čuvati i održavati taj bračni "ugled" jer je tijekom istraživanja moj partner uglavnom bio odsutan.

Nije bilo neuobičajeno da sudionice u istraživanju, govoreći o svome životu, konstruiraju i mene na određen način, pretpostavljajući da su moja iskustva rodne socijalizacije slična njihovima, kao obiteljska i vjerska praksa. Moja posve drukčija sjećanja i nepoznavanje tih tema često bi razotkrili činjenicu da moja "samoprezentacija" nije posve iskrena jer djevojčice rano nauče kako se pravilno "čini ženstvenost". Djevojčice se od malih nogu potiče da sudjeluju u cijenjenim "tradicionalno ženskim poslovima" poput kuhanja, čišćenja, glačanja, skrbi za braću i sestre, pletenja i drugih vrsta ručnog rada kako bi se valjano pripremile za život odrasle žene i to "sve djevojke trebaju i moraju znati". Pretpostavljajući da sam i ja tako odgojena, žene su iznenadila moja detaljna pitanja (karakteristična za istraživanje u društvenim znanostima) o rodnoj socijalizaciji te o obiteljskoj i vjerskoj praksi. Štoviše, vrlo se brzo razotkrilo i da ne znam vještine ručnog rada. Zimi, kad ima manje posla na imanju ili u vrtu, mnoge žene rade nešto kod kuće da bi povećale obiteljske prihode. No, ja nisam mogla sudjelovati u tome ni pokazati ikakvo znanje o ručnom radu. To je bio još jedan primjer kad se nisam "uklopila", jer se "u tim seoskim zajednicama ne gleda dobro na žene koje samo sjede skrštenih ruku, čak i kad je riječ o druženju", kako je rekao jedan seljanin. U njihovim očima, ja na mnogo načina nisam bila "prava" žena jer bih to inače naučila u svojoj kući, ne bih morala postavljati toliko pitanja i bolje bih obavljala "ženske poslove".

U tim seoskim zajednicama, prostor doma i rad koji se obavlja u njemu blisko su povezani s identitetom žene.

Uza sve ostale poslove, “dobra” kućanica pazi da joj muž i djeca budu čisti i uredni (čisto, izglaćano rublje i odjeća). Zgužvane hlače i mrlje na odjeći govore da je nesposobna i lijena: da ne radi kao “prava” žena. To mi je nametnulo još jedan problem, jer ne glačam. Zbog takve prakse u našem kućanstvu dospjela sam u vrlo problematičan, pa čak sramotan položaj. Ne samo moja odjeća nego i odjeća cijele moje obitelji zacijelo je bila meta pomnijivog promatranja, i žena i muškaraca. Stoga mi je postalo i više nego jasno da je oprana i izglaćana odjeća jedan od najdjelotvornijih i najvidljivijih načina “činjenja roda”, a što je još i važnije, činjenja “uzorne ženstvenosti”.

No u nekim je drugim prilikama drukčiji životni stil moje obitelji otvorio mogućnosti za dijalog. Na primjer, kad sam jednom bračnom paru rekla što moj muž radi u kući (pere posuđe i rublje, usisava, kuha itd.), muškarac me više puta upitao nije li to “ženski posao”. Dok smo raspravljali o tome, žena je rekla da podjela rada u njihovom domu nije pravedna i takav ishod stvorio je prostor u kojem se razmjenjivalo različita gledišta. Osim što su tako dobiveni zanimljivi podaci o osporavanju rodni uloga, o procesima pregovaranja i posredovanja, pokazala se i prednost intervjuiranja ispitanika u parovima i skupinama, a ne pojedinačno kako je bilo planirano. Tako se razotkrila i pristranost mojih vlastitih referentnih okvira, jer sam bila sklona tome smatrati muškarce glavnim korisnicima ženskog rada u kući. Budući da nisam imala iskustvo života u proširenoj obitelji, nisam znala da ženski rad zapravo često kontroliraju i prisvajaju starije žene. U svjetlu tih novih spoznaja morala sam istraživačka pitanja preformulirati i iznova izoštriti svoje “etnografsko oko”.

Upada u oči da se u Slavoniji ne smatra samo da se žene razlikuju od muškaraca nego se ta muško-ženska razlika projicira i na mnoge aspekte njihova društvenog svijeta. Većina žena koje su sudjelovale u studiji provode mnogo vremena s drugim ženama, u skladu s običajnim prostornim i vremenskim rasporedom sela. Nije običaj da bračni parovi u ruralnim područjima (uz samo nekoliko iznimaka)³⁹ čine nešto zajedno (npr. čuvaju djecu, pripremaju obroke, idu u šetnju, izlaze zajedno, sjede zajedno u crkvi). U ovoj studiji iskoristila sam svoju pozicionalnost snahe. Taj mi je identitet pomogao da donekle ublažim “dojam razlike” i osigurao mi određen stupanj prihvaće-

39 Nekoliko parova koji su mi rekli da “drukčije žive i rade” u usporedbi s drugima u selu objasnili su da su drukčiji zato što raspolažu financijskim sredstvima i imaju iskustvo života u inozemstvu, a imaju i urbane aspiracije.

nosti. Obavljanje istih vrsta radova u kućanstvu i moja uključenost u društvene događaje sa ženama koje su sudjelovale u istraživanju potvrdili su da “antropolozi ne uče samo verbalno, putem prijepisa, nego svim osjetilima, u gibanju, tijelom i cijelim bićem, u totalnoj praksi” (Okely, 1992., 16). Primjer tog utjelovljenog znanja je moj fizički rad, koji je postao velik dio terenskog rada, kao čin uzajamnosti. Pomagala sam drugim ženama da se pripreme za važne događaje, tj. krštenja, vjenčanja, sprovode, za godišnje događaje, poput pečenja rakije potkraj ljeta i svinjokolje potkraj jeseni. Utjelovljeno znanje o obredu i svakodnevna praksa postali su dio mojih neformalno prikupljenih informacija, koje su bitne u svakom istraživanju. Učila sam sudjelujući i stoga je nastao osjećaj zajedničke ženstvenosti koji je omogućio “prirodniji” dijalog i razgovor. Premda su mi tradicionalna segregacija spolova i uzajamno isključivi scenariji za bivanje muškarcem odnosno ženom ponudili mogućnost da iz prve ruke steknem iskustvo “bivanja seoskom ženom” (a ne muškarcem), to je za mene bio i izvor stvarnih frustracija. Posebno mi je bilo teško biti dijelom toga segregiranoga društvenog svijeta kad god bi me posjetio suprug. Njegova prisutnost davala mi je jak dojam da sam zarobljena između posve različitih svjetova i identiteta: identiteta antropologinje/prave žene i identiteta supruge/majke, koji je prizivao starija sjećanja i iskustva. Iskustva neuklopljenosti u tim selima navela su me na razmišljanje o ženskom oklijevanju da “prijeđu granicu”. Dakako, žene se prilagođavaju očekivanom ponašanju i prakticiraju “uzornu” ženstvenost kako bi izbjegle da ih se ogovara u zajednici. Ako “neopravdano” provode mnogo vremena izvan kuće, također se izlažu opasnosti od ogovaranja. To su samo neki načini na koje se žene može etiketirati kao nesposobne majke i kućanice. Može se dovesti u pitanje njihova moralnost. Tako u rodnom sustavu koji zahtijeva pokoravanje, žene nastoje usvojiti ponašanje koje se povezuje s “dobrom” ženom, a istodobno pomno promatraju žensku rodbinu, susjede i antropologinju koja im postavlja pitanja na koja nikad prije nisu odgovarale.

“Biti ženom” u tim područjima temelji se na svim aspektima tjelesne prakse – npr. odjeći, stilu, izgledu i prehrani. Posebice odjeća istodobno izražava i tvori rodni i etnički identitet (Eicher i Roach-Higgins, 1992.; Kaiser, 2001.). “Govori nam tko smo, što smo i što postajemo” (Keenan, 2001., 13). Odjeća, postupci uljepšavanja (šminka, nakit, kozmetika, depilacija, parfemi) i držanje (tjelesni stav, pojava, ponašanje) kulturni su simboli kojima se manipulira – da bi se drugima naznačilo da osoba pripada određenoj skupini i da je određena vrsta osobe. U selima

su "prikladna" odjeća i izgled važni za pripadnost skupini i prihvaćenost u njoj, odjeća jamči da se može pokazati sa samopouzdanjem. Budući da odjeća i ukrašavanje tijela služe kao svakodnevna praksa roda, "što da odjenem" u svjetlu onoga "ono si što imaš na sebi" bila je stalna dilema tijekom moga terenskog rada. Na primjer, znala sam da se ne smijem jednako odijevati kod kuće, "na terenu" i u crkvi (što inače činim). Stoviše, često me se poticalo da nosim određene odjevne predmete (poput pregače ili pletenog prsluka) koje žene tradicionalno nose čak i kad obave "posao".⁴⁰ Ta odjeća izražava kućevnost i odraz je uloge žene kao kućne radne snage i kao majke. Premda sam je nerado nosila, shvatila sam da ću ako je odjenem "proći", tj. izgledati poput nekoga tko ima uobičajene razloge da bude ondje, što bi se pokazalo plodnijom strategijom za prikupljanje podataka. Doista, kad sam prihvatila njihov način odijevanja, osjećala sam se mnogo manje upadljivom i stvorila sam osjećaj solidarnosti i zajedničkog identiteta s drugim ženama. Zanimljivo je da sam s tim rodnim vrijednostima upisanima na tijelu više nego inače razmišljala o ženstvenosti/kućevnosti i ženskoj seksualnosti.

Budući da je način odijevanja prvi prepoznatljiv način na koji žene naznačuju pripadnost određenoj društvenoj skupini, i među ženama i među muškarcima vladao je visok stupanj konsenzusa u pogledu odjevnih kodeksa. Sudionici su navodili primjere prezrenih znakova pretjerane ženstvenosti, kao što su kratke suknje, gola leđa, prozirne bluze, previše šminke, uska odjeća, kratke hlačice, prekratke majice, izloženi i istaknuti dijelovi tijela – dekolte, noge itd. Sve u svemu, odjeća koja ističe dijelove ženskog tijela ili ih otkriva, nije prikladna jer se briga žena za izgled odnosi na prijenos ugleda koji osigurava kulturni i simbolički kapital. "Pretjerana" ili "provokativna" ženstvenost čak i kod djevojaka kodira se kao vulgarnost i kao krajnje neumjesna. Budući da je izgled sredstvo kojim žene etiketiraju, identificiraju i pozicioniraju, prevelika pažnja posvećena izgledu (pretjerana seksualnost) znak je seksualne devijantnosti i označava niske moralne vrijednosti. Cirkuliranje vjerskog diskursa u ruralnim prostorima (u odsutnosti modnih magazina, plakata i panoa) neprekidno podsjeća na to što žene imaju nositi kad izađu iz privatnog prostora. Na primjer, dok sam obavljala terenski rad, svećenik je od žena koje su išle u crkvu, bez obzira na dob, zahtijevao da pokriju ruke i ne nose odjeću koja "više

40 Žene u tim ruralnim zajednicama obično nose duge tamne "kecelje", haljine bez rukava koje se cijelom dužinom kopčaju sprijeda. Neke ne izlaze iz kuće bez kecelje, čak ni kad putuju nekamo u vrijeme praznika.

otkriva nego pokriva”, iako su dani postajali sve topliji. To je dokaz da su prevladavajuća pravila o odijevanju bila vrlo jasna, pa sam pazila da ne izazovem nikakvu pozornost neprimjerenom odjećom, pogotovo ljeti, koliko god bilo teško u vrijeme vrućina. Usprkos tim nastojanjima, nekoliko puta nisam uspjela i podsjećalo me se da mi je odjeća neprikladna, nedolična i neprimjerena situaciji.

Takve su mi situacije često bile ponižavajuće. No, kao što je primijetio Okley (1992., 17), glavne krize prouzročene neznanjem i nepoznavanjem pravila skupine ili njezinih ritmova zapravo su vrlo informativne. Prvo, te su situacije otvorile cijelo novo područje rasprave o tome kako žensko tijelo i način na koji se ono odijeva zapravo predstavljaju širu zajednicu. Dakle, budući da su žene nositeljice tradicionalne kulture u tim selima, shvatila sam da bih se odveć “smjelim” ili preležernim odijevanjem i predstavljanjem, posebice na javnim mjestima, izložila opasnosti od ogovaranja. Drugo, te situacije neizbježno utječu na sve aspekte istraživačkog procesa. Treće, kad bih postala metom ogovaranja, to bi me kompromitiralo kao osobu, a željela sam izbjeći i prateća poniženja. Dakle, moji pokušaji da se prilagodim vladajućim rodnim normama utrli su put za uspostavljanje odnosa sa ženama, za pristup, potpunije razumijevanje i “druževnost”.

Zaključne napomene

Iskustvo terenskog rada među ruralnim ženama u Hrvatskoj otkrilo je mnogo toga o meni samoj, o mom kulturnom sklopu i razlikama. Svi ti “novi” načini orodnjivanja u selima znatno su se razlikovali od svega što sam znala ili naučila. No, budući da kvalitativno etnografsko istraživanje mora biti više od neprekidnog procesa samootkrivanja, željela sam učiniti nešto više od potajnog uspoređivanja svojih rodnih iskustava s njihovima kako bih došla do rezultata istraživanja. U antropološkom istraživanju od presudne je važnosti istražiti svijet proživljen između sebe i drugih, pa sam pokušala pokazati kako su u etnografiji osobna iskustva i sredina iz koje istraživač/ica potječe važan i dostupan izvor podataka. Njihova važnost i relevantnost očite su jer se etnografski terenski rad uspostavlja unutar diskursa uranjanja, refleksivnosti i osobnog odnosa, pri čemu se vlastita osoba ne može lako ekstrahirati. Budući da istraživač/ica neizbježno oblikuje istraživanje, važno je istaknuti etnografsko sebstvo kao utjelovljeno, situirano i subjektivno, a ne kao nevidljivo ni prozirno. Naša osobna iskustva i sjećanja, karakter i subjektivnost, neizbježno utječu na naš odabir lokacija, tema, planiranja istraživanja

i na teorijski pristup istraživanju. Nadalje, sve ono što čini sebstvo dodatno utječe na istraživačke odnose i interakcije (pristup) na terenu, gdje se stvara, oblikuje i dogovara novo znanje. Dakle, osim što su važan etnografski izvor, osobna iskustva mogu biti dostupan izvor podataka samo ako su istraživači spremni objasniti vlastiti identitet i interese koji određuju tijek i ishod etnografskog istraživanja. Premda istraživači mogu nerado iznositi pojedinosti, dileme na terenskom radu mogu preusmjeriti fokus i empatiju u istraživanju, jer one ovise o identitetu i iskustvima istraživača. Moram priznati da mi je bilo ugodnije i da sam najviše empatije imala prema onim ženama koje su bile obrazovanije, mobilnije i manje otvoreno religiozne – koje su pokušavale osporavati (premda s vrlo malo uspjeha) tradicionalne rodne vrijednosti i stavove. Za razliku od toga, bilo mi je relativno teško uspostaviti odnos sa ženama čiji osobni razvoj i postignuća idu preko muža, djece i društvenih aktivnosti s drugim ženama u istraživanju. Nepravedno su me razočarale one koje su naizgled bile lišene svake rodne svijesti, samo zato što sam ih pokušavala neopravdano postaviti u svoju naraciju roda, u kojoj se ističu individualizam, postignuća i samoanaliza. Osim toga što su djelotvorno otkrile pristranost mojih referentnih okvira, teškoće u terenskom radu ponudile su mogućnosti za modifikaciju istraživačkih planova, za stvaranje prostora za dijalog, istraživanje neočekivanih istraživačkih tema i promjenu fokusa radi širih značenja. Stoga, postoji prijevika potreba za neprekidnim propitivanjem vlastite pozicionalnosti i analiziranjem kulturne prtljage koja nas usporava i izaziva dileme. Ispitivanjem vlastitih uvjerenja i osjećaja, umjesto da samo ispitujeemo druge, možemo se otvoriti prema novim vrstama situiranog znanja.

Antropološki terenski rad nužno je opterećen nape-
tostima između “uklapanja” u istraživačke svrhe, prilago-
đavanja vrijednostima i stavovima s kojima se ne slažemo,
društvenih stigmatizacija kad se ne uspijemo “uklopiti” i
mogućnosti za istraživačke spoznaje koje takve krize pru-
žaju. Na temelju terenskog iskustva otkrila sam da sam
prilagođavajući se rodnim očekivanjima (kad god je bilo
moguće), to jest, uspješnim izvođenjem konvencionalnih
ženstvenosti, dobila više reakcija i ostvarila bolju surad-
nju sa sudionicima istraživanja, što je pak urodilo boljim
uspjehom na terenu. No ipak, premda su moje izvođenje
roda, hrvatsko podrijetlo/državljanstvo, status snahe i
bračni status olakšali pristup i produktivno prikupljanje

podataka te izvedbe i identiteti u nekim slučajevima nisu bili dovoljni. Iskustvo neuklapanja, ili drukčijeg uklapanja, prouzročilo je neugodu i osjećaj osramoćenosti, što je uzdrmalo moje osobno i profesionalno samopouzdanje. S druge strane tako je nastalo i antropološko znanje, spoznaje i razumijevanje, jer sam spoznala da obavljati terenski rad u tim ruralnim zajednicama znači i učiti kako činiti svoj rod u skladu s određenim sankcijama i propisima. Iako je katkad bilo frustrirajuće i neugodno, što je imalo posljedice i za samo istraživanje, može se opisati i kao čudesno iskustvo u kojemu sam prikupila jedinstven korpus podataka. Zato je važno razmotriti kako naše sebstvo i naša iskustva utječu na istraživačke procese. Usto, to iskustvo pokazuje da takva iskustva i pamćenja moramo u većoj mjeri upisivati u prikaze istraživanja jer istraživačeva nevidljivost samo ograničava naše razumijevanje i održava njegovu moć nad sudionicima istraživanja.

Lynette ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ
Skriveni životi
Prilog antropologiji
ruralnih žena

4. poglavlje

RODNE VRIJEDNOSTI
I STAVOVI:
IZMEĐU TRADICIJE
I SUVREMENOSTI

Studije o razdoblju nakon sloma socijalizma pokazale su da je tranzicija pojačala obnovljeni naglasak na tradicionalnim vrijednostima, obiteljskom životu i vjeri, što je dovelo do procesa koji se naziva "retradicionalizacijom" (Kligman, 1994.). U Hrvatskoj je obnova državnosti i nacije promicala naglasak u javnosti i na retradicionalizaciju rodni uloga i namjerno jačanje tradicionalnih vrijednosti i stavova. Pripadnici akademske zajednice ponudili su četiri objašnjenja za jačanje tradicionalnih rodni stavova i posljedično slabljenje položaja žena diljem Srednje i Istočne Europe (v. Kunovich i Deitelbaum, 2004., 1091-1092). Prvo, pitanja rodne jednakosti u tim zemljama bila su blisko povezana s diskreditiranim komunističkim režimima (Jaquette i Wolchik, 1998.; Nowakowska, 1997.; Ramet, 1996.; Verdery, 1994.). Drugim riječima, mnogi su olako otpisali politike koje su promicale ravnopravnost spolova jer nije se odbacivao samo komunizam nego i sve što se s tim sustavom povezivalo. Drugo, istraživači su tvrdili da je skidanje bremenâ zaposlenosti, skrbi za djecu, kućanskih poslova i politike moglo dovesti do povlačenja žena u privatnu sferu (Lobodzinska, 1996.; Milić, 1993.; Szalai, 1998.). Treće, političari su zanemarivali pitanje roda zbog brojnosti i težine drugih problema u vrijeme tranzicije (Lobodzinska, 1996.; Ramet, 1996.). Naime, smatralo se da su rodna pitanja manje važna u usporedbi s inflacijom, sve većom nezaposlenošću i preraspodjelom resursa u državnom vlasništvu. Na kraju, crkve su slomom komunizma diljem regije stekle veliku moć (Alsop i Hockey, 2001.; Glass i Kawachi, 2001.) i igraju važnu ulogu u širenju tradicionalnih rodni ideologija.

Uz ta četiri objašnjenja, i rat u Hrvatskoj (1991.–1995.) nakon raspada bivše Jugoslavije nesmiljeno je zakomplicirao tranzicijske procese koji su već bili počeli s devedesetima. Nesporno je da je to dodatno pogoršalo gospodarsku situaciju te ojačalo patrijarhalne i nacionalističke stavove koji su dodatno otežavali i marginalizirali položaj žena. Ženska pitanja nisu bila prioritet. Državni prioritet bili su fondovi potrebni za obranu i obnovu, za skrb za izbjeglice i progna-

nike. Leinert-Novosel (2000., 7) navodi nekoliko učinaka tranzicije koji su prije svega utjecali na položaj žena u Hrvatskoj. To su: gubitak radnog mjesta, dulja razdoblja nezaposlenosti, smanjenje obiteljske financijske potpore, niži životni standard, porast nasilja u obitelji, nestanak žena s viših razina političke vlasti. Uz te nepovoljne uvjete koji su nastali tranzicijom, Kunovich i Deitelbaum (2004.) u svojem radu o etničkim sukobima, grupnoj polarizaciji i rodним stavovima u Hrvatskoj ustvrdili su da nacionalizam i sukob promiču polarizaciju izvan grupe (tj. nepovjerenje u "druge") koja pospješuje povratak tradicionalnim vrijednostima i uvjerenjima, što uključuje i tradicionalne stavove o rodu. Nema dvojbe da su tranzicija i rat pogoršali položaj žena jer su morale odustati od mnogih "prava" (obiteljskih prava i doplata – roditeljski dopust, dječji doplat, državne jaslice i vrtići) koja su imale u socijalizmu.⁴¹ Te nametnute rodne nejednakosti lako su prevedene u tradicionalne rodne ideologije. Obnovljeni nacionalistički pokreti, prenatalna populacijska politika i drugi javni diskursi (npr. u obrazovnim i vjerskim institucijama) pokazali su se kao retradicionalizacija ženskih uloga u Hrvatskoj. U mnogim primjerima, u odstupanju od socijalizma i socijalističkih politika, žene se spominjalo uglavnom u kontekstu reproduktivnih prava i moglo se čuti da je ženi mjesto u kući te da je majčinstvo njezina jedina svrha u životu.

Da ponovim, u ovom poglavlju kanim istražiti je li do promjene rodних uloga i (ponovnog) jačanja tradicionalnih vjerovanja, uloge i praksa među ljudima u ruralnim područjima došlo u svjetlu svih promjena koje su se dogodile na makrorazini, ili su ta vjerovanja i prakse uvijek bile tradicionalne. Ako vrijedi potonje, onda ću istražiti jesu li te vrijednosti i stavovi sada stekli novo značenje s obzirom na diskurse koji su u optjecaju kao odjek retradicionalizacije. Posebice želim ispitati kako se te vrijednosti i stavovi naglašavaju, zastupaju i održavaju na pojedinačnoj razini, posebno među ruralnim i seoskim ženama.

Na državnoj razini, indikatore retradicionalizacije može se naći u sve manjem broju pobačaja i smanjenoj upotrebi kontracepcijskih sredstava (Purić, 2000.). S druge strane, prema popisu stanovništva 2001., uočavaju se i promjene koje su odraz trenda prema detradicionalizaciji, a odnose se na i) sastav kućanstva: više je nuklearnih obitelji, koje se sastoje od bračnog para i djeteta (ili djece) (58 posto), bračnih

41 Suvišno je reći da u stvarnosti žene nisu ostvarile potpunu jednakost jer su i dalje bile uvelike odgovorne za kućanske obaveze, u prosjeku su zarađivale manje od muškaraca i rijetko su dospijevale na najviše razine donošenja ekonomskih i političkih odluka (v. Corrin, 1992. o zemljama Srednjoistočne Europe; Leinert-Novosel, 1999. i Rihtman-Augustin, 1985. o podacima za bivšu Jugoslaviju).

parova bez djece (27 posto) i obitelji s jednim roditeljem, uglavnom majkom (15 posto), a proširena kućanstva su rijetka; ii) razinu naobrazbe: sada više žena u Hrvatskoj stječe visoko obrazovanje – porast od 72,2 posto od 1981.; iii) dob stupanja u brak: žene se, prema podacima na državnoj razini, udaju u prosjeku u kasnijoj dobi (25,1 godina); iv) dob u vrijeme poroda: žene prvi put rađaju kasnije (25,4 godine) i v) sve se više djece rađa izvan braka. Međutim, za razliku od toga, znanstveni rezultati utemeljeni na demografskim podacima sudionika u ovoj studiji⁴² naznačuju da su u selima ovog uzorka na djelu tradicionalni trendovi. Na primjer, proširena su kućanstva uobičajena, a virilokalno stanovanje norma; obrazovna razina je niska i žene ne pokazuju osobitu želju za daljnjim obrazovanjem. Nadalje, žene u uzorku udale su se mlade (većinom mlađe od 25 godina, neke čak sa 16). Kao što se može očekivati, prvi put su rodile mlade i nijedno dijete nije rođeno izvan braka.

Da bih ilustrirala tvrdnju da su rodne ideologije i prakse u tim selima uvijek bile tradicionalne, u sljedećem odjeljku opisat ću obrasce stanovanja, obrazovne razine i stavove prema zaposlenosti među ruralnim i seoskim ženama u tom uzorku.

Pokazatelji tradicionalizma

Obrasci stanovanja u Slavoniji nisu strukturno jednoliki, ali posvuda je moguće pronaći tragove zadruga.⁴³ Sada postoje tri vrste stanovanja nakon stupanja u brak:

- 42 Oni ni u kojem smislu nisu statistički reprezentativni, ali u usporedbi s podacima na državnoj razini, odražavaju tradicionalnije prakse.
- 43 Zadruga je bila kompleksno kućanstvo koje je zajednički posjedovalo imovinu, radilo i živjelo zajedno te dijelilo proizvode rada. Bio je to hijerarhijski sustav u kojem se rang određivao prema dobi i rodu. Zadrugu je vodio *gospodar*, obično najstariji muškarac, koji je nadzirao sve, savjetovao se s oženjenim muškim članovima o radu, financijskim pitanjima i organizaciji te služio kao veza između zadruge i vanjskog svijeta. I rad se dijelio prema dobi i rodu. Zadatke članica određivala je i usmjeravala starija žena, obično supruga glavar. Zadruga su veličinom varirale od 10 ili 15 članova do 40, pa čak i 60. Poljoprivredom se bavilo uglavnom radi prehrane članova. Formom i idealom bile su patrijarhalne. Vlasnici zemlje bili su odrasli oženjeni muškarci. Brakove je dogovarao *gospodar*. Žene su se ili udavale u zadrugu (supruga) ili izvan nje (kćeri). Žene su pripadale zadrugi preko muževa i djece. Kad bi žena obudovjela i željela se udati izvan zadruge, očekivalo se da djecu ostavi u njoj. Na dnu hijerarhije bile su mlade udane žene. One su prve ustajale, prale noge gospodarima ili drugim odraslim muškarcima, a za vrijeme obroka bi stajale (Despalatović, 2009., 103). S druge strane, Rihtman-Auguštin (1984., 1985.) ustvrdila je da su žene unutar zadruge stvarale žensku subkulturu i razvijale poseban oblik komunikacije kojim su se služile samo sa ženama iz iste ili druge obitelji unutar zadruge. Štoviše, ustvrdila je da su žene na razne načine utjecale na donošenje odluka u zadrugi i da su imale pristup nezavisnim načinima nasljeđivanja.

najuobičajenije virilokalno, neolokalno i, rjeđe, uksorilokalno. Virilokalno (ili patrilokalno) mjesto stanovanja strukturirano je pravilom da muškarac ostaje u očevu kući nakon što sazri i nakon stupanja u brak dovodi ženu u svoju obitelj. U Slavoniji to obično traje cijeli život ako je riječ o najmlađem sinu. Ta vrsta stanovanja dijelom je rezultat ekonomskih čimbenika i odraz kulturnog pravila, ili obiteljskih vrijednosti, koje se može povezati sa zadrugom. U tim ruralnim selima još se podrazumijeva da će najmlađi sin ostati u rodnoj kući kako bi nastavio obiteljski obrt i održao povezanost obitelji sa zemljom ili se brinuo za roditelje u starosti. Suprotno tome, kćeri, koje u pravilu ne nasljeđuju zemlju, nakon udaje odlaze iz rodne kuće. U ovoj studiji 28 žena (42 posto) preselilo se iz svoga sela u muževljevo ili onamo gdje je odrastao među svojom rodbinom. No treba napomenuti da ih je gotovo jednako mnogo (27) nakon stupanja u brak ostalo u rodnom selu, ali se preselilo u muževljevo kućanstvo u istom selu. Sve u svemu, velika većina (80 posto) žena odselila se iz rodne kuće nakon stupanja u brak i živjele su s muževljevom obitelji barem prvih godina braka. Mnoge od tih žena govori-le su o iskustvima dislokacije, iz svoga na srodstvu utemeljenog identiteta nakon udaje, i njegova kasnijeg slabljenja. Sljedeći citat ilustrira bol, traumu i nemoć koje snahe često doživljavaju kada dođu u muževljevo kućanstvo.

To "izjeda" žene: one gube identitet, mlade se žene čak ubiju. Snahe se kritizira a priori; one nemaju nikakav status. Svi ti odnosi posebno frustriraju mlade žene. Kada [svekrve] žele kritizirati, nađu neku glupost. (Manda, 38 godina)

U usporedbi, uksorilokalno (ili matrilokalno) stanovanje određuje pravilo da žena ostaje u majčinu (rodnom) domu kad sazri i dovede muža da nakon vjenčanja živi s njezinom obitelji. U tim se ruralnim područjima to uvijek smatralo iznimkom od pravila. Neke su mi žene objašnjavale da kćeri nikad ne ostaju u roditeljskom domu jer bi u tom slučaju život za zeta bio odveć neugodan. U ovom istraživanju samo su četiri primjera matrilokalnog stanovanja. Zanimljivo je da su se žene koje su ostale u rodnoj kući udale za muškarce koji su odrasli s majkom, a sada veći dio godine rade u drugom dijelu zemlje ili u inozemstvu. Dakle, nijedan od njih ne živi trajno u kućanstvu ženine obitelji jer se taj model stanovanja uvelike kosi sa starim i ukorijenjenim tradicionalnim kulturnim pravilom. On ne "čini muškost" kako treba ako živi s njezinom obitelji na njihovoj zemlji.

Napominje se da ruralni način života pruža veću moć sinovima dajući im prednost u nasljeđivanju (v. Shortall, 1999.). Goody (1976., 3) napominje i da je prijenos imovine način strukturiranja interpersonalnih odnosa koji potpomaže reprodukciju društvenog sustava. U Slavoniji, zbog dosadašnje prakse nasljeđivanja i stanovanja, kojom obično muškarci nasljeđuju zemlju, a žene se nakon stupanja u brak po običaju presele u muževljevu kuću, očito je da su žene u podređenom položaju. One često dožive oštar prekid sa svojim prethodnim životom i svedene su na reproduktivnu biologiju, pri čemu imaju dvije presudne, ali sputavajuće uloge – djelotvorno obavljanje kućanskih poslova i rađanje (po mogućnosti – sinova).⁴⁴ Njihov je položaj u novoj obitelji loš i često nastaju napetosti u trostranom odnosu majke, sina i snaha. Dakako, muškost ima povlašten status jer se majka i snaha natječu za mladoženjinu pažnju. U svijetu nepromjenjive muške stabilnosti, sigurnosti i prevlasti, žene se nakon udaje moraju preseliti na muževljev “teritorij”, što često znači – u kuću u kojoj je on odrastao, daleko od njezinih rođaka i prijatelja. Kad snaha dođe u muževljevu obitelj, često se očekuje da služi drugim članovima obitelji. Svekrva obično odlučuje o kućanstvu i potrošnji, presudnoj za opstanak kućanstva, a snaha je osuđena na obavljanje kućanskih poslova (“žen-skih poslova”). U proširenom kućanstvu, gdje je segregacija spolova rigidnija, tradicionalniji su i stavovi prema kućanskoj podjeli rada između muškaraca i žena. Žene ne mogu uživati u istim povlasticama i slobodi u kojima uživaju muškarci u svom domu. Muškarci u pravilu obično ne obavljaju kućanske poslove jer bi im se članovi obitelji i prijatelji rugali. Poslove poput kuhanja, čišćenja i skrbi za druge uvijek se smatralo poslovima koji su idealno i prirodno primjereni ženama. Slično tome, uvijek se smatra da je majčinstvo “prirodan” dio braka, pa odgovornost za odgoj i čuvanje djece, s obzirom na oskudnu ponudu javnih resursa za skrb o djeci, obično u tim zajednicama veže žene za neplaćeni rad u domu koji im je tuđ. Štoviše, muževljevi roditelji i rodbina često utjelovljuju model poimanja roda pa njihova prisutnost u kućanstvu nužno pojačava tradi-

44 To je slično sociokulturnom sustavu o kojem govori Yuval-Davis (1997., 36) u kojemu društvena vrijednost žene (kao i mogućnost da stekne određenu društvenu moć, posebno kad ostari) ovisi o tome ima li sinove koji bi nastavili obiteljsko ime/zemlju i borili se za domovinu bude li potrebno. To mi je objasnila žena koja nema braću; opisala je kako je njezin otac želio sina jer bi tako imao više razloga za rad. Tvrdila je da bi kupio više zemlje, nov traktor, radio bi više za unuke i bilo bi mu lakše jer sin ostaje kod kuće. Rekla je da je znao da će se ona udati i otići iz kuće.

cionalne rodne stavove i očekivanja članova koji propisuju strogu rodnu podjelu rada.⁴⁵

Niska obrazovna razina⁴⁶ i manjak ambicija, posebno među ženama na tom području, mogu poslužiti kao objašnjenje zašto tradicionalne rodne ideologije i prakse uporno opstaju i traju. Formalno obrazovanje kao sredstvo društvene promocije moglo bi pridonijeti promjeni rodni uloga – što bi utjecalo na stavove prema braku, majčinstvu, podjeli rada i donošenju odluka u kućanstvu. Nema dvojbe da žene često moraju ostati u kući jer su njihove mogućnosti za obrazovanje i različitim resursima koji utječu na akademski uspjeh ograničene. To dobro ilustriraju riječi žene koja nije završila osnovnu školu jer joj obitelj nije mogla priuštiti plaćanje troškova prijevoza, a daljnje pohađanje škole poremetio je i rat. Nije nikakvo čudo što se rano udala i u dobi od 25 godina već je imala troje djece. Nikad nije bila zaposlena i posve u skladu sa stereotipom sad bi željela raditi kao frizerka, ali to bi bilo uzalud jer su okolna sela puna nezaposlenih frizerki koje su završile frizersku školu u obližnjem gradu.

Naučila sam to na vlastitoj koži... kad se zaljubiš i udaš u sedamnaestoj, misliš da je svijet ružičast, ali kad ti se otvore oči, vidiš da ništa nije takvo! Najgora je bila trudnoća za trudnoćom, i to u doba rata; to mi je načelo živce. (Sanja, 32 godine)

U istom tegobnom okviru, nešto više od četvrtine (18) žena (27 posto) u uzorku završilo je osnovnu školu; njih deset (15 posto) završilo je samo nekoliko razreda osnovne škole, a jedna nikad nije ni pohađala školu. Slično tome, manje od polovine žena (28) u uzorku (42 posto) završilo je srednju školu. Još manje (15 posto) steklo je neku razinu višeg obrazovanja. Premda su neke žene upisale višu školu, zbog razloga povezanih s brakom, zbog djece i rata nisu je uspjele završiti.

Nije sporno da idealizirani rodni stereotipi u kojima se ističe reproduktivna uloga žene mogu biti zapreka onim ženama koje žele steći više obrazovanje. Mnogi roditelji u studiji potiču kćeri da od malih nogu odabiru područja u kojima su žene češće zastupljene i koja su obično proširenje uloge žene-majke, kao što su zdravstvena skrb, uslužne djelatnosti, rad u školi itd. Štoviše, rezultati istraživanja

45 Prema teorijama socijalizacije, muškarci i žene "tradicionalnih" stavova u manjoj će mjeri dijeliti kućanske poslove (v. Massey i sur., 1995., koji potvrđuju te zaključke u socijalističkoj Jugoslaviji).

46 Podatke o nepismenosti i postocima visokoobrazovanih žena u ruralnim populacijama i u županiji u kojoj je provedeno ovo istraživanje, vidi u 2. poglavlju.

upućuju na to da se niska obrazovna razina ruralnih i seoskih žena nedvojbeno može povezati s tradicionalnim rodno socijalizacijskim praksama, očekivanjima i poimanjima idealne ženstvenosti. No, prakse socijalizacije i ideali nisu jedine zapreke. Ruralne žene koje su sudjelovale u istraživanju nisu uspjele iskoristiti raznolikije ideje ni veće mogućnosti za samorazvoj i zapošljavanje zato što im je strogo ograničen pristup kulturnom kapitalu "kod kuće". Troškovi prijevoza u najbliži grad (Županju) radi pohađanja srednje škole, ili udaljenije hrvatske gradove radi višeg i visokog obrazovanja, previsoki su za mnoge obitelji, a mogućnosti zapošljavanja u ruralnim područjima u kojima žive vrlo su male.⁴⁷ Nema dvojbe, viša obrazovna razina značila bi veće mogućnosti zapošljavanja, što bi pak potaknulo nastanak manje tradicionalnih rodni stavova i kod žena i kod muškaraca te donijelo resurse koji bi znatno povećali moć žena u obitelji.

Nije nikakvo čudo i u skladu je s tradicijom što je samo četvrtina žena u uzorku službeno zaposlena. Razmjerno ograničeno sudjelovanje ruralnih žena u plaćenom radu može se pripisati širim ograničenjima koja nadilaze strukturu i djelovanje ruralnih tržišta radne snage⁴⁸ i odnose se na prevlast narodne (ruralne) kulture u kojoj se veličaju "prirodne" ženske uloge i vještine u obitelji i zajednici. Kulturne konstrukcije ruralnosti u kojima se obitelj, kućanski poslovi i rad u zajednici smatraju najvažnijima za osjećaj identiteta ruralnih žena znatno utječu na nastanak mogućnosti i iskustva plaćenoga radnog mjesta. Kako tvrdi Little (1997., 151), ruralna zajednica posjeduje osobit sklop prepoznatljivih značenja i asocijacija koje posebno zadiru u rodni identitet (ženske uloge i iskustva). Drugim riječima, konstrukcija ruralnih žena (kao kućanica, majki) jamči da će njihovi obrasci zapošljavanja i mogućnosti za ostvarenje karijere ostati u drugom planu, iza dužnosti skrbi za druge. Kao što je već spomenuto u trećem poglavlju, zaključci ove studije pokazuju da se ženski identitet usmjerava na kućevnost i dom, u kojemu stječu osjećaj vlastite vrijednosti. Kao što su primijetili drugi istraživači ruralnoga, ti stavovi odražavaju širi sklop prioriteta koji se pojačavaju u dominantnoj ruralnoj kulturi, gdje se "pretpostavlja da je ženska uloga u odgoju djece na prvom mjestu, pri čemu se često isključuje druge uloge, posebno

47 Stoga mnogi roditelji odlučuju slati djecu u škole koje su bliže, ali su izvan Hrvatske – preko granice, u distrikt Brčko.

48 Među strukturalnim ograničenjima su: loš prijevoz i nedostatak jaslica, dječjih vrtića, ekonomska, politička i društvena ograničenja koja nepovoljno utječu na mogućnost žena da dobiju radno mjesto kad ono i postoji.

dok su djeca mala” (Halliday i Little, 2001., 423). Dakle, odgovornosti žena u domu i zajednici, aktivnosti i interesi drugih članova kućanstva, stavovi obitelji, zajednice i zaposlenih – sve to utječe na praktični i ideološki kontekst zaposlenosti žena (Little, 2002., 113).

Istraživači dosljedno pokazuju i da su neke značajke zajedničke svim ženama u ruralnim područjima ili se barem (što je važno) percipiraju kao zajedničke (Little, 1997., 142). Upravo ta očekivanja o određenom zajedničkom identitetu snažno utječu na rodne odnose i ponašanje žena, te na upotrebu prostora i sudjelovanje u zapošljavanju. Usporedno s ovim istraživanjem, studije su pokazale da su ispitanici odgojeni u ruralnim područjima u Hrvatskoj skloniji negativnim stavovima prema sudjelovanju žena u radnoj snazi (Brajdić-Vuković, Birkelund i Štulhofer, 2006.). Budući da mnoge žene nikad nisu “službeno” radile u formalnoj ekonomiji, ne mogu steći mirovinu i stoga doživotno ekonomski ovise o mužu. Drugim riječima, nikad nisu imale neograničen pristup “vlastitom” novcu, zbog čega nisu samo u velikoj mjeri ovisne o drugima nego im to dodatno ograničava mobilnost i aktivnosti. Kao što se može i očekivati, žene koje obavljaju plaćeni rad uglavnom se bave zanimanjima koja su proširenja tradicionalnih ženskih poslova i kućevnosti, pa su u tim ruralnim zajednicama prihvatljivija. Druge studije pokazale su da mogućnosti koje su ženama dostupne i prihvatljive ovise o vrlo strogim pretpostavkama i očekivanjima o majčinstvu i pripadanju ruralnoj zajednici (Little i Austin, 1996.). Čini se da je to slučaj i u tim selima.

Kao što je već spomenuto, žene koje nisu službeno zaposlene često ispunjavaju više uloga istodobno, osobito sada u doba recesije. Stoga, premda mnoge rutinski govore da su “domaćice”, ubrzo postaje očito da bitno pridonose kućanstvu radeći u neformalnoj ekonomiji (što čine i zaposlene žene kad ne rade na svojem službenom radnom mjestu). Taj rad u svrhu “podebljanja” kućnog budžeta uključuje: rad na imanju, vrtlarstvo, ručni rad i povremene poslove – obično u svoja četiri zida. Dakako, te radne uloge, koje se mogu uklopiti u skrb o djeci i potrebe obitelji, nemaju mnogo veze sa samoostvarenjem i društvenom promocijom, ali imaju veze s ublažavanjem (novčanih) problema s kojima se suočavaju njihove obitelji. Browner i Lewin (1982.) opisuju to kao “altruističnu” prirodu ženske uloge, kad majke svoje prihode namjenjuju kućanstvu općenito ili pak konkretnim potrebama djece. U svakom slučaju premda je “rad kod kuće” strategija ostvarivanja prihoda koja ženama daje ekonomsku ulogu i osnažuje ih

za pregovaranje o njihovim rodnim ulogama i odnosima, on može i učvrstiti tradicionalne ženske uloge i stavove.

Očito je da ti pokazatelji tradicionalizma (obrasci stanovanja, obrazovna razina i stavovi prema zapošljavanju) pružaju određen uvid u društveno konstruirane i rodne vrijednosne sustave koje se već neko vrijeme prakticira u toj regiji. To će poslužiti kao preliminarni uvid i pomoći da se propita koliko su te ruralne zajednice u doba socijalizma doista odstupile (ako uopće jesu) od tradicionalnih ideala, uloga i praksa. Čini se da se u socijalizmu nisu ozbiljno doveli u pitanje asimetrični odnosi moći u obitelji, kućanstvu i široj zajednici u tim selima, jer su rodne vrijednosti i stavovi bili i jesu duboko ukorijenjeni u tradiciji.

Biti djevojka/žena

U ovom odjeljku razmatraju se neki aspekti svakodnevnog života ruralnih i seoskih žena kako bi se “život vidio s njihova kuta” (npr. kako ih se odgaja kao žene, što se od njih očekivalo ili očekuje, što se smatra “idealom”, te neka obilježja njihova društvenog/osobnog života) i ilustrirale njihove rodne vrijednosti i stavovi. Istraživanje se usredotočilo na sljedeća relevantna istraživačka pitanja. Upadaju li djevojčice lako u ženski položaj koji im je namijenjen zbog njihova spola ili se mogu postaviti i na suprotan način? Koje se rodne identitete i društvene uloge visoko vrednuje u tim ruralnim zajednicama? Jesu li stabilni s protokom vremena ili zbog makro-retradicionalizacije dobivaju novo značenje?

U tim ruralnim područjima pozicioniranje nije fleksibilno ni promjenjivo; na djevojke i žene vrši se jak pritisak da ispunjavaju zahtjeve svoga spola. Uvijek ih se strogo sputava ograničenjima roda, seksualnosti, dobi, vjere, etničnosti itd. i fizičkim prostorom. Da bi se objasnilo relativnu stabilnost roda, korisno je poslužiti se Bourdieuovom društvenom teorijom i uključiti njegove pojmove polja i habitusa (načina činjenja i bivanja), koji se ne odnose na svjesno učenje ni na ideološko nametanje nego se stječu praksom tijekom socijalizacije (Bourdieu, 1977.). Na primjer, djevojčice se od malih nogu potiče da sudjeluju u tradicionalnim ženskim poslovima koje se visoko cijeni, poput kuhanja, čišćenja, glačanja, skrbi za braću i sestre, voženja i sličnih vrsta ručnog rada da bi ih se pripremilo za odraslu dob. Dom je glavno mjesto za stjecanje nužnih kućanskih i majčinskih vještina. On pruža idealnu društvenu i fizičku okolinu u kakvoj djevojčice i djevojke mogu vježbati ulogu koju će, kako se očekuje, “prirodno”

prihvatiti u odrasloj dobi.⁴⁹ To znanje obično prenose žene koje žive u kućanstvu i o njemu se govori u sljedećim izjavama:

Žene znaju – s tim su rođene – odgojene su u kućanstvu s bakom i majkom – naš je posao da ih učimo; da prenosi-mo; to je životna škola. To nismo naučile u školi. (Vesna, 54 godine)

Majka nas je učila da kad muž izađe na polje, ili na posao, moramo ga čekati, pripremiti sve za njega (i prije posla također) i paziti da sve bude gotovo na vrijeme. (Lucija, 34 godine)

Te riječi jasno ilustriraju ono što se smatra važnim, vrijednim i razmjenjivim znanjem među ženama u slavonskim ruralnim kućanstvima. Djevojke u svojoj kućnoj okolini od drugih žena rano nauče kako se ispravno “čini prava ženstvenost”. Nauče što je bitno i “ambiciozno” nastoje sve bolje obavljati te poslove prije braka i života sa svojom. Kao djevojke ili “žene pripravnice”, žene u ovom istraživanju nisu mogle izbjeći kućanske poslove i učenjem tih vještina prilagođavale su se prihvaćenoj ruralnoj ženskoj normi. Svakodnevna iskustva djevojaka u “privatnoj” sferi također dopunjavaju diskurse koji cirkuliraju u javnoj sferi; isti kodovi i značenja sada se susreću na nastavi, u crkvi i među susjedima. Priroda njihova društvenog života i socijalizacije povezana je i s veličinom i kohezivnošću zajednice. Male zajednice imaju veću moć nad pojedincem i kadre su podvrgnuti pojedinca volji zajednice (v. Arnett, 1995.). One žene koje se ne prilagode prihvatljivim i primjerenim poimanjima vjerskog i obiteljskog ponašanja otvoreno se kritizira da nisu “prave” žene, s čestom implikacijom da su nemoralne ili “lake”. Dakle, čini se da nema mnogo prilika za odstupanje od norme, za prekoračenje granica, jer bi žene tako naštetile svom položaju i oslabile moć koju su stekle pravilnim “činjenjem ženstvenosti”. Dobar, teško stečen ugled lako se ukalja, kako mi je objasnila žena čiji muž veći dio godine radi u inozemstvu. U skladu s pravilnim, obiteljskim, kreposnim ponašanjem, ona provodi većinu vremena s djecom, koja su u tinejdžerskoj dobi, jer žena koja ostaje kod kuće ne izlaže se tjele-

49 Međutim, ne bi trebalo biti tako, jer rod je nešto dinamično i poimanja o primjerenom rodnom ponašanju trebala bi se s vremenom mijenjati (v. Thorne, 2002.), a ne biti sklop internaliziranih ponašanja i praksa ili identiteta, koje u djetinjstvu nagrađuju članovi obitelji i šira zajednica. No, to se može očekivati ako djevojčica/djevojka/žena izravno iz roditeljskog doma prijeđe u muževljevu obitelj, bez ikakvih “drugih” iskustava, u polju daljnjeg obrazovanja, zaposlenja ili u nekoj drugoj sociokulturnoj okolini.

snim iskušenjima koja prijete njezinoj kreposti i vjernosti, što je osnovna ženska vrlina u tim selima.

Nikamo ne idem! Ne volim hodati selom. Jednostavno to ne volim! Ljudi su ovdje tradicionalni, vole ogovarati ako puno lutate okolo, to je takvo mjesto, vrlo je staromodno ali mene to ne opterećuje jer me ne zanima – zato se najviše volim zatvoriti u kuću. (Ana, 39 godina)

Lynette ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ
Skriveni životi
Prilog antropologiji
ruralnih žena

Rodna očekivanja

Zasad smo vidjeli kako se žene odgaja i uči kako da čine “pravu ženstvenost” te kako ih se može “sputati” rod-nim vrijednostima i stavovima koji prevladavaju u tim ru-ralnim zajednicama. U ovom odjeljku razmatra se što se očekuje i od kćeri i od sinova. Budući da se čini da su rod-na očekivanja kruta i nepromjenjiva, zanimljivo je na više naraštaja istražiti trajnost rod-nih očekivanja i stavova. Za-nima nas odražavaju li očekivanja majki u prvom primjeru (u vrijeme socijalizma) i u drugom (u vrijeme postsocijaliz-ma) ideologiju i praksu razdoblja o kojemu je riječ.

Kad sam upitala što je od nje kao žene očekivala maj-ka, Blaženka je rekla:

B: *Očekivala je da se udam u pravom smislu, da živim normalan život, da budem prava majka, da odgojim djecu i radim kućanske poslove.*

L: *Što očekujete od svoje kćeri?*

B: *Očekujem da se sretno uda – da osnuje obitelj i ima skladan život.*

L: *A od svog sina?*

B: *Isto. Očekujem da se oženi i zaposli, tako da ima plaću.* (Blaženka, 45 godina)

U citatu su jasno vidljiva različita rodna očekivanja za mušku i žensku djecu. Brak, majčinstvo i obiteljski ži-vot (u pravom smislu) očekuje se od dviju kćeri različitih naraštaja, dok se za sina prednost daje braku i sigurnom zaposlenju, a očinstvo i obiteljski život uopće se ne spo-minje. Slično tome, više od polovine žena reklo mi je da im je majka govorila kako želi da budu “prave” majke, dobre domaćice i da imaju stabilan, skladan brak (a ne da budu obrazovane, zaposlene žene sa svim blagodatima službenog, plaćenog rada). Drugi istraživači uočili su da na uspjeh ruralnih žena u programima osposobljavanja za zapošljavanje negativno utječe njihova socijalizacija koja u skladu sa ženstvenošću ističe njihovu sekundarnu, ne-konfrontacijsku i skrbnu ulogu u obitelji (Haugen, 1994.; Shortall, 1996.). Očito, bez obzira na socijalistički pro-

gram, koji je zagovarao punu zaposlenost i rodnu ravnopravnost – tradicionalno majčinstvo “s punim radnim vremenom”, uz dodatnu odgovornost za vođenje kućanstva ipak se visoko vrednovalo i smatralo glavnim obilježjem identiteta ruralne žene. Usto, majke su od kćeri očekivale da budu marljive, dobre, poštene, da pokazuju poštovanje i slušaju muža i svekrvu. Očekivanja kakva se čitaju u sljedećim citatima također jasno naznačuju da majke žele da njihove kćeri budu “baš kao one” – spremne i sposobne za skrbnu, djelotvornu i podređenu ulogu u obitelji.

Očekivala je da budem dobra domaćica i supruga, ništa više od nje same, jer i ona je domaćica. Mislim da joj je bilo važno da dobro kuham, dobro glačam i ostalo. Mislila je da je to normalno i da je to njezina dužnost – da sve bude čisto i uredno. (Vesna, 41 godina)

Da budem dobra, da slušam muža i svekrvu (smije se) i da ih poštujem. Da budem dobra majka svojoj djeci – da ih odgojim u vjerskom duhu. (Katarina, 42 godine)

Očekivala je upravo ono što sam sada. Željela je da se udam, imam svoju obitelj i budem prava domaćica i prava majka. (Ana, 37 godina)

Kad sam pitala žene što očekuju od svojih kćeri, većina je odgovorila kako žele da im se kćeri udaju, imaju djecu i budu domaćice. To očekivanje da kćeri budu prije svega supruge/majke/domaćice odražava vrlo tradicionalne vrijednosti i stavove koji se nisu tijekom vremena znatno promijenili nego su možda čak “sakralizirani” u svjetlu novije uključenosti Katoličke crkve u sve sfere javnog, političkog i društvenog života.

S druge strane, što je u manjoj mjeri tradicionalno, dvije petine žena izjavile su kako žele da njihove kćeri steknu obrazovanje i nađu posao. To dobro ilustrira sljedeća izjava žene koja svojim kćerima želi nešto posve drukčije jer zamjera što je odgojena da bude tiha, da sluša i da se ne buni!

Željela bih da moje kćeri budu neovisnije u životu, ustrajnije nego što sam ja bila... tako da mogu ostvariti ono što žele u životu. Ja nisam bila dovoljno hrabra. Imala sam 18 godina – mislila sam se upisati na fakultet, ali nisam. Bojala sam se da neću uspjeti i ostala sam kod kuće. Nisam bila sigurna u sebe. Naučit ću kćeri da prvo pokušaju, a ne da odustanu, a da nisu ni pokušale. (Nina, 33 godine)

Taj primjer pruža uvid u “socijalizacijski kalup” koji pospješuje prilagodbu i pokornost kojoj u tim krajevima djevojčice često svjedoče od malih nogu. Ohrabrujuće i

vrlo optimistično, ona želi odgojiti djecu na drukčiji način, želi da u životu imaju izbor – da budu neovisna i uporna. Neodlučnost i strah od stjecanja više naobrazbe odaju također da je odrasla u okolini bez pozitivnih ženskih uzora, ohrabrenja i poticaja.

“Idealna” žena

Bez obzira na te progresivne varijacije u stajalištu o obrazovanju kad je riječ o kćerima, mnoge udane žene s kojima sam razgovarala imaju itekako stvaran i konkretan interes da “prenesu” i očuvaju sliku djelotvorne, marljive kućanice koja vodi skladan obiteljski život u kojemu se svatko slaže sa svakim. Objasnile su mi da im je to veoma važno jer se u tim selima oduvijek smatra da su žene ponajprije odgovorne za kuću, obitelj, obiteljske odnose probleme i odgoj djece. Sve su druge dužnosti sporedne.⁵⁰ U skladu s tim, među njima vlada postojano uvjerenje da je “idealna” žena prije svega dobra domaćica.⁵¹ To se odnosi na sposobnosti žene kao majke, supruge i kućanice, što su u tim krajevima oduvijek glavni atributi tradicionalne ženstvenosti. Prema sudionicima istraživanja, idealnu ženu (dobru kućanicu i majku) odlikuju sposobnost za marljiv rad, djelotvornost, snalažljivost; ona je zadovoljna, odgovorna, poštena, skromna, poštena i religiozna, posvećena obitelji, posebice djeci. Dvije petine sudionika misle da je njezino “pravo” mjesto u kući, obitelji, ili još određenije, u kuhinji. A ako sve to obavlja kako valja (brine se za djecu, muža i dom), onda nema ni vremena ni želje ići uokolo. No, u progresivnijem tonu, ostali sudionici misle da bi trebala biti svugdje – npr. “u društvu”,

50 Prema popisu stanovništva iz 2001. približno svaka sedma žena u ukupnom stanovništvu upisana je kao kućanica, a u Vukovarsko-srijemskoj županiji taj udio raste na jednu petinu. Osobito ih je mnogo u poljoprivrednom stanovništvu te županije, u kojemu je gotovo svaka treća žena kućanica.

51 Tom riječju mnoge žene (i muškarci) opisuju svoju (ili ženinu) današnju ulogu i ono što smatraju idealnom ženom. Domaćica se definira kao 1. a) žena *domaćina* (muške glave obitelji), b) ona koja nije zaposlena izvan kuće, koja vodi kućanstvo; kućanica; 2. a) ona koja upravlja posluživanjem, brine za domaći ugođaj, b) stjuardesa. Domaćin je pak 1. a) glava obitelji, onaj koji upravlja domom, b) onaj koji je privržen domu, koji dobro vodi dom; 2. onaj koji se po dužnosti brine za neku zgradu, prostorije i sl.; domar; 3. onaj koji je i u počasti na prvom mjestu neke svečane priredbe ili prigode (Anić, 1994.). Jasno je da je muškarac (*domaćin*) u boljem položaju kao glava obitelji, da se pretpostavlja da radi izvan kuće ali *dobro* vodi svoj dom, dok uloga za ženu (*domaćica*) ima konotacije sekundarne važnosti. Nju se definira u odnosu na nekog drugog – na muža, i priroda je njezine uloge podređenost. Primjer jasno pokazuje da značenja riječi *domaćin* i *domaćica* ne nose jednaku težinu.

“ne na jednom mjestu”, “na poslu i u kući”, ili “gdje misli da može biti”. O ta dva različita mišljenja govore sljedeće dvije izjave:

Za nas u selu ženino mjesto je u kući jer nemate vremena. Ako želite biti dobra majka, nemate vremena ni za što drugo. Uvijek morate biti kod kuće! (Lucija, 45 godina)

Na više mjesta, ne na jednom mjestu – treba biti na poslu, kod kuće i u društvu. Nije u redu ako je cijelo vrijeme na poslu ili cijelo vrijeme u kući. (Boris, 38 godina)

Istraživači su uočili da udane žene podržavaju prevlast patrijarhalnog načina proizvodnje načinom na koji i dalje služe potrebama muža i kućanstva (Bennett, 2004., 159). Međutim, zadovoljavanje potreba muža i kućanstva u pohvalnom smislu jest i mjera njihove vrijednosti u tim zajednicama. Ako muž nosi izglačanu košulju i ulaštene cipele, ako je posteljina besprijeckorno bijela i izglačana, ako su prozori kristalno čisti itd. – to drugima u zajednici znači i pokazuje da svoj posao obavlja “kako treba” i jamči da neće biti predmet ogovaranja. No, zbog tih su patrijarhalnih struktura ruralne i seoske žene manje vidljive i djeluju izvan njihova nadzora i sfere djelovanja. One zapravo periferiziraju ženske glasove i aktivnosti tako da ih žene ne mogu osporiti i razbiti.

No, od žena se ne zahtijeva samo briga za dobrobit obitelji. One su u tim selima odgovorne i za nametanje moralnih i duhovnih vrijednosti članovima obitelji, posebice djeci.⁵² Pogotovo posljednjih dvadesetak godina kućevnost se izjednačuje s moralom te se osobito žene doživljava kao čuvare morala u društvu. A budući da ih se smatra stupovima ruralne zajednice koji drže obitelj na okupu i jamče da ona funkcionira kao jedinica, žene su često i žrtveni jarci ako nešto pođe po zlu. Vrlo jak utjecaj Katoličke crkve može se smatrati glavnim čimbenikom koji je obnovio snagu, artikulaciju i prodornost tradicionalnih rodni ideologija u tim zajednicama. Kao što je već spomenuto, u tranziciji je Katolička crkva stekla veliku moć i imala aktivnu ulogu u prijenosu tradicionalnih rodni ideologija u Hrvatskoj. Na primjer, kada je 2003. godine papa Ivan Pavao II. treći put posjetio Hrvatsku, žene je veličao u ulozi njegovateljica. Naime, pozvao ih je da poštuju, kako je rekao, “uzvišen poziv” supruge, majke i njegovateljice, uz objašnjenje da žene imaju posebnu

52 Žene su prije svega odgovorne za to da djecu odgoje u vjerskom duhu. Dužnost im je poticati ih da kod kuće mole, da se pomole prije svakog obroka, da poste i apstiniraju, odlaze na misu nedjeljom i blagdanima, primaju sakramente, barem dvaput godišnje odlaze na ispovijed itd.

senzibilnost koja je potrebna u modernom svijetu. Katolička se crkva posebno bavi definicijom obitelji kao temeljne jedinice Crkve i društva, a žena je u njoj "srce obitelji" i najpredanija vrijednostima vjere. Nesporno je da religija u ruralnim prostorima stvara strukture značenja u odsutnosti, ili oskudnosti drugih diskursa – modnih magazina, plakata i panoa, u situaciji u kojoj nema mjesta za zabavu, druženje i rekreaciju i slično namijenjenih upravo ženama. Značajno je da se tradicionalne rodne razlike (žene moraju biti pokorne, poslušne, strpljive, skromne, marljive) tvore vjerskim diskursom koji kruto artikulira (ruralnu) ženstvenost i muževnost. U skladu s tim Brajdić-Vuković i sur. (2006.) zaključili su da ispitanici odrasli u ruralnim područjima Hrvatske, a koji češće odlaze u crkvu zastupaju tradicionalnije stavove o rodu.

Mnoge žene koje sam intervjuirala nastoje živjeti u skladu s vrijednostima katoličanstva jer su tako "odgojene" i tako se definira kakve žene nastoje biti. Iznenadilo me koliko se puta na dan mole kod kuće (često zajedno i na glas). Tri četvrtine žena u uzorku reklo mi je da im je crkva vrlo važna i da redovito idu na misu jer im to pruža stabilnost, nadu, utjehu, snagu, zadovoljstvo, duhovno utočište i usmjerenost. S druge strane, muškarci (posebno Šokci) manje su religiozni u starijoj dobi, osobito nakon što se ožene – iako su odgajani na jednak način. U doba socijalizma, privatna sfera, kao utočište od intruzivnog sustava, bila je prostor u kojemu su ljudi mogli slobodno prakticirati vjeru. Kao čuvarice obiteljskog morala, žene su uvijek više molile kod kuće (i u crkvi) jer su ih manje sputavale formalne radne odgovornosti i ograničenja. Nesporno je da u tim ruralnim zajednicama čak i sada vlada uočljiva feminizacija katoličanstva premda u toj vjerskoj instituciji kao cjelini žene općenito imaju podređen položaj. Uzrok te očite nedosljednosti moglo bi biti to što je "odlazak u crkvu" jedna od malobrojnih javnih/društvenih aktivnosti koje su u ruralnim područjima ženama dostupne i primjerene. Njihova im vjerska aktivnost, koja se obnovila i dobila novo značenje kao posljedica retradikalizacije na makrorazini, očito daje legitimno mjesto u javnoj sferi koja bi im inače mogla biti nedostupna.⁵³

53 Da bih bolje razumjela te odnose, htjela sam intervjuirati župnika u jednom od sela u kojima sam obavljala terenski rad. Pristao je na intervju kad smo se upoznali, no zatražio je da unaprijed vidi pitanja. Tijekom sljedećih godinu dana podsjetila sam ga nekoliko puta, ali nije uspio pronaći vremena za mene. Na kraju sam ga zamolila da odgovore napiše, ali do sada mi nisu poslani.

Naše žene su takve – kuća, dvorište, eventualno crkva i ništa drugo. (Marija, 60 godina)

Većina žena kojima se bavim u studiji provodi veliko vremena (obavljajući iste poslove – u domu, u *bašči*, ručni rad, pripremu za društvene događaje, rad za crkvu itd.) s drugim ženama u skladu s uobičajenim prostornim i vremenskim rasporedom u selu. Ti zajednički odnosi (osim ako je odnos napet ili je izvor napetosti, npr. između svekrva i snaha u proširenim kućanstvima) važno su obilježje društvenog života u ruralnim zajednicama u Hrvatskoj. Bračni parovi (s djecom) rijetko zajednički obavljaju kućanske poslove i skrbe o djeci, čak je i druženje često segregirano prema rodu. To je povezano s duboko ukorijenjenom podjelom rada između muškaraca i žena te s tradicionalnim načinima “činjenja” onoga što se smatra prikladnim rodnim ponašanjem.

Segregacija spolova i uzajamno isključivi scenariji za bivanje muškarcem i ženom ondje su oduvijek imperativ. No, treba napomenuti da su žene oduvijek “fleksibilniji” rod, naime one često obavljaju više uloga kada je potrebno, npr. kad su muškarci odsutni (na radu u inozemstvu ili u ratu) ili bolesni, u proljeće i na jesen, kad treba obaviti više posla na imanju i slično. U tom smislu nalaze se na raznim mjestima i u različitim *habitusima* te stoga postaju vještije od muškaraca u organizaciji, koordinaciji i adaptaciji. Oni ih na taj način ne mogu zamijeniti. Nema dvojbe, to je dvostruko (ili čak trostruko) breme, ali zbog toga žene stječu bogatija i raznovrsnija iskustva života u različitim svjetovima.

No, ipak, najuočljiviji i najistaknutiji aspekt društvenog života jest sveobuhvatna segregacija spolova: žene i muškarci provode većinu vremena u kontekstu vlastitoga spola i s njime se snažno identificiraju, što jasno ocrtava rodne vrijednosti i stavove. Na primjer, pijenje kave očito je tipičan simbol svakodnevnice (intimne) druženosti i konstrukcije roda, posebice među ženama. Žensko pijenje kave⁵⁴ aktivnost je koja se obavlja svaki dan u vlastitom domu ili kod susjeda (“komšiluk”), u privatnom i intimnom prostoru. Premda se povezuje s ugodnom druženosti, povezano je i s praznim i zlobnim ogovaranjem. Kava se većinom pije rano ujutro, prije podne (nakon jutarnjih kućanskih poslova), nakon ručka i navečer. Često

54 Svakodnevna aktivnost pijenja kave uglavnom je rodno segregirana (iako muškarci nisu formalno isključeni iz te prakse ako su kod kuće) i kodirana pojmovima rodne razlike.

sam čula (i od muškaraca i od žena) da se žene okupljaju u svojim privatnim sferama “kako bi pile kavu i ogovarale”. Budući da nema eksplicitno izraženu svrhu i može se shvatiti kao način da im “prođe vrijeme”, pijeње kave može se smatrati i bijegom od rutinizirane i ograničene egzistencije. Može ga se shvatiti i kao pokazatelj lagodnog ženskog života i sklonosti razgovoru. No, premda se taj svojevrsni obred naizgled doima površnim, on je važan na drugi način. Prema Lévi-Straussu (1997.) takva razmjena (društvena podjela hrane i pića) definira i održava društvene odnose. Štoviše, Cowan (1991., 180) u svojem radu o društvenoj organizaciji površnih (trivijalnih) aktivnosti istražila je kako su prevladavajuća poimanja ženske spolnosti, moralnih vrlina i autonomije utjelovljena u prakse svakodnevne društvenosti. Ovdje su, društveno konstruirana razumijevanja roda, spolnih razlika i moralnih vrlina utjelovljena u praksi pijeња kave. Tu je riječ o “reprodukciji”, o tome kako se svakodnevna društvenost organizira u skladu s prevladavajućim poimanjima muških i ženskih osoba i kako ih reproducira (Mauss, 1985.). Drugim riječima, to je primjer kako svakodnevni oblici društvenosti ili “igranje igre” *reproduciraju* razumijevanja roda kojima se rodne ideje održavaju, osporavaju ili mijenjaju. Sljedeći odlomak, dio intervjua s majkom troje djece, jasno ilustrira rutinu pijeња kave s rodbinom i središnje mjesto koje zauzima u njezinu životu.

Cijeli dan sam kod kuće, odlazim kod komšinice na kavu – suprugove tetke, majke, sestre i šogorice, sve one žive blizu. Posjećujem ih kad imam vremena. S muževljevom tetkom svaki dan pijem kavu između 11:30 i 12:30 – to je naše vrijeme, pa me muž ne smije smetati u to vrijeme. Jedan dan se nađemo ovdje, drugi dan kod nje. Razgovaramo o tome što je novo u selu, o svom radu u bašči, o životinjama... (Ana, 34 godine)

Mnogo sam puta tijekom terenskog rada hodala glavnom seoskom ulicom, gdje je smještena većina krčmi i gostionica. Bez obzira na doba dana, ondje se rijetko može vidjeti udane žene. Od sudionika istraživanja doznala sam da je odlazak na ta lokalna javna mjesta nezamisliv za većinu udanih žena – to znači ući u nepoznat i potencijalno “opasan” svijet u kojem se može iskoristiti ženska ranjivost. Odlazeći na ta mjesta izlažu opasnosti sklad u svome domu jer traže “zadovoljstvo” umjesto da ispunjavaju “dužnost”. Od kreposne žene očekuje se da ne pokazuje nikakvo osobno zanimanje za takva mjesta, jer to ne bi bilo prihvatljivo “činjenje roda”. Ženino poštenje, čast i pouzdanost odražavaju se u njezinoj privrženosti domu.

Ako odlazi na neka od spomenutih mjesta, izlaže se opasnosti ogovaranja zbog neodgovornosti prema kućanstvu i vjerojatne raspuštenosti, prijetvornosti i nemorala.

Ako udana žena ode u kafić, na to se ružno gleda. Nju se tako ocjenjuje, vrlo tradicionalno – što bi žena uopće mogla raditi ili tražiti u kafiću? – jer misle da to nije mjesto za nju. (Ivan, 39 godina)

Ne, nemam potrebu za tim i ne mogu. Nismo naučile na to; nismo navikle. (Sanja, 39 godina)

Udane žene ne izlaze, ili rijetko izlaze, nemaju naviku, to nije u tradiciji. Izlaze kad dođu gosti, za naše blagdane, onda svi izađu. (Marko, 38 godina)

Drugim riječima, trajne tradicionalne rodne vrijednosti i stavovi određuju da žene u pravilu ne zalaze na mjesta koja ne posjećuju druge žene (npr. u kafiće), nego čine ono što čine i druge žene u slobodno⁵⁵ vrijeme (npr. piju kavu kod kuće sa ženskom rodbinom i susjedama, zajedno na sijelu izrađuju ručne radove) jer tako se čini “uzorna ženstvenost”. Budući da se te aktivnosti ruralnih žena obavljaju “u kući” i produktivne su (u smislu uspostavljanja društvenih saveza i proizvodnje poželjnih, kulturnih artefakata), one su široko prihvaćene. Za udanu ženu, protiv je njenih interesa (kao supruge, majke i članice zajednice) iskazati svoje interese kao autonomna osoba, pa se nejednaki odnosi moći između muškaraca i žena u tim ruralnim zajednicama stoga dodatno učvršćuju. Posljedica je toga da se većina žena u ovoj studiji ponaša u skladu s “pravilima igre”, iako sam naišla i na iznimku – seosku ženu koja prelazi “čvrste” granice. Za sebe je rekla da je “ekscentrična” osoba koju ne prihvaćaju u “rodnom mjestu” i tvrdi da je oduvijek bila drukčija. Za razliku od drugih žena (u ovoj studiji), otišla je studirati u inozemstvo, a kućanske poslove i odgoj djece obavlja zajedno s mužem, koji je usto mlađi od nje. Lucidno ističe da se u rodnom selu ne mora družiti sa ženama da bi bila žena.

55 Prema prijedlogu jednostavne definicije, slobodno vrijeme je vrijeme koje preostane nakon što se zadovolje osnovne životne potrebe: npr. jelo, spavanje i rad (Jackson i Witt, 1994.). Hemingway (1990.) predlaže dorađeniju definiciju, prema kojoj se slobodno vrijeme sastoji od tri neodvojiva dijela: opuštanja, zabave i osobnog razvoja. “Slobodno vrijeme nije plaćeni rad, niti je vidljivo u obiteljskim, društveno-duhovnim i političkim obvezama; sastoji se od aktivnosti izvan tih institucionalnih obveza i uglavnom je usmjereno prema samoostvarenju.” Arab-Moghaddam, Henderson i Shekholeslami (2007.) u svojoj definiciji slobodnog vremena ističu da ga treba razlikovati od poluslobodnog vremena, to jest od aktivnosti koje imaju utilitarnu svrhu, kao što su vrtlarstvo i uradi-sam hobiji, koji neke ljude mogu opuštat.

Ova zajednica zapravo me nikad nije prihvatila. Uvijek sam bila drukčija, ili možda ekscentrična? Družila sam se s muškarcima. Nikad mi nije bio problem sjesti s muškarcima u kafiću i razgovarati. Nisam se morala družiti sa ženama da bih bila žena! Uvijek sam se razlikovala od svih drugih; nisam se trudila biti važna. (Vesna, 47 godina)

U svakom slučaju činiti ženstvenost u tim ruralnim prostorima znači da potrebe i želje pojedine žene ne bi smjele imati prednost. Stoga žene prihvaćaju kolektivnu retoriku, a ne individualističku, i svoj život često organiziraju na temelju zabrinutosti za svoj ugled. Najvjerojatnije, za ženu je potraga (ako se u nju upusti) za vlastitim slobodnim prostorom izvan kuće (ako takav postoji) osobito teška.⁵⁶

Premda su žene u uzorku izložene mnogim vrstama društvenog pritiska da se prilagode, ne prisiljava ih se na dijetu, jer "ideal mršavosti" nije rodna društvena norma i nije dio činjenja "prave" ženstvenosti. Naime, "biti na dijeti" ne prakticira se u znatnijoj mjeri među ženama u ovoj studiji i vitkost nije kulturni ideal ženstvenosti u ruralnim prostorima Slavonije.⁵⁷ One svoj život ne doživljavaju kao neprekidnu bitku s tijelom i vitkost nije važna za osobni uspjeh i uspješno vođenje kućanstva. Samo je nekoliko žena s kojima sam razgovarala bilo na dijeti, a da to nije bilo iz zdravstvenih razloga. Upravo suprotno: moj je dojam da je "biti ženom" povezano s tjelesnom masom i "popunjenošću", a ne s "vježbanjem", "održavanjem linije" i opsjednutošću izgledom. U tim ruralnim prostorima, krupnu ženu smatra se poželjnom (kao znak dobrog zdravlja) i to se i očekuje od žene koja je rodila. Često sam čula kako ljudi govore da žene moraju biti snažne kako bi izdržale težak rad u kućanstvu (na imanju). Štoviše, budući da su žene obično ograničene na "domaći" život, debljina je znak da dobro kuhaju, jer mnoge tvrde da moraju biti gurmani da bi ispunile zahtjeve svoje obitelji i prehrambene navike u Slavoniji. Više od polovice žena koje su sudjelovale u istraživanju nikad nisu bile na dijeti, trećina

56 Vrlo malo žena bavi se organiziranim aktivnostima u slobodno vrijeme jer je izbor tih aktivnosti ograničen. Iznenaduje da među ženama u uzorku postoji nekoliko atipičnih i rijetkih primjera aktivnosti u slobodno vrijeme, npr. promatranje i hvatanje leptira, ili šetnje u prirodi.

57 Pretjerano držanje dijete može dovesti do bolesti *anorexia nervosa*, u kojoj na jednoj razini značenja (prema Bordo, 1997., 238-9) postoji strah i zazor od tradicionalnih ženskih uloga i društvenih ograničenja. Naime, adolescentice izražavaju karakterističan strah od odrastanja i zrelosti, pri čemu spolno razvijene i potencijalno reproduktivne žene sugeriraju strah od ženstvenosti. Tako izražavaju ljutnju zbog ograničenosti tradicionalno ženske uloge, odbacujući vrijednosti povezane s njom, i ne žele dopustiti da njihova budućnost krene smjerom kojim je pošao majčin život.

je rekla da su bile na dijete u prošlosti, kad su bile mlađe. Štoviše, neke su objasnile da je u Slavoniji preskupo biti na dijete jer se, inače, jede ono što se uzgoji. Očito je da držanje dijete i vitkost među ženama nisu karakteristični izrazi ruralne ženstvenosti jer se drugim diskursima zagovara druga vrsta ženstvenosti – ona koja nije ni privlačna ni androgina nego uzorna.

S druge strane, u tim ruralnim područjima među ženama su rašireni post i apstinencija, bez obzira na vjeru. Više od dvije trećine sudionica istraživanja reklo je da redovito poste i apstiniraju. Post i apstinenciju kao običaj nedvojbeno potiče i održava majka u kućanstvu, jer je ona tako usko povezana s prehrambenim navikama u obitelji. Štoviše, u svojoj ulozi “nositeljice tradicije”, to je samo jedna od neprekidnih vjerskih aktivnosti/požrtvovnosti koje se zbivaju izvan crkve. Jedna mi je žena rekla da se cijeli život strogo pridržava pravila posta zbog toga što je zahvalna Bogu. Mnoge poste i radi zdravlja svoje djece. Post i apstinencija među ženama predstavljaju smisleno i koherentno ponašanje koje je duboko ukorijenjeno i prevladava u toj ruralnoj kulturi. Kao sredstvo za ostvarenje duhovnog savršenstva i svetosti (v. Vandereycken i Van Deth, 1994.), post se povezivalo (i još se povezuje) s pojmom čistoće i nadzora nad kaotičnim tjelesnim strastima. Osoba koja je kadra kontrolirati glad, taj snažni fiziološki impuls, često se navodi kao uzor moralnog integriteta (Bruch, 1974., 25). U skladu s tim, primjereno je i preporučljivo, posebno za žene, postiti i apstinirati kako bi se “umrtvile strasti”, to jest kako bi se tijelo držalo pod kontrolom i na taj način ispravno činilo uzornu ženstvenost. Štoviše, budući da žene često moraju strukturirati život prema okolnostima koje su izvan njihova nadzora (pri čemu su obično nevidljivi akteri, koje se rijetko prepoznaje), žrtva postom i apstinencijom može im dati jači osjećaj samopoštovanja.

Zaključne napomene

Izlažući prevladavajuće rodne vrijednosti i stavove, u ovom poglavlju istražila sam u kojoj se mjeri dogodio “povratak tradiciji” u ruralnim selima u Hrvatskoj i jesu li te rodne vrijednosti i stavovi pritom dobili novo značenje u posttranzicijskom/poslijeratnom razdoblju.

Prvo, podaci pokazuju da su rodne vrijednosti i stavovi u selima u kojima sam provela istraživanje uvijek bili tradicionalni i da se održavaju obrascima stanovanja, stavovima prema obrazovanju i zaposlenju, socijalizacijskim praksama i rodnim očekivanjima, idealima i praksama. Vlada snažno i postojano uvjerenje da bi žena u idealnom slučaju trebala prije svega posvetiti svoju energiju obitelji

kao supruža i majka. Osobni razvoj i postignuća uvijek su bili na drugom mjestu i nisu bili usklađeni s majčinstvom, posebice dok su djeca još mala. Žene su tijekom naraštaja naučile (obično u ranoj dobi, i to od drugih žena) što se u njihovu domu očekuje od žene s obzirom na njezinu ispravnu ulogu, ponašanje i težnje. Slično životu u zadruzi, život žena često određuju i kontroliraju oni koji imaju veću moć u obitelji, osobito ako žena živi sa svojom i ima malo ili nimalo kapitala. Uspostavljene socijalizacijske prakse i ukorijenjena rodna očekivanja određuju stroga ograničenja u društvenom životu žena. One se vrlo često osobno ostvaruju preko muža i djece, društvenim aktivnostima s drugim ženama i uobičajenim rodnim praksama u selu. Drevni stavovi prema obrazovanju i zaposlenju stavljaju žene u marginalan položaj i često ih se priznaje samo kad ispunjavaju uloge koje su važne drugima – ulogu majke, supruge, kćeri – a neobiteljska, netradicionalna osobna postignuća među ženama u tim se ruralnim zajednicama rijetko ističu. Dakle, i muškarci i žene spremno brane i strogo se drže tradicionalnih rodni vrijednosti i stavova koje se oduvijek visoko cijenilo, što naznačuje da se u tim područjima nije dogodila retradicionizacija. Duboko ukorijenjeni u tradicijama, stereotipima i predrasudama, ljudi i dalje sve čine na taj način jer “oduvijek se tako radilo”!

Drugo, ako su rodne vrijednosti i stavovi u tim ruralnim zajednicama oduvijek tradicionalni, jesu li u posttranzicijskom/poslijeratnom razdoblju dobili novo značenje? Nema dvojbe, tradicionalne rodne vrijednosti i stavovi koje se dogovaralo i održavalo u nacionalnim i sociokulturnim sredinama u posttranzicijskom/poslijeratnom razdoblju dobro su prihvaćeni u ruralnim zajednicama, gdje su prije cvjetali “incognito”. Posebice je Katolička crkva snažna društvena sila koja (od tranzicije) neskriveno usmjerava živote ljudi u tim ruralnim zajednicama, osobito u oblikovanju normi i ideologija koje se odnose na obitelj. Institucionalizirana vjera uz podršku države uspostavila je “idealnu” ulogu žena kao vjernih i skrbnih “pravih supruža” koje imaju posebnu ulogu u obnovi nacije majčinstvom. Nema dvojbe da je posttranzicijsko/poslijeratno razdoblje postavilo posebne izazove ruralnim ženama, jer su često nepovratno začahurene u prevladavajućim patrijarhalnim stavovima i to u teškom, recesijskom razdoblju. S obzirom na ograničen izbor one se strogo pridržavaju tradicionalnih vjerovanja i spremno prihvaćaju kodove tradicionalnoga rodnog ponašanja jer nemaju drugog načina stjecanja društvene moći. S tranzicijom su tradicionalne vrijednosti i stavovi poprimili nova, ali poznata značenja u ruralnim zajednicama koje su uključene u ovoj studiji. Javni naglasak na retradicionizaciji razumio se,

odobravao i šire prihvaćao u tim zajednicama, gdje se tradicionalne vrijednosti i stavove (koje se uvijek visoko vrednovalo) vrlo dobro primalo. Prije tranzicije, pokoravanje tradicionalnim vrijednostima i stavovima moglo se tumačiti kao čin otpora nametljivoj državi u kojoj su žene često imale više prostora i mogućnosti nego muškarci dovoditi u pitanje socijalističke norme. No od tranzicije, diskursi re-tradicionalizacije ustvrđuju da žene ne bi trebalo odvrćati od njihovih "prirodnih" uloga i istodobno uvjeravaju ljude u ruralnim zajednicama da su cijelo vrijeme imali pravo. Stoga se može tvrditi da se rodne vrijednosti i stavovi iznova artikuliraju, ali da se ta artikulacija provodi u već dobro poznatim smjerovima.

U završnoj napomeni vrijedi istaknuti da neke ruralne žene sada prihvaćaju tradicionalne vrijednosti i stavove srčanije od drugih, ovisno o svojim životnim okolnostima (jesu li samo kućanice ili su i zaposlene, žive li u proširenoj ili nuklearnoj obitelji itd.). Nema dvojbe da će zbog prihvaćanja tradicionalne uloge i pratećih pojmova poštovitosti i dužnosti prema obitelji tradicionalna shvaćanja i dalje utjecati na njihov život. No ipak, premda su u tim ruralnim zajednicama rodne pozicije naizgled fiksirane, među obrazovanim, mobilnijim i manje religioznim ženama, koje imaju širi raspon interesa, zbiva se dublje propitivanje tradicionalnih rodničkih vrijednosti i stavova. No, ti su glasovi otpora tihi jer nisu ovlašteni promijeniti rodni poredak i relativno su nemoćni. Promjenu stava izražavale su neke žene koje žele bolju budućnost svojim kćerima, no sljedeći iskaz potvrđuje da se stavovi i mogu promijeniti, ali da se praksa ne mijenja!

Da, jesam... Vidjela sam kako su moji roditelji živjeli, premda sam uvijek bila protiv toga. Uvijek sam govorila da sam ja drukčija, ali čini se da uopće nisam drukčija. Nemam nikakva izbora... Nemam nikakva izbora...
(Majda, 47 godina)

Dakle, većini žena u ovoj studiji nedostaje moć i nisu kadre prijeći granice jer su one ukorijenjene u društvenim, političkim i ekonomskim procesima. Ti procesi (tradicionalne prakse socijalizacije, niska obrazovna razina, ograničena iskustva zaposlenosti, mjesto stanovanja nakon stupanja u brak, kućevnost itd., što je za ta ruralna područja karakteristično) ograničavaju mogućnosti osobnog i profesionalnog razvoja. Jasno je da zbog kulturnih očekivanja "primjerenoga rodničkog ponašanja", koja odražavaju tradicionalne vrijednosti i stavove, žene ne koriste (ili osjećaju da ne mogu iskoristiti) svoje već ograničene mogućnosti da bi popravile svoj položaj.

5. poglavlje

ZNAČENJA, PRAKSE I UČINCI KUĆANSKOG RADA

Paradoksalno je da je rad u kućanstvu, koji je ključan za funkcioniranje i blagostanje društva, svjetska akademska zajednica prihvatila kao temu vrijednu istraživanja tek sredinom sedamdesetih godina 20. stoljeća. Do tada su se neplaćeni kućanski poslovi razumijevali na mnogo načina i pridavana su im različita značenja (i vrijednosti) u različitim sociokulturnim kontekstima. Kućanske poslove opisivalo se kao rad koji ne donosi nikakvu zadovoljstinu, ugodu ni postignuće – to su zadaci koji ne omogućuju nikakvo učenje ni osobni razvoj (Berk i Berk, 1979.). Kućanske poslove prikazivalo se i kao osamljeničke (Bernard, 1972.) te kao rutinske, monotone, ponižavajuće, repetitivne i zatupljujuće (Berheide, 1984.; Bernard, 1972.; Oakley, 1974.). S druge strane, neki su znanstvenici ustvrdili da neplaćeni kućni posao utječe na visoku razinu autonomije. Nepostojanje nadzora, mogućnost stvaranja vlastitog rasporeda te samostalnu organizaciju rada isticalo se kao najviše vrijednosti kućanskih poslova (Bird i Ross, 1993.; Andre, 1981.; Berheide, 1984.; Ross i Wright, 1998.).

Želimo li potpunije sagledati različita značenja koja kućanski posao ima za ljude koji ga obavljaju, očito je vrlo važno istražiti sve one različite kontekste u kojima se takav rad obavlja i s moći povezana pitanja (ne)jednakosti, (ne)pravde i izrabljivanja. U ovom se poglavlju koristi teza rodnih konstrukcionista: obavljanje kućanskog posla i briga o djeci (uz zadovoljstvo takvim aranžmanom) više su pokazatelj onoga što bi žene i muškarci *trebali činiti* nego što su povezani s njihovim stvarnim financijskim sredstvima, mogućnostima, vremenskom raspoloživošću i sklonostima (Oakley, 1974.; Berk, 1985.; West i Zimmerman, 1987.). Stoga odluke o tome tko obavlja koje poslove u kućanstvu ne određuju ponajprije i jedino potrebe kućanstva, već one prije odražavaju i pojačavaju mnogo širu društvenu ustrojenost zasnovanu na rodnim pretpostavkama koje utječu na blagostanje i dobrobit pojedinaca i društvenih skupina. U ovom poglavlju se neplaćeni kućanski posao smatra radom koji, osim što proizvodi dobra i usluge, reprodu-

cira i rodne odnose (v. Berk, 1985.; Fenstermaker, West i Zimmerman, 1991.; Thompson i Walker, 1989.). Osim toga se percipira i kao sredstvo/put povećanja i smanjenja blagostanja u obitelji, što zatim utječe i na širu zajednicu.

Kućanski posao i blagostanje

Kućanski posao je, bez obzira na njegove pozitivne ili negativne značajke, u svim svojim oblicima nužan za blagostanje pojedinaca, obitelji i zajednica općenito. Budući da žene još uvijek obavljaju neproporcionalno velik dio tih poslova⁵⁸ koji nedvojbeno crpe svu njihovu energiju, ne mogu se zanemariti reperkusije tog tereta na njihovo blagostanje. Stručni krugovi potvrđuju da zbog rastuće participacije u neplaćenom kućanskom poslu žene imaju status "građana drugog reda" i da su marginalizirane te je za njih vjerojatnije da će živjeti u siromaštvu ili ugroziti svoje zdravlje (Angus, 1994.). Budući da je blagostanje multidimenzionalan koncept, nekoliko se autora zagledalo i onkraj dohotka, prihoda i potrošnje te usredotočilo na druge dimenzije blagostanja koje ne uključuju samo zdravlje, već i obrazovanje i sposobnosti (Nussbaum, 2000.; Narayan, 2000.; Sen, 1985., 1987.). Na primjer, Narayan (2000.) govori o materijalnom blagostanju, psihološkom blagostanju, tjelesnom blagostanju, društvenom blagostanju, slobodi izbora i djelovanja te sigurnosti. Doseg dimenzija blagostanja proširuje i razmatranje sposobnosti kakvo predlaže Amartya Sen⁵⁹ usredotočujući se više na "stanja bivanja" nego na materijalne značajke. Središnja postavka toga pristupa jest da primarna dobra ili sredstva (bilo u obliku zadovoljstva ili preferencija) nisu primjeren "prostor" u kojem valja konceptualizirati i mjeriti blagostanje,

58 To je jedna od nekoliko društvenih konstanti koja se održava bez obzira na vrijeme, kulturu, ruralnost/urbanost prostora, kao i klasne/rasne/etničke razlike. Proučavanja upotrebe vremena konzistentno pokazuju da žene obavljaju većinu kućanskih poslova, uključujući i brigu o djeci i starijima (v. Gershuny, 2000.; Eurostat, 2003.; EWCS, 2005.; OECD Family database).

59 Prema Senu, blagostanje neke osobe može se vjerodostojno sagledati kroz njezina djelovanja, naime sve ono što osoba uspješno "čini ili biva" (1999., 75) i sposobnosti koje upućuju na stvarnu ili bitnu slobodu da ostvari takva djelovanja (1999., 73). Dakle, djelovanja i sposobnosti mogu se sagledati kako slijedi: bivanje zdravim/sposobnost da se bude zdrav; sudjelovanje u društvenim i političkim događanjima/sposobnost sudjelovanja u društvenim i političkim događanjima itd. Ukratko, razmatranjem sposobnosti usredotočuje se na stvarnu slobodu osobe ili na njezine *sposobnosti* da živi životom kakav smatra vrijednim. Budući da su te slobode ili *sposobnosti* ujedno odrazi osnaženosti osobe, oni nedvojbeno pozitivno utječu na njezino blagostanje.

nego to treba činiti s obzirom na sposobnosti koje osoba ima, tj. stvarne slobode koje osoba s razlogom vrednuje (1999., 74). Drugim riječima, fokus se premješta sa životnog standarda na širi koncept blagostanja, usredotočujući se na ono što su ljudi slobodni činiti i biti.

U ovom poglavlju namjera je istražiti koliko angažiranost žena kućanskim poslovima utječe na njihovo blagostanje (u širem smislu, s obzirom na multidimenzionalnost koncepta). Drugim riječima, u kolikoj je mjeri taj neplaćeni rad za žene u ruralnim selima u Slavoniji zapreka njihovom osnažanju ili mogućnosti da "čine i budu" ono što same vrednuju. Osim toga pokazat će se da je rad u kućanstvu ugrađen u složene i promjenjive društvene procese povezane s konstrukcijom roda i blagostanja obitelji. Budući da se ti obrasci mogu razumjeti jedino ako se kućanskome radu pripiše simbolički značaj, razmotrit će se društvena konstrukcija roda, društveni, kulturni, ekonomski i politički konteksti u kojima te žene i muškarci pripisuju značenja svom životu i skrbe za obitelj.

Kako je pokazano u prethodnom poglavlju, u selima uključenim u ovo istraživanje tradicionalne rodne ideologije i prakse⁶⁰ uporno opstoje i vrijede. Važno je napomenuti da je ruralna rodna ideologija takva da za žene, iako mogu biti zaposlene i imati neovisan vlastiti izvor prihoda, činjenica da žive u ruralnom prostoru znači da su one i dalje, u prvom redu, pozicionirane kao ruralne (seoske) žene/majke čije tradicionalne uloge ostaju sveprisutne. Na široj se razini tradicionalne kućanske uloge za žene u cijeloj zemlji (ponovno) veličaju nakon tranzicije i rata kako bi se ublažio šok svih promjena koje su se tada događale. Kako su zamijetili neki autori: "Hrvatska je postala nezavisna nacionalna država s novim političkim sustavom usred rata i ekonomske krize, što je nesumnjivo ojačalo postojeće patrijarhalne vrijednosti, pri čemu se žene depolitiziralo, discipliniralo i krotilo" (Tomić-Koludrović i Kunac, 1999., 96). U svakom slučaju na dinamiku kućanstva snažno utječe rod, podjelom poslova, podjelom dobara, kulturnom legitimnošću, donošenjem odluka i socijalizacijskim procesima.

60 Da ponovim, pokazatelji tradicionalizma koji se javljaju u ovom istraživanju su sljedeći: uobičajena su proširena kućanstva, patrilokalno stanovanje je norma jer su obrasci nasljeđivanja i obrazovne razine niske, osobito među ženama. Pravilo je da žene ne iskorištavaju mogućnosti cjeloživotnog obrazovanja za odrasle jer bi to ometalo njihovu posvećenost kućanskom radu za koji su primarno odgovorne. Štoviše, kada kao snahe uđu u novu obitelj, njihova je pozicija ondje obično slaba.

Neplaćeni i kućanski: tko obavlja te poslove?

Sukladno rodним očekivanjima i ograničenim mogućnostima u tim zajednicama, vjerojatnije je da će žena raditi u kući. Istraživanja su davno potvrdila da rodno uvjetovana podjela poslova u seoskim/ruralnim kućanstvima ima više kulturne nego biološke osnove (Brandth, 1995.; Haugen, 1998.; Shortall, 1992.; van der Burg, 1994.; Whatmore, 1994.). Žene uključene u ovo istraživanje nedvojbeno provode više vremena obavljajući neplaćene kućanske poslove nego muškarci – one odrađuju većinu kućanskih obveza, skrb za djecu i druge “nevidljive” zadaće koje čine ključni dio kućanskoga rada.⁶¹ Ta društvena reprodukcija javlja se prije svega u domu i uključuje sve poslove koji su nužni za održavanje zdravlja i blagostanje obitelji. Štoviše, osim skrbi za materijalno podržavanje obitelji, taj posao utječe i na emocionalno i psihološko blagostanje, kako pojedinaca, tako i obitelji kao cjeline. Žene u ovom istraživanju takvo vođenje kućanstva (“činjenje doma”) obavljaju, na primjer, prilagođavajući vrijeme obroka tako da odgovara svim članovima, pripremajući hranu koju oni vole, upravljajući interakcijama i izgradnjom odnosa između članova obitelji da bi uvele osjećaj privrženosti, pripadnosti i sklada. Vođenje kućanstva osobito je važno mnogim ženama koje su sudjelovale u istraživanju, jer to je za njih izvor zadovoljstva, samopoštovanja i dostojanstva. Mnoge su napomenule da su ponosne što su u mogućnosti jačati odnose u obitelji i pridonijeti razvoju svoje djece. Međutim, njihova nastojanja da održe “tri stupa kuće” nisu uvijek uspješna jer često imaju dodatna opterećenja. I znanstvenici svjedoče da se ruralni muškarci često prepuštaju nezdravom ponašanju (prekomjerno pijenje, prenaporan rad, zanemarivanje stresa i drugih emocija) u nastojanju da održe muževnost. To neizbježno uzima danak u zdravlju, ali ima posljedice i po žene. Taj niz “nezdravih” ponašanja često znači da žene moraju raditi više jer, kako Sachs jasno kaže, način na koji žive ruralni muškarci snažno utječe na život ruralnih žena – rod je relacijski (Sachs, 2006., 2). U ovom su istraživanju sudionici najčešće spominjali problem alkoholizma među muškarcima i njegove štetne posljedice za njihove žene, obitelji i njihovo izdržavanje.

Da bi spojile kraj s krajem, ruralne žene u pravilu ne prenose kućanske poslove za koje su odgovorne na tržišnu ekonomiju, na primjer, ne kupuju gotovu hranu, ne unajmljuju komercijalne servise za čuvanje djece, čišćenje, odr-

61 Osim snalažljivosti, od žena se očekuje i svestranost. One moraju znati kako se obavljaju “muški poslovi” za slučaj njihove odsutnosti, iako se od muškaraca ne očekuje da znaju obavljati “ženske poslove”.

žavanje vrta, bojenje i slično. Štoviše, svojom štedljivošću znatno pridonose ekonomskom blagostanju obitelji: šiju, popravljaju odjeću i obnavljaju kućni dekor, same uzgajaju i konzerviraju voće i povrće, što je sve u tim zajednicama dio "bivanja ženom" i nije plaćeno.⁶² Predanost tim pravilnim, društveno dodijeljenim ulogama donosi veliku moć (iako neformalnu i manje vidljivu) i drugi je izvor njihova ponosa. Osim što rade više od muškaraca kod kuće, žene se osjećaju odgovornima za blagostanje članova obitelji i vjerojatnije je da će prilagoditi raspored svojih kućanskih poslova da bi im ugodile. Nadalje, ova je etnografska studija pokazala da kućanski rad koji žene obavljaju ne ostavlja previše izbora (na primjer, pranje posuđa, pripremanje večere, kupanje djece, mijenjanje pelena) i ne može se lako odgoditi – ti se poslovi moraju obaviti jer uspješno funkcioniranje kućanstva ovisi o djelotvornom obavljanju svakog od njih. Kućanski poslovi koje obavljaju muškarci (na primjer, poslovi oko kuće, košnja trave, popravci) vrlo su fleksibilni.⁶³ Takve zadaće dopuštaju mnogo slobodnog izbora i fleksibilnost u odlučivanju kada i kako će se obaviti.

Nadalje, vrijeme koje većina žena provede obavljajući kućne poslove varira tijekom njihova života jer one nikada ne odlaze u mirovinu. Uz to, one skraćuju i produljuju vrijeme koje provode u radu kako bi ga uskladile s obavezama prema drugima (na primjer, skrb za djecu, supruga, starije ili bolesne članove obitelji). Posljedica su toga vrlo fragmentirane putanje karijera žena koje rade (koje su radile) u formalnoj ekonomiji. Stručnjaci napominju da su takve putanje odraz pojedinih etapa njihova obiteljskog života, dobi djece, financijskih potreba, bolesti u obitelji, radnog vremena i zahtjeva partnerova posla, osobnih preferencija i uvjerenja o skrbi za djecu, zaposlenosti i mogućnosti prijemoza (Mauthner, McKee i Strell 2001., 30). Za razliku od toga, gotovo bez obzira na promjene statusa, putanje karijera muškaraca manje su fragmentirane, a vrijeme provedeno u radu kod kuće minimalno je i nije regulirano neposrednim zahtjevima ni promjenama obiteljskih potreba. U mnogo slučajeva žene su prisiljene raditi u dvije ili tri smjene, a pritom se sve što rade u formalnoj ekonomiji samo pridodaje njihovim kućanskim obavezama. Kako objašnjava jedna žena s mnogo godina "radnog" iskustva:

62 Treba napomenuti da mnoge žene, kako bi spojile kraj s krajem, rade i u neformalnoj ekonomiji (ručni rad, prodaja proizvoda na tržnici, opskrba hranom) što im omogućuje da svoje vrijeme ustroje prema obiteljskom rasporedu.

63 Slična segregacija rodni uloga utvrđena je i drugim istraživanjima diljem Hrvatske (v. Tomić-Koludrović i Kunac, 2000. i Topolčić, 2001.).

Žene nemaju pet minuta samo za sebe i ne mogu se odmoriti jer toliko toga treba napraviti... treba kuhati, prati, sve ispeglati jer muškarci kad idu na posao – naravno, to nije lako... ali muškarci svoj posao uvijek završe prije nego žene. (Ana, 72 godine)

Osim što su po prirodi nefleksibilni i zahtijevaju mnogo vremena, kućanski su poslovi većinom podcijenjeni i uzima ih se zdravo za gotovo jer se obavljaju u privatnoj sferi, gdje ostaju nevidljivi. Budući da su za žene poslovi oko imanja i kućanski poslovi slabo odijeljeni, i ženski je doprinos radu na imanju podcijenjen. Zabilježeno je da se neravnopravan status žena u seoskoj obitelji smatra povezanim s njihovim podređenim ekonomskim položajem u odnosu na muškarca hranitelja obitelji (Brandth, 2002.; Little i Panelli, 2003.), što ima značajne implikacije na rodne odnose. Štoviše, različita su istraživanja otkrila da muške definicije sudionništva, razvoja i inovatorstva ne samo što aktivnosti žena određuju kao nevažne i stoga nevidljive, nego i ograničavaju dobrobit koju bi žene mogle imati od razvojnih politika i sredstava (v. Little i Jones, 2000.; Shortall, 2002.).

U ruralnim područjima ovog istraživanja za muškarca je društveno neprihvatljivo obavljati mnoge "ženske poslove", što prema većini ispitanika znatno otežava život žene. To je jezgrovito izraženo u sljedećoj izjavi zaposlene udovice s dvoje djece koja je dvadeset godina bila u braku.

Mislim da je ženama teže nego muškarcima, jer muškarci uvijek uspijevaju naći nešto vremena za sebe. Sada neki od njih imaju više razumijevanja i pomažu svojim suprugama, ali to je rijetko. Moj suprug nikada nije htio ništa učiniti... to se smatralo normalnim – sve ovisi o zajednici i kako se na to u njoj gleda. (Manda, 39 godina)

Kao rezultat krutih rodni uloga, kućanski poslovi rijetko ometaju karijere muškaraca, no čini se da nepovoljno utječu na životni put žena. Istraživanja diljem svijeta naznačuju neke nepovoljne društvene položaje koji potječu od obiteljskih obaveza zaposlenih žena. Među njima su: i) povlačenje s tržišta radne snage i negativna socijalna mobilnost; ii) niži ukupni životni prihodi, manja sigurnost zaposlenja; iii) povećana izloženost opasnosti od osiromašivanja; iv) povećana ovisnost o muškom hranitelju i smanjena moć bračnog pregovaranja i v) ograničene mogućnosti javnog sudjelovanja jer ih obiteljske odgovornosti vežu uz obiteljski dom (v. Bittman, 1999.). U ekonomski nesigurno vrijeme žene se na tržištu rada suočavaju i s većim teškoćama. Uzme li se u obzir da je samo četvrtina

žena iz ovog uzorka zaposlena u formalnom sektoru, za ostale žene uključene u istraživanje situacija je još teža jer pristup plaćenom zaposlenju (bez obzira na prije spomenute društvene nepovoljnosti) osigurava put do socijalnog osiguranja i društvenih prava. Tako se mnoge od tih žena zbog nezaposlenosti neizbježno suočavaju s društvenom isključenošću od izvora informiranja, socijalne pomoći, prihoda i iz društvenih mreža. To nužno negativno utječe na njihovo blagostanje, što se jasno vidi u sljedećem navodu iz izjave nezaposlene žene.

Osjećaš se tako siromašno i jadno! Glavni je problem među ženama sa sela to što nisu zaposlene i dopustile su da im je život besmislen. To uistinu nije način života! (Mirjana, 32 godine)

No, iako mnoge od njih ne zarađuju (jer je kućanski posao neplaćen), pružajući širok raspon različitih oblika skrbi i potpore, nesumnjivo ključno doprinose blagostanju svoje obitelji. Kao dio onoga što žene "trebaju činiti" u tim zajednicama, svojim radom nedvojbeno osiguravaju fizičko, emocionalno, psihološko i ekonomsko blagostanje obitelji. Istodobno, međutim, opsežni ih kućanski poslovi izoliraju i koče, jer često nisu pitanje slobodnog izbora. To je neplaćeni rad za koji žene primaju malo potpore. Nadalje, mora se uzeti u obzir i ruralni kontekst. Te žene nisu samo utjelovljene u društvenim procesima koji ograničavaju mogućnosti osobnoga razvoja i postignuća, razvoja karijere, nego i žive u okolnostima koje bi se mogle nazvati "ruralnom monotonijom"⁶⁴ i u kojima vlada manjak kulturnih događanja za žene i sadržaja za opuštanje. Nije neočekivano što gotovo nijedna žena iz ispitivanog uzorka nije članica nekoga sportskog kluba (oni su uglavnom za muškarce – na primjer, nogometni, lovački, ribički i rukometni klubovi). Ta ruralna područja očito ne ulažu u rekreacijske potrebe žena, osim u tradicionalne organizacije za promicanje ručnog rada i plesa/glazbe.⁶⁵ Zato se treba zapitati jesu li te žene spriječene u "činjenju i bivanju" (Sen, 1999.) – npr. je li za njih dokinuta stvarna sloboda ili mogućnost da žive životom kakav smatraju vrijednim zbog spomenutih kućanskih poslova i prihvatljivih poimanja ženstvenosti?

64 V. Haugen i Villa (2006.), gdje se razmatra jesu li ruralni prostori mjesta seoske idile ili dosadna mjesta.

65 Samo su tri žene iz ispitivanog uzorka dva puta tjedno odlazile u dvoranu na tjelovježbu, a samo je jedna bila članica ženskoga nogometnog tima. Petina (14) žena koje su sudjelovale u istraživanju bile su članice kulturno-umjetničkih društava (KUD).

Iako su mnoge žene tvrdile da nemaju vremena za rekreaciju, sigurna sam da bi se neke od njih moglo nagovoriti da se oslobode od nekih kućanskih obaveza. To bi bio pozitivan pomak jer je utvrđeno da je slobodno vrijeme područje potencijalne borbe za rodnu raznolikost i rodnu jednakost (Wearing, Henderson i Kloeze, 1994.). Argument za otpor izvire iz definicije slobodnog vremena kao situacije slobodnog izbora, kontrole i samoodređenja (Shaw, 1994.). Kad se slobodno vrijeme tako sagleda, sudjelovanje žena u aktivnostima, osobito netradicionalnim aktivnostima, može se doimati kao izazov restriktivnim društvenim ulogama. Sudjelovanjem u aktivnostima slobodnog vremena, ili kako kaže Deutsch (2007.) – aktivnostima koje “rašćinjuje rod”, žene mogu uzdrmati stereotipne percepcije koje podržavaju ideologiju nejednakosti (v. Shaw, 2001., 2005.). Kad se odbiju pokoriti rodnim normama, kad neko vrijeme provode u rekreaciji usprkos obiteljskim obavezama i posvete se “muškim” aktivnostima, destabiliziraju te stereotipne percepcije. Štoviše, takvim činom otpora može se postići više od običnog proširivanja identiteta osobe (naime, onoga što teoretičari nazivaju “prekoračenjem”). Na primjer, ako žena vidi da druge majke uzimaju slobodno vrijeme i uživaju u blagodatima rekreativskih aktivnosti, može se ohrabriti da i sama učini isto i na taj način potakne promjenu.

Ideali i težnje: što one žele činiti i tko žele biti?

Dominantni društveni kodovi u ruralnim prostorima konstruiraju kućanski posao i dom kao ženino “prirodno” zanimanje i mjesto. To poimanje održava se tradicionalnim idejama o ženama (i muškarcima) u selima i tvori shvaćanja koja su srž društvenog identiteta žene, pri čemu je “rad za plaću” manje značajan. Kao dodatak istraživanjima spomenutim u prethodnim poglavljima (v. Massey i sur., 1995.; Brajdić-Vuković i sur., 2006.), Kodrnja (2002.) tvrdi da od 907 odraslih osoba iz sela diljem Hrvatske većina ispitanika (80,5 posto) prihvaća i potvrđuje patrijarhalne vrijednosti. Neki od “najprihvatljivijih” stavova među ispitanicima u njezinu uzorku (2002., 166) uključuju i) dobro organizirana država trebala bi voditi računa o potrebama svojih građana onako kako otac skrbi za članove svoje obitelji; ii) ako je zaposlen samo jedan bračni partner, prirodno je da to bude muškarac, te iii) većina kućanskih obveza primjerenija je za žene. U opsežnijem istraživanju, koje je uključilo 3200 žena u četiri hrvatske

županije, Tomić-Koludrović i Kunac (2000.) zaključuju kako se o djeci i dalje primarno brinu majke, osobito kad su djeca bolesna (73 posto, dok je muškaraca 4 posto). Istraživanje je pokazalo i kako žene spremno prihvaćaju svoje “zadane” propisane uloge kućanica, domaćica i čuvarica obitelji. Istraživanje dosljedno otkriva (bez obzira na razlike između urbanih i ruralnih sredina) da se žene najspremnije poistovjećuju i najradije biraju tradicionalnu žensku ulogu majke (93,4 posto) i supruge (76 posto), a da je uloga zaposlene žene na petom mjestu. Čini se da su ti izbori često već oblikovani uvjerenjem da je za majke najbolje ostati kod kuće s djecom, uz koje ide i tradicionalna podjela poslova u patrijarhalnoj, ruralnoj sredini. Žene u ovom istraživanju kolektivno su ustvrdile da zaposlenje izvan doma nije kompatibilno s predodžbom dobre majke, supruge i kućanice, osobito kad su djeca još mala.

To se ne može miješati [odnosi se na karijeru i majčinstvo]. Kad radiš i nemaš dovoljno vremena za djecu, to se odmah primijeti – djeca budu zanemarena. Žena je najvažniji stup koji drži obitelj na okupu. (Božica, 41 godina)

Razumijevanje ženstvenosti u tim ruralnim prostorima nerazmrsivo je vezano za brigu o djeci i odgoj,⁶⁶ kućanski rad i skrb za blagostanje obitelji. To se jasno očitava u sljedećim ulomcima razgovora s nezaposlenim majkama koje su odgovarale na pitanja u vezi sa svojim shvaćanjem idealne žene.

Idealna žena je ona koja je dobra svome mužu i djeci. Mislim da je to normalno, to nije ideal... to što žena održava kućanstvo. Ali ako je zaposlena, kod kuće svejedno sve mora biti obavljeno, a djeca su njezina odgovornost. (Sanja, 39 godina)

Ona koja je kod kuće sa svojom obitelji... kod kuće za svaku ženu – za svog supruga i djecu, ali prije svega za djecu. (Dragica, 47 godina)

Nema dvojbe, to može biti i izvor stresa, ako ometa ili onemogućuje slobodno vrijeme ili osobni razvoj, što je važna komponenta osobnog blagostanja. Većina žena u ovom istraživanju ustvrdila je da ima malo slobodnog vremena i da rijetko odlaze na odmor (zbog financijskih razloga i obveza na imanju), kao i ova žena koja je majka dvoje djece koja živi u proširenom seoskom kućanstvu:

66 Takva nepravedna podjela štetno utječe i na muškarce jer ih isključuje iz djetetova razvoja i čini manje kompetentnim očevima.

Naše slobodno vrijeme je nedjeljom od jedan do četiri ili za blagdane; tada ne smijemo raditi ručne radove i zato je zapravo dosadno jer smo navikle raditi. Pokušala sam čitati, ali mi ne ide. Nekad sam voljela čitati, ali me majka uvijek tjerala raditi. Nedjeljom posjećujemo prijatelje i idemo na groblje. (Ana, 45 godina)

Druge su žene izjavile da sve svoje slobodno vrijeme provode s djecom⁶⁷ i često naglašavaju svoj doprinos njihovoj dobrobiti. Tvrdе da majke u ruralnim područjima imaju više vremena za djecu i da bolje znaju gdje su im djeca. To i muškarci i žene vide kao jednu od prednosti seoskog života. Sve se ispitanice prema majčinstvu odnose kao prema izvoru osobnog ispunjenja i nijedna se ne žali na posao skrbi o djeci. Umjesto da djecu doživljavaju kao "više posla i manje slobodnog vremena", tvrde da, dugoročno gledano, djeca često mogu majci osigurati ekonomsku i emocionalnu sigurnost. Naime, djeca su razlog za brak (to odgovara katoličkim uvjerenjima), jamac da će brak ostati netaknut, jer žena može od muža zahtijevati da ispunjava očinske obveze. Sinovi im omogućuju da postupno steknu kontrolu i utjecaj, da zadobiju poštovanje u obitelji i zajednici. Ta moć koju majke dobivaju preko sinova raste s godinama, a vrhunac je trenutak kada se kućanstvu pridruži snaha koja mora izvršavati svekrvine naredbe. Pružanjem ekonomske pomoći, druženjem, društvenom potporom i sigurnošću, djeca mogu pridonijeti blagostanju žena (posebice udovica), osobito kasnije u životu. Zato se čini da žene, iako su njihovi životi naoko obilježeni "požrtvovnošću uz malo slobodna vremena i bez ispunjenja osobnih ciljeva", bivaju kasnije nagrađene. Međutim, njihovi su izbori prije svega uvelike ograničeni tradicijom, društvenim normama i potrebama drugih članova obitelji i šire zajednice.

Osim toga, one imaju i nevidljive zadatke poput rodbinskog umrežavanja⁶⁸ – održavanje obiteljskih veza u Slavoniji ženski je zadatak, jednako kao i kućanski poslovi i briga za djecu. Prema podacima prikupljenim na terenu,

67 Iako je to s obzirom na veliku količinu njihova posla točno, valja uzeti u obzir i kontekste u kojima žive. Četiri od pet žena u uzorku nema vozačku dozvolu i nijedna od njih ne hoda po selu ako za to nema dobar razlog. Osim toga, u selu se malošto može činiti u smislu sporta i rekreacije, a kafići nisu prikladni za udane žene.

68 Di Leonardo (1987., 442-443) definira rodbinsko umrežavanje kao "uspostavljanje, održavanje i ritualno slavljenje rodbinskih veza među obiteljima, uključujući posjete, pisma, telefonske pozive, darove i čestitke rodbini; organizaciju okupljanja tijekom praznika; stvaranje i održavanje kvazirodbinskih veza između obitelji; odlučivanje o zapostavljanju ili intenziviranju pojedinih veza i mentalni rad promišljanja o svim tim aktivnostima".

žene često imaju važnu ulogu u organiziranju društvenih interakcija između obitelji za praznike (kirbaje), crkvene blagdane, obrede zrelosti i slično. Ta važna ženska uloga ističe diskurzivnu poziciju žena kao odgovornih društvenih bića i dobrih “komunikatora”. Tako su u vrijeme Domovinskog rata osobito obitelj i rodbina imali ključnu ulogu u pružanju skrbi za prognanike i izbjeglice.⁶⁹ Kad je Vukovarsko-srijemska županija (u kojoj su sela iz ovog istraživanja) bila snažno pogođena ratom, razaranjima te velikim brojem prognanika i izbjeglica, mnoge obitelji na tom području nisu samo pružile utočište svojoj rodbini, nego su i primile izbjeglice iz susjedne Bosne i Hercegovine. Dok su muškarci bili na ratištu, žene su preuzele odgovornost za dobrobit traumatiziranih osoba koje su bile prisiljene napustiti svoje domove. Neporecivo je da su žene u tim zajednicama ključna potpora obitelji i zajednice, osobito u krizno vrijeme (na primjer, tijekom rata, tranzicije i sadašnje recesije).

Žene se u općenitijem smislu može vidjeti i kao konstitucijsku silu “sustava” međupovezivanja i načina na koji su kućanstva (uglavnom rodbinski) međusobno vezana. No, rodbinsko umrežavanje može se sagledati i iz kuta koji uočava Bourdieu (2001., 105), samo kao primjer ženskog djelovanja u svrhu proizvodnje i reprodukcije društvenog kapitala, stvaranjem veza među muškarcima koje služe muškarčevu interesu unapređivanjem statusa (na primjer, pripremanjem objeda za suprugovu rodbinu). Iako optužbe da muškarci nepravedno bez zasluge uživaju dobrobit od ženina rada na interakcijama i rodbinskom umrežavanju mogu iskustveno biti točne, ta je dobrobit možda samo usputna, usporedi li se sa ženinom “dobrobiti” i pristupu blagostanju. Mnoge žene u ovom istraživanju dosljedno su govorile o posvećenosti radu na rodbinskom umrežavanju i mnoge su vjerovale da je to način održavanja njihova osjećaja pripadnosti, prije svega s krvnim srođnicima, povezanosti s prijateljima i susjedstvom. Za njih je to važno zato što se većina udajom odselila dalje od svojih rodnih kuća. Taj je raskid često značio odvajanje od krvnih srodnika, pa im to nastojanje pruža mogućnost/“stvarnu slobodu” da žive životom koji smatraju vrijednim. Mnoge su žene iz uzorka ponosne što su tim svojim radom agensi procesa očuvanja tradicionalnog ruralnog života, jakih obiteljskih mreža i posvećenog osjećaja zajedništva.

69 Otprilike 80 posto svih izbjeglica živjelo je u obiteljima rođaka i prijatelja, a samo 20 posto bilo je udomljeno u državnim i drugim institucijama, sabirnim centrima i kampovima (UNDP, Human Development Report, 1997.).

Ženski je identitet blisko vezan uz prostor doma i rad u tom prostoru, osobito u ruralnim zajednicama. Na primjer, umijeće kuhanja i dostupnost “domaće” hrane, odnosno osiguravanje “pravih” obroka za obitelj, većina žena u istraživanju smatra ključnim – to je bitan dio ženske uloge supruge i majke. Vjerovale su da je kuhinja njihovo područje i žele da kuhinja bude pod njihovim nadzorom. Pripremanje i posluživanje hrane (i njezin uzgoj i konzerviranje) ne samo što pridonosi blagostanju obitelji, već je i blisko vezano uz ženstvenost i subjektivni doživljaj toga što u tim ruralnim prostorima znači biti žena. O tome govore sljedeće riječi žene koja objašnjava kako su uloge ostale snažno rodno određene i spremno uviđa kako to može sputavati ženu želi li ta ograničenja nadići.

Žene su još uvijek vezane uz brojne poslove i naprosto ne mogu sebi posvetiti dovoljno vremena – to je princip života na selu... to značajno sputava mlađe žene u tome kako vide stvari i kako mogu napraviti bilo kakve promjene. Među ženama to se još uvijek osjeća – taj osjećaj krivnje ako netko ima bašću, a ti nemaš... ti si manje vrijedna, ti nisi prava žena! To ne bi trebalo tako biti. (Branka, 41 godina)

S druge strane prikladno činjenje ženstvenosti može umanjiti psihološki stres među ženama jer, kako je u prethodnom poglavlju rečeno, postoji trajno, dominantno vjerovanje da je “idealna” žena⁷⁰ dobra domaćica⁷¹ i majka. U svjetlu “fiksirane” prirode rodni položaji u ruralnim zajednicama za te je žene bivanje “dobrom domaćicom” jedan od najdjelotvornijih i najvidljivijih načina “činjenja roda”, to jest, “uzorne ženstvenosti”. S obzirom na središnju ulogu žena u kućanstvu i obitelji, moglo bi se očekivati da će u određenoj mjeri steći moć i nadzor da bi osigurale i vlastito blagostanje. No, kako tvrdi Yuval-Davis (1997., 68), žene, djeca, bolesni i ostarjeli mogu u vrlo maloj mjeri odlučivati o svojem životu u obiteljskoj domeni, a kamoli izvan nje. Kao što je prikazano u prethodnom poglavlju, život žena uključenih u ovo istraživanje često određuju oni koji su u obitelji moćniji (osobito ako žive u proširenoj obitelji sa svojtom i posjeduju malo ili nimalo kapitala) te vanjske ideologije i prakse koje se u cijelosti ili djelomično nalaze u sferi civilnoga društva i/ili države. Istraživanja pokazuju da se muška dominacija temelji na postojećoj spolnoj podjeli rada u kućanstvu i općenito u društvu te na povlaštenom pristupu ključnim resursima (materijal-

70 Za usporedbu, prema ispitanicama u ovom istraživanju “idealni” muškarac jest onaj koji osigurava glavni izvor prihoda – koji skrbi za obitelj.

71 Definicija domaćice dana je u četvrtom poglavlju.

nim, organizacijskim i ideološkim) muškaraca (v. Stølen, 1996.). Stoviše, praksu podređenosti i izdvojenosti podupiru dominantna i raširena poimanja muškosti i ženstvenosti, poimanja o tome kako žene i muškarci jesu i trebaju biti u određenim prostorima.

Nema sukoba ni žaljenja – žene uglavnom prihvaćaju svoju ulogu, i to ne stoga što ne vide alternative ili ih ne mogu zamisliti (do izvjesne su mjere izložene alternativnim modelima uloga), nego zato što ih smatraju prirodnima (i dijelom božanskog poretka), a uz to i korisnima. Općenito govoreći, rodne razlike koje muškarcima osiguravaju pozicije moći u odnosu na žene, u skladu su s poimanjima muškosti i ženstvenosti oba spola (Stølen, 1996., 2).

Slično tome ni u ovom istraživanju žensko udovoljavanje dominantnim nazorima nije odraz rutine i pragmatične podložnosti nego izraz zajedničkih vrijednosti. Muška se dominacija⁷² ne propituje i ne ugrožava jer većina žena aktivno podržava rodne razlike i hijerarhiju te donosi odluke koje su sukladne njihovoj održavanju. Svako neslaganje, ili čak otpor, sasvim je individualan i neizrečen te nije usmjeren na rušenje postojećega rodnog poretka. Stølen (1996.) u svojem etnografskom istraživanju muške moći u ruralnoj Argentini ističe dva načina na koje se moć muškaraca može provoditi.

Prvi način ogleda se izravnim interakcijama muškaraca i žena, obilježenim društvenom interakcijom, sa stvarnim ponašanjem, pri čemu se u konfliktnoj situaciji volja jedne strane nameće drugoj. Ta vrsta moći povezana je s asimetričnim odnosima i uključuje nadzor ponašanja druge osobe. Sljedeći etnografski primjeri iz tog razmatranja ilustriraju tu moć, kakva se nameće i ženama u ruralnim područjima Slavonije. U svakom primjeru suprug sprečava suprugu da nešto učini ili nekamo pođe, ili očekuje od nje da ona nešto učini – zato što on to želi na taj način i zato što on vjeruje da je to “ponašanje primjereno za ženu”. U prvom primjeru suprug je ženu na početku braka naveo da dâ otkaz na svom stručnom radnom mjestu kako bi se mogla potpuno posvetiti majčinstvu i izgradnji doma. Tada joj je bilo 18 godina i nakon tog prijelaza u bračni život nikada više nije radila u formalnoj ekonomiji. Sada, kao 63-godišnja udovica i majka dvoje djece, žali zbog te “pra-

72 To je sukladno tvrdnjama koje iznosi Bourdieu da muška dominacija stupa na snagu suptilno, putem onoga što naziva “simboličkim nasiljem”, blagim nasiljem, neprimjetnim i nevidljivim čak i njegovim žrtvama, koje se većinom vrši posve simboličnim kanalima komunikacije i spoznaje (točnije, pogrešnog raspoznavanja), prepoznavanja ili čak osjećanja” (2001., 1-2). To upućuje na dominaciju zasnovanu na zajedničkim vrijednostima ili značenju prije nego na upotrebi sile (Bourdieu, 1977).

znine” u svom životu i dugoročnih posljedica tog poteza na njezin nesamostalni i osiromašeni životni standard. U drugom primjeru suprug ženi ne dopušta zapošljavanje, iako je njihovo troje djece već u tinejdžerskim godinama, zato što osjeća da bi izgubio na ugledu i ne bi činio ono što se smatra muškom dužnošću – skrbio za svoju obitelj. U trećem primjeru, kad nezaposlena žena (38) s dvoje djece poželi nekamo poći (bez obzira kamo i s kojim razlogom), mora od supruga dobiti dopuštenje; on tom pravilu ne podliježe. U još jednom primjeru nepravедnosti, nezaposleni suprug mlade žene očekuje od nje da obavlja “sav” kućanski posao i brigu oko djece iako ona radi na plaćenom radnom mjestu. Kaže: *ako ne možeš sve obaviti, onda ne idi na posao!!* U posljednjem primjeru, suprug ženi ne dopušta polagati vozački ispit (sve dok on može voziti), jer “ona je žena, a ovo je nešto što muškarci rade bolje”.

U mnogo je slučajeva jasno da žene zbog takve prakse podređenosti i isključenosti mogu vrlo malo odlučivati o svojem životu unutar i izvan kućanstva, što dugoročno može negativno utjecati na njihovo blagostanje. Po navici, one i donošenje odluka vezanih za kućanstvo prepuštaju supruzima. Odgovarajući na pitanje tko donosi važne odluke u obitelji, bračni par u srednjim tridesetima odgovara:⁷³

Suprug: *Ja*

Supruga: *Moj suprug. Naučila sam da suprug treba donositi odluke. Tako je činila i moja majka i tako je bilo u prošlosti. On zapravo ne radi ništa... uvijek se nekako složimo. Uglavnom imamo iste zamisli, ali ja sam naučila da to treba činiti suprug.*

To je povezano s drugim oblikom moći, koji nije ograničen na osobne interakcije, nego je vrsta sporazuma – nije riječ samo o tome da pojedini muškarac definira želje i težnje pojedine žene. To je djelotvorniji i podmukliji oblik moći kojim se mogući sukobi sijeku u korijenu, sprečavaju u začetku. U ovom se istraživanju taj oblik javlja kad muževi ili članovi obitelji koji odlučuju o kućanskim prihodima, ne daju ženi nikakav novac da bi kupila ono što joj treba ili činila nešto što želi (na primjer, novac za higijenske uloške ili cigarete). Ili, situacija u kojoj se žena osjeća dužnom stalno biti kod kuće da ne bi uznemirila ili opteretila svoga muža ili njegove roditelje, “zapostavila” djecu ili ljudima u zajednici dala temu za ogovaranje. Muškarac ne podliježe jednako strogom nadzoru društve-

73 Treba napomenuti da je suprug odgovorio smjesta, neosporivim tonom, prije no što sam dovršila pitanje.

ne zajednice. Sljedeći ulomak vjerno dočarava taj oblik moći nad ženom od koje se očekuje da bude “kod kuće”.

Muškarci ne idu kući odmah nakon posla jer znaju da su njihove supruge kod kuće – ne moraju nazvati, mogu činiti što ih je volja, ići kamo god požele. Žene to pokorno prihvaćaju. (Kata, 44 godine)

U svakom slučaju moć koja je dostupna ženama (ako se prilagode društveno propisanim ulogama) ograničena je jer je slabije vidljiva i neformalna zato što nije povezana s “legitimnim autoritetom”. Nemogućnost utjecaja na kućni budžet, financijska ovisnost i nesigurnost također umanjuju blagostanje te ne daju ženama slobodu da čine ono što smatraju vrijednim. U sljedeća dva primjera dvije žene izražavaju nezadovoljstvo nemogućnošću da čine određene stvari (na primjer, da troše novac a da ne budu kritizirane ili da se šminkaju). One to nevoljko (bez otpora) prihvaćaju jer znaju da je to “način ponašanja” koji se u tim ruralnim zajednicama očekuje.

Uvijek sam radila, ali nikada nisam upravljala novcem. Nikad nisam bila stvarno uporna – uvijek se njega pitalo [za novac], uvijek je novac bio kod njega... Nikad nisam kupila ništa glupo ili nepotrebno, ali kad god bih kupila nešto, on bi negodovao i ponekad bi mi odbio dati novac. Nisam mogla kupovati što sam htjela. I nisam se bunila. Bila sam ljuta, ali nisam učinila ništa. (Marija, 59 godina)

Nikad nisam voljela raditi stvari koje nisu odgovarale mome suprugu. Uvijek me bilo strah što će ljudi reći. Ne znam, možda sam tako odgojena. Uvijek sam htjela šminkati usta (pa cijeli svijet to čini), ali on se uvijek protivio. I zato sam ja odustala. Nismo se svađali oko toga, ja sam naprosto odustala. (Darinka, 60 godina)

Jasno je da je socijalizacija otežana u tradicionalnim rodnim ulogama u kombinaciji s nedostatkom upornosti, ili strahom da se prijeđu granice. To je tako jer prihvaćanje nejednakosti i podređenosti više ima veze s predodžbama o tome kakve žene “trebaju biti”, dok bi otpor ili prekoračenje narušili zajedničke nazore i vrijednosti ženstvenosti i muškosti.

Slično tome u ruralnim područjima o kojima je riječ i kućanski rad podliježe strogim mjerilima društvenog nadzora, što uglavnom znači još više posla za žene. Žene koje ne zadovoljavaju standarde održavanja kućanstva (osobito ako to drugi mogu vidjeti) zajednica ogovara, što također može biti štetno za njihovo blagostanje. Ali i samo obavljanje opterećujuće količine i nepravednog dijela kućanskih

poslova, vjerojatno će umanjiti osjećaj nadzora nad vlastitim životom i tako smanjiti blagostanje. Štoviše, budući da je taj posao toliko usmjeren na druge, to bi također moglo negativno utjecati na ženino samopoštovanje i koncept vrijednosti. No, kako kažu žene uključene u istraživanje, ako taj trud urodi čistim i ugodnim životnim prostorom (što zajednica budno motri) i ako je ta podjela vezana uz širu organizaciju društva na temelju roda, to bi za njih moglo biti i izvor blagostanja. Paradoksalno je što ta “nepravednost” većinu uopće ne pogađa i naoko nimalo ne zabrinjava. Naišla sam na samo jednu samosvjesnu ženu koja je govorila o nepravednosti i nastojanju da promijeni tradicionalnu podjelu rada. Ta je seoska žena drukčija na mnogo načina. Visoko je obrazovana, a obrazovanje je stekla živeći u inozemstvu. Umjesto da živi sa suprugovim roditeljima, stanuje samostalno u kući svojih roditelja (rijedak primjer uksorilokalnog stanovanja) sa svoje troje djece i mlađim suprugom.

Teško je navesti muškarca da se na to navikne. Imala sam problema. Za njega je bilo nezamislivo da muško radi tu vrstu posla, ali za mene je bilo nezamislivo da sama moram sve napraviti, čistiti za njim... On bi rekao: To bi trebala raditi žena! (smijeh) To je ženski posao! (ponovno smijeh) Morala sam se boriti... Morala sam se boriti... i još se uvijek borim jer on brzo zaboravlja, ali ja sam uporna. (Vesna, 47 godina)

Jasno je da u tim selima postoji precizan konsenzus o pravilima, ulogama i normama, te se i muškarci i žene drže dodjele odgovornosti putem napadno očite normalnosti. Ne čini se da postoji ikakva nesigurnost ili neskriven sukob u vezi s rodnim ulogama – u najboljem slučaju, muškarci donose selektivne odluke tako da se promjena ograniči na ugodnije i cjenjenije aktivnosti. Neki istraživači otkrivaju da su, kad osjete nezadovoljstvo podjelom kućanskih poslova, tradicionalne supruge i supruge tradicionalnih muževa sklonije izbjegavati sukobe nego egalitarnije supruge ili supruge egalitarnijih muževa (Kluwer, Heesink i Van de Vliert, 1996.). I taj je izostanak otvorenog sukoba zbog kućanskih poslova također način “činjenja roda” za žene. Oспорavanje tradicionalnih uloga na području u kojem je provedeno ovo istraživanje nije primjereno za njihov rod, nije ni “prirodno”, pa je ženama i dalje teško požaliti se i upustiti u sukob zbog podjele posla, osobito u proširenim obiteljima. Bivanje “suprugom” u tim selima zahtijeva

stanovitu podložnost i popustljivost, izostanak zahtjeva za superiornošću ili dominacijom nad suprugom ili njegovim roditeljima, što se može smatrati umanjivanjem blagostanja. S druge strane, njima je blagostanje dostupno tako da se potvrde kao “prave žene” i učvrste položaj kao “dobre supruge” i “dobre majke” na seoskom imanju odnosno u ruralnom kućanstvu da bi se “uklopile”, stekle društvenu moć i pojavljivale se u javnosti bez srama.

Lynette ŠIKIĆ-MIČANOVIĆ
Skriveni životi
Prilog antropologiji
ruralnih žena

Zaključne napomene

U ruralnim zajednicama u kojima je provedeno ovo istraživanje podrazumijeva se da je rad u kućanstvu isključivo ženski posao. Taj se posao u Hrvatskoj na žalost ne računa kao stvaran ni bitan za gospodarstvo, usprkos tome što je jednako važan za održavanje društva koliko i proizvodni rad kakav se obavlja u formalnoj tržišnoj ekonomiji. On je na mnogo načina zapreka rodnoj jednakosti i ženskom osnaženju jer se obavlja u privatnoj sferi, gdje žena ima ograničenu moć. Žene nedvojbeno igraju dinamičnu ulogu svojim svakodnevnim uvježbavanjem društveno očekivanih rodni uloga i odnosa u proizvodnji i reprodukciji rodni nejednakosti. Drugim riječima, rodne nejednakosti odražavaju se u njihovu bavljenju kućanskim poslovima i njima se potvrđuju, jer taj rad sadržava sustav rodni odnosa koji žene potihom stavlja u nepovoljan položaj u odnosima moći i čini nevidljivima jer djelotvorno utišava raspravu i osporavanja *statusa quo*.

S druge strane, obavljanje kućanskih poslova također je dio činjenja “prave ženstvenosti”; u ruralnim zajednicama to ima pozitivne učinke na ženino blagostanje i na blagostanje njezine obitelji i šire zajednice. Rad u kućanstvu uključuje sav posao koji je potreban da bi se osiguralo fizičko, emocionalno i psihološko blagostanje obitelji i šire zajednice. Ulogu kućanice u ovom istraživanju i muškarci i žene često vide kao poželjnu ulogu koja osigurava moralnu superiornost, usprkos tome što nije financijski nagrađena. Kao dio prevladavajuće ruralne ideologije, koja je strogo konzervativna, idealno mjesto za ženu jest u kući (ili u kući i na drugim mjestima), gdje služi tuđim potrebama. Smatra se da je to dio ženske uloge supruge, odgojiteljice i skrbnice za djecu, a ženska podređenost ili izostanak potencijala za osobni razvoj gotovo se uopće ne dovodi u pitanje.⁷⁴ Zadovoljstvo obavljanjem svih aspekata

74 U usporedbi s kontekstima u kojima se rodne nejednakosti manje izražavaju i gdje bi se očekivale niže razine zadovoljstva i blagostanja.

ta kućanskoga posla otkriva što žena “treba činiti” – kao način “činjenja roda”, što proizvodi primjerene rodne odnose. Drugim riječima, samoizrabljivanje može polučiti zadovoljstvo, a pritom uspostavlja ženinu pokornost društvenim normama. Žene čvrsto prijanjaju uz ta vjerovanja i prakse jer se tako potvrđuje pripadnost tradicionalnoj ruralnoj kulturi u kojoj žive. Taj osjećaj pripadnosti važan im je jer je osobni napredak i postignuće uvijek bilo sekundarno i donekle ograničeno, osobito u svjetlu trenutačne recesije. Primjerenim “činjenjem ženstvenosti” u neplaćenom kućanskom radu, one uspostavljaju i potvrđuju veze između članova obitelji i drugih pripadnika šire zajednice, a možda i pridonose vlastitom blagostanju time što se ne razlikuju. Drugim riječima, istraživanje pokazuje da takvo ideološko ograničavanje na privatnu sferu ima za žene i pozitivne učinke. Među njima je poseban osjećaj ponosa (zbog rada na jačanju obiteljskih veza i odnosa, pospješivanju razvoja djece, zastupanju osjećaja zajedništva itd.), a i privatna moć, iako ograničena, koja proizlazi iz toga rada.

Nema dvojbe da načini na koje se rod artikulira ovise o kontekstu i u nekim od tih “načina činjenja i bivanja” strože su sputani granicama poput fizičkog prostora, roda, životne dobi, religije, etničnosti, spolnosti i sl. Rezultati istraživanja jasno pokazuju da su izbori žena ograničeni tradicionalnim društvenim normama i tuđim potrebama, što gotovo sigurno zahtijeva svu njihovu energiju i nužno utječe na njihovo blagostanje. Ako su ženine snage usredotočene na neplaćeni posao, neizbježno dolaze i nepovoljne posljedice – to vodi u financijsku ovisnost koja može prouzročiti zlostavljanje i ugnjetavanje, veće siromaštvo i izostanak umirovljeničkih prava, a ujedno i veću uključenost u sivu ekonomiju koja često znači potplaćenost i nesigurnost. Uz nedostatak dostupnih obrazovnih mogućnosti (prekvalifikacija), većina tih žena ne posjeduje kulturni kapital nužan za svladavanje zapreka u natjecateljskom tržišnom gospodarstvu. Osim toga, ograničenja i frustracije povezane s radom u kućanstvu (briga, preopterećenost, nedostatak izazova, nedostatak kontrole, veći umor i stres, osjećaji neadekvatnosti) nužno uzimaju dani u životu žena, osobito ako imaju i druge radne obveze. Ruralna lokacija (koja u nekim slučajevima podrazumijeva izoliranost) nedvojbeno barem donekle uzrokuje isključenost iz različitih izvora informacija i umrežavanja koji bi mogli poboljšati njihovo blagostanje. Na primjer, njihova izolacija mogla bi značiti povećanu opasnost od tjelesnog,

emocionalnog i seksualnog zlostavljanja. Također, budući da u tim ruralnim zajednicama nema anonimnosti, a razina društvenog nadzora je visoka, ugroženoj ženi moglo bi biti teško dobiti zaštitu (ako je uopće dostupna) na siguran i povjerljiv način. Nedostatak vremena, ili slobode, ograničava ženama mogućnosti sudjelovanja u razvojnim aktivnostima i imanja koristi od njih, osobito na izvanobiteljskoj, društvenoj razini. Nadalje, zbog opsega posla ne mogu se uključiti u aktivnosti slobodnog vremena, koje bi nesumnjivo pridonijele njihovom blagostanju i uz to uzdrmale stereotipne percepcije ženstvenosti i muškosti. Dakle, iako su žene možda sposobne oduprijeti se, one ostaju sputane sveobuhvatnim društvenim sustavom, pa raspršen i neujedinjen otpor ne ugrožava nepravedne rodne uloge i odnose. Važno je to što rodne nejednakosti i izostanak participacije žena u javnosti mogu voditi ranjivosti i društvenoj isključenosti, a to može imati dalekosežne posljedice za razvoj ruralnih područja općenito.

Lynette ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ
Skriveni životi
Prilog antropologiji
ruralnih žena

6. poglavje

DOPRINOS ŽENA RURALNOM RAZVOJU

Nejednak pristup žena obrazovanju, formalnoj zaposlenosti, odlučivanju i društvenom ugledu može biti uzrok njihovoj ranjivosti i društvenom isključenju, posebice u ruralnim područjima. U ovoj se knjizi pokazuje kako su žene u tim područjima osobito izložene mnogim oblicima nejednakosti jer postoje izrazite rodne razlike u pristupu mogućnostima, resursima i sudjelovanju. U ovom poglavlju istražuju se implikacije ženske ranjivosti i društvene isključenosti na ruralni razvoj. Feminističke teoretičarke i zagovornice ženskih prava dokumentirale su kako doprinos žena razvoju ruralnih područja trpi zbog njihova ograničenog pristupa zemlji, zajmovima, obrazovanju i učenju, znanju i mogućnostima odlučivanja (Alston 1995.a; Sachs, 1996.; Shortall, 1999.; Whatmore, 1991.). Nadalje, autori se pozivaju i na mušku hegemoniju u ruralnom društvu i prevlast ruralnih ideologija koje naglašavaju ulogu žene u domu i obitelji (Little i Austin, 1996.). Stoga je neizbježno da sveprisutna muška hegemonija u ruralnim zajednicama mora dosljedno oblikovati život žena kao determinanta njihova društvenog položaja (Poiner, 1990.) i žene i njihov rad činiti nevidljivim, podcijenjenim i nepriznatim (Alston, 1995.b; Sachs, 1983.; Whatmore, 1994.; Williams, J., 1992.). Dakle, zbog tradicionalnih i konzervativnih običaja i stajališta o rodu, sudjelovanje žena u javnoj sferi vrlo je problematično. Ne samo što žene to internaliziraju i tako ograničavaju svoje sudjelovanje u javnom životu, nego je vjerojatno i da će ih i žene i muškarci osuđivati i kritizirati zbog kršenja prihvaćenih kodeksa ponašanja u ruralnoj zajednici (Hughes, 1997.b). Tvrdi se također kako mnoge ruralne žene osjećaju da je feminizam za njih nevažan ili iskreno priznaju da bi feministički program štetio njihovu položaju u ruralnoj zajednici (Teather, 1998., 212). Dakle, budući da pokoravanje prevladavajućoj muškoj hegemoniji oduzima ženama svaku moć u javnosti, one strahuju od gubitka moći i u privatnoj sferi, što smatraju itekako realnom mogućnošću u kontekstu feminizma (Alston, 1995.a; Teather i Franklin, 1994.). Sve u svemu, istraživanja o po-

ložaju žena u inicijativama ruralnog razvoja usmjerila su se na kulturne i tradicionalne čimbenike, a ne na biološke razlike između muškaraca i žena da bi objasnila razlike u razini njihova sudjelovanja (Clark, 1997.; Little i Austin, 1996.). Na primjer, Claridge (1998., 185) pokazuje da se ograničenja i zapreke s kojima se žene suočavaju i koje im ograničavaju sudjelovanje, osobito u donošenju odluka i vodstvu, mogu razvrstati u tri kategorije: socijalizacijske, situacijske i strukturne. Socijalizacijska ograničenja obuhvaćaju sam socijalizacijski proces, spolne stereotipe, samopouzdanje, podcjenjivanje uloge žena i razne rodne stilove djelovanja. Situacijska ograničenja ponajprije se odnose na okolnosti u kojima žene djeluju – na primjer, obiteljske obveze i ograničeno raspolaganje svojim vremenom, a strukturna proistječu iz organizacijske strukture, koja izvire iz socijalizacije. Slično tome, Pini (2002.) u svojoj studiji zaključuje da pet glavnih činitelja ograničavaju žensku uključenost u agropolitiku: nedostatak podrške; vođenje, vrijeme i mjesto sastanaka; maskulinistička kultura organizacije; mnogobrojne ženske obaveze i nedostatak zanimanja. Grace (1997.) u radu o zaprekama za sudjelovanje žena uočava strukturne i kulturne zapreke, kao što su hijerarhijska priroda organizacija, nezgodno doba dana za sastanke i nepružanje skrbi djeci, kultura “starih prijatelja” i seksualno zlostavljanje. Neki su teoretičari pokazali kako su iz ruralnih zajednica protjerane žene koje idu “protiv struje” ili dovode u pitanje norme (Middleton, 1986.). Dakako, ženama koje se ne žele prilagoditi hegemonijskim poimanjima ruralne ženstvenosti zbog brojnih ideoloških, sociokulturnih, situacijskih i strukturnih ograničenja zacijelo je teško izraziti se u ruralnim prostorima.

Jednostavno rečeno, doprinos žena ruralnom razvoju često je otežan zbog toga što ne raspolazu kapitalom (posebice ekonomskim, ali i društvenim i simboličkim),⁷⁵ a otežavaju ga i prevladavajuće ruralne ideologije koje ne samo što određuju uloge i položaj žena nego i predstavljaju zapreke za one koje žele potpuno sudjelovati u javnoj sferi. S druge strane, često se previđa da je opći razvoj ruralnih područja bitan za opstanak i održivost zemlje, jer su ona temelj njezinih ekonomskih i društvenih uvjeta. Hrvatska se sada suočava s teškom zadaćom revitalizacije, rekonstrukcije i rekompozicije (diverzifikacije) svojih ruralnih zajednica i područja (Štambuk, Rogić i Mišetić, 2002., 380). Opseg te zadaće ovisi o regiji i o heterogenosti sela, njegovim društvenim i ekonomskim strukturama, lokalnoj kulturi i različitim reakcijama na tranziciju i globa-

lizaciju (Seferagić, 2002.). U svakom slučaju to je golem pothvat jer ruralna područja u Hrvatskoj obuhvaćaju 91,6 posto teritorija, a ruralnih je naselja 6001, prema kriterijima OECD-a⁷⁶ (CEEC Agri Policy, 2006.).⁷⁷ Neke novije studije usredotočile su se na revitalizaciju, ili obnovu ruralnih sela (ili na razloge njihova nestajanja ili propadanja), (Kušen, 2003.), na kvalitetu života u ruralnim područjima u Hrvatskoj (Štambuk i Rogić, 2001.; Štambuk i sur., 2002.). Među preporukama su i sljedeće: pospješiti društveni i ekonomski razvoj (Karaman-Aksentijević, Denona i Grčić, 2000.), potencijal prirodnih i lokalnih resursa (Lay, 2002.; Cavrak, 2003.), razvoj tradicionalnog naslijeđa i seoskog turizma (Kušen, 1998.; Magaš i Smolčić-Jurdana, 1998.) i ruralnu diverzifikaciju (Njegac i Toskić, 1998.). No, rijetki su posvetili posebnu pozornost ulozi žena u razvoju ruralnih područja (iako iznimke postoje: vidi Žutinić, 2003.a; Ilak Peršurić, 2003.) ili njihovim prilozima podizanju kvalitete ruralnog života i važnosti tih odgovornosti za opći ruralni razvoj. Kao reakcija na taj manjak ovo je poglavlje preliminaran pokušaj istraživanja jednakih mogućnosti (uključenosti žena u sfere zapošljavanja, poduzetništva, obrazovanja, učenja, pomirenje profesionalnog i obiteljskog života) u jednom hrvatskom ruralnom području.

Povijesna pozadina ruralnih populacija u Hrvatskoj

Nakon Drugoga svjetskog rata Hrvatska je doživjela brze ekonomske promjene kojima se transformirala iz seljačkog društva u industrijsko. Planirao se razvoj industrije, osobito teške industrije, u skladu sa socijalističkim težnjama, da bi se riješilo pitanje "prevelike" ruralne populacije (76 posto 1953. u usporedbi sa 46 posto 1991. ili 47,6 posto 2001.).⁷⁸ Dakle, poljoprivredno se stanovništvo u proteklih nekoliko desetljeća znatno smanjilo. Godine 1971. broj poljoprivrednog stanovništva iznosio je 1,211.999 (27,38 posto ukupnog stanovništva; 1981. bio je 667.696; 1991. bio je 409.647, a 2001. taj je broj pao na 246.089 (5,5 posto ukupnog stanovništva) (DZS, Statistički ljetopis, 2005., 101). Istraživanja su pokazala da je taj ruralni "egzodus" pogodio 90 posto hrvatskih sela i tumačen je

76 Taj kriterij temelji se na gustoći naseljenosti koja prelazi prag od 150 stanovnika/km². Vidi Country Report (2006., 55).

77 Prema mjerilima EU-a, površina ruralnih područja iznosi 84,6 posto, a naselja je 5318 (CEEC Agri Policy, 2006.).

78 Posljednja brojka zasniva se na proračunu na temelju popisa stanovništva 2001. i OECD-ovoj definiciji koja ruralno područje određuje prema gustoći naseljenosti (v. Country Report, 2006., 55).

kao demografski “kolaps” poljoprivrednog stanovništva, s nepopravljivim posljedicama za ruralna područja i poljoprivredu (Nejašmić, 1991.). U početnim masovnim migracijama sa sela u grad najviše su sudjelovali muškarci, a žene bi ostajale raditi na imanju (Rihtman-Auguštin, 1985., 41). Prema Štambuk (2003.), osim stigme “društveno-političkog neprijatelja”, ako bi se protivili tom nametnutom političkom i ekonomskom okviru, ruralno se stanovništvo stereotipiziralo kao zaostalo i provincijalno. Bilo je na dnu društvene ljestvice, izloženo krajnje nepovoljnim uvjetima za koje je bilo posve nespremno. Uz jake deagrarizacijske pritiske koje je nametala država, ruralna područja postajala su nevažna i nerazvijena, a njihove se stanovnike degradiralo i obezvređivalo. Na žalost, stigmatizacija ruralnih prostora traje i sada; u popularnim diskursima ruralni prostor i dalje se kontekstualizira kao “besperspektivan” i “siromašan”⁷⁹ u usporedbi s urbanim prostorima koji su navodno “perspektivni” i “povlašteni”. Nesporo je da su, kao posljedica tranzicije i rata, ruralna područja dodatno izgubila na važnosti. Drugim riječima, u novije vrijeme postala su “zone isključenja” kao posljedica depopulacije⁸⁰ (osobito mladog i obrazovanog stanovništva), starenja stanovništva⁸¹ i općeg ekonomskog propadanja (Brkić i Žutić, 2001.; Štambuk i sur., 2002.; Petak, 2002.; Pejnović, 2004.). Jasno je da su ruralne žene doživjele te promjene na makro- i mikrorazini drukčije nego muškarci i da su one na njih utjecale drugačije jer ekonomski i politički procesi nisu rodno neutralni (Gal i Kligman, 2000.). Vrlo je vjerojatno da su ruralne žene ponijele najveći teret te razorne društvene i ekonomske situacije i da su posta-

79 To se upadljivo razlikuje od popularnih diskursa o ruralnome (npr. u Ujedinjenom Kraljevstvu) koji se temelje na predodžbi sela kao mjesta gdje se živi sretnim, zdravim životom bez stresa i gdje ljudi uživaju u blagodatima bezbrižnosti, daleko od urbane groznice (v. Matthews, Taylor, Sherwood, Tucker i Limb, 2000.). Drugi autori naznačuju da ruralna idila ima i estetske i moralne komponente, tako da ljudi mogu uživati u nevinoj i skladnoj egzistenciji daleko od moralne iskvarenosti gradskog života (Share, 1995.).

80 Prema Pokosu (2002.) 85 posto svih ruralnih sela u Hrvatskoj pretrpjelo je depopulaciju između 1953. i 2001., a 45 posto tih sela izgubilo je više od 50 posto stanovništva.

81 Indeks dobi (analitički pokazatelj dobne strukture izražen kao odnos između mladog i starog stanovništva) za ruralne populacije u posljednjem desetljeću porastao je sa 0,79 na 0,96. Smatra se da je populacija stara ako je indeks veći od 0,40, što dodatno utječe na sposobnost zajednice da se reproducira i na njezinu opću održivost. Štoviše, u ukupnom stanovništvu ruralnih područja mnogo je manji udio žena u reproduktivnoj dobi (između 18 i 49 godina) u usporedbi s urbanim područjima u Hrvatskoj.

le osobito “ranjiva” društvena skupina zbog niske razine kapitala (ekonomskog, kulturnog, društvenog i simboličkog) i obiteljskih obveza (Leinert-Novosel, 1999., 2000.; Tomić-Koludrović i Kunac, 1999., 2000.). Očigledno, to se rodno zaostajanje nastavlja. Analiza obrazovne strukture pokazuje određen broj negativnih procesa koji obilježavaju stanje u ruralnim područjima Hrvatske. Na temelju statističkih podataka iz popisa stanovništva 2001.,⁸² u tim područjima djevojčice češće (29,9 posto) upišu i ne završe osnovnu školu, u usporedbi s dječacima (18,6 posto), a djevojke manje uspješno završavaju srednju školu (samo 31,1 posto) u usporedbi s gotovo polovinom muškog ruralnog stanovništva (48,5 posto). Nadalje, više ruralnih žena (55.168 ili 6,6 posto) nikada nisu pohađale školu, u usporedbi s ruralnim muškarcima (1,9 posto). Premda je osnovno obrazovanje obvezatno, djeca u ruralnim područjima nedvojbeno imaju više problema u pristupu školama i kvaliteta obrazovanja niža je nego u urbanim područjima (Ilak Peršurić, prema Ilak Peršurić i Žutinić, 2008.). Znakovito je što je rizik siromaštva i društvenog isključenja osobito velik kada se niska razina obrazovanja kombinira s nezaposlenošću. Nema dvojbe da su Hrvatska i njezino ruralno stanovništvo u svojoj povijesti pretrpjeli mnoge promjene koje su stvorile nove mogućnosti, ali i prouzročile nazadovanje koje je povećalo ranjivost onih koji se ne uspijevaju prilagoditi.⁸³

Ranjivost i društvena isključenost ruralnih i seoskih žena u ruralnim područjima Hrvatske te posljedice toga na ruralni razvoj od posebnog su interesa u ovom poglavlju. Da ponovim, u ovom preliminarnom ispitivanju pokušava se pokazati koliko žene pridonose ruralnom razvoju tako što se određuju i objašnjavaju njihove mnogostruke uloge u selima, njihovo sudjelovanje u donošenju odluka na javnoj razini i zapreke/ograničenja s kojima se suočavaju u svojim zajednicama. Nadalje, namjera mi je istražiti jesu li ruralne žene neiskorišten resurs ruralnih prostora koji se može upotrebljavati, razvijati i uključiti u formalnu ekonomiju.

82 Te brojke izračunala je Đ. Žutinić (2003.b) jer se u posljednjem popisu stanovništva nije razlikovalo urbana i ruralna naselja.

83 Među tim promjenama su: restrukturiranje tržišta radne snage kao reakcija na brze ekonomske promjene i globalizaciju, brz rast društva utemeljenog na znanju te informacijskih i komunikacijskih tehnologija (ICT), populacija koja stari i veći udio osoba nesposobnih za samostalan život i daljnje promjene u strukturi kućanstava (Bejaković i Kaliterna Lipovčan, 2007.).

Ruralne žene nisu homogena skupina; imaju različite uloge i zanimanja, različite stope zaposlenosti, aktivnosti u zajednici, različite interese i potrebe, ovisno o svojoj dobroj skupini te sastavu i veličini obitelji. Ipak, svim je ruralnim i seoskim ženama u ovoj studiji nešto zajedničko: sve imaju više uloga i često odrađuju “najdulji” radni dan, jer imaju glavnu ulogu u strategijama opstanka i u ekonomiji ruralnih kućanstava. Kao što je u prethodnim poglavljima rečeno, znatno više vremena nego muškarci obavljaju neplaćene kućanske poslove; ispunjavaju većinu obiteljskih dužnosti, uključujući skrb za djecu i druge “nevidljive” poslove koji su središnji dio rada u kući.⁸⁴ Ta društvena reprodukcija odvija se uglavnom u domu i obuhvaća sav rad koji je potreban kako bi se osiguralo zdravlje i dobrobit obitelji. Dakle, osim što se tim radom obitelj fizički održava, njime se podupire i emocionalno i psihološko blagostanje pojedinaca i obitelji u cjelini, a to se reproducira i na razini zajednice. Ženski kućanski rad pridonosi i ekonomskom blagostanju obitelji jer su žene u kući štedljive, što je u tim zajednicama dio “bivanja ženom” i činjenja “uzorne ženstvenosti”. No, uvriježene definicije “rada” idu na štetu žena jer je rad u kući neplaćen i ne priznaje se kao “pravi” rad. Budući da je nevidljiv, taj rad obezvjeđuju i uzimaju zdravo za gotovo članovi kućanstva i širi krugovi, što nužno pojačava društvenu isključenost žena. Drugo, mnoge od tih žena rade u neformalnoj ekonomiji (ručni rad, prodavanje na tržnici, čišćenje, priprema hrane za svadbe, blagdane itd.) kako bi spojile kraj s krajem, što im omogućuje da svoj dan strukturiraju u skladu s potrebama obitelji. Budući da su njihove plaćene ekonomske aktivnosti uglavnom u neformalnom sektoru, taj rad često je loše plaćen, privremen i povremen, s manje ekonomske i simboličke moći. Jedno od najvažnijih pitanja koja su se pojavila tijekom provedbe ovog istraživanja bilo je: zašto žene donose odluku da obavljaju neplaćeni kućanski rad i plaćeni neformalni rad koji ne pruža nikakvu socijalnu zaštitu, profesionalni status, prava ni beneficije? Zašto donose takve životne odluke na štetu osobnog i profesionalnog razvoja, odluke koje zapravo povećavaju njihovu ranjivost i društvenu isključenost? Rad koji obavljaju većinom je sezonski, u kući, nerizičan, štedljiv i fleksibilan da bi uspjele zadovoljiti potrebe drugih članova obitelji. Žene su mi objašnjavale da takvom radu daju prednost jer tako mogu

84 Kao što je spomenuto u 5. poglavlju, u “nevidljive” poslove ulaze: emocionalni rad, njegovanje, rad na održavanju srodničkih mreža, rad u vođenju kućanstva i rad na poboljšavanju statusa.

uskладiti brigu za djecu i kućanske poslove s plaćenim “neformalnim” radom, što je pak u skladu s predodžbama o tome kako biti “dobra” žena i majka (“činiti ženstvenost”) u tim ruralnim zajednicama. Nije nikakvo čudo što je samo četvrtina žena u uzorku formalno zaposlena, a rezultati istraživanja pokazuju da se taj mali udio u radnoj snazi može pripisati njihovu tradicionalnom odgoju i gledištima, razini obrazovanja, ograničenim mogućnostima za plaćeni rad i oskudnim resursima za skrb o djeci.⁸⁵

Sudjelovanje žena u donošenju odluka

Žene u Hrvatskoj dugo su bile podzastupljene u javnom i političkom životu (Leinert-Novosel, 2011.).⁸⁶ Žene u ovoj studiji redovito su u većoj ili manjoj mjeri isključene iz “dominantno muških” formalnih mrežnih skupina (npr. iz sporta, poljoprivrednih zadruga i političkih stranaka),⁸⁷ a čak dvije trećine žena u uzorku nisu članice nijedne organizacije ni kluba. Katolička crkva i kulturno-umjetnička društva (KUD-ovi) u tim područjima pružaju mogućnosti za stjecanje društvenog kapitala, a u nekim slučajevima i za odlučivanje u javnoj sferi. Odlazak u crkvu jedna je od malobrojnih javnih/društvenih aktivnosti koje postoje a prikladne su za žene. Budući da je “biti religiozan” u javnoj sferi kao što je crkva društveno propisano, i da žene time dobivaju legitimno mjesto na koje mogu ići, tako se potvrđuje i njihov osjećaj pripadnosti zajednici. Stoga ne iznenađuje što su žene većina među onima koji redovito odlaze u crkvu.⁸⁸ U skladu s tim dobro su zastupljene (gotovo jednako) u mjesnim crkvenim vijećima, ali uglavnom su odgovorne za mnoge nesakralne aspekte vjerskih aktivnosti (pripremu hrane, čišćenje crkve, ukra-

85 Dječji vrtići u toj regiji nikad nisu bili dio seoske infrastrukture, iako su sela u kojima sam uglavnom obavljala terenski rad prilično velika (1000–5000 stanovnika). Najbliži je vrtić tridesetak kilometara udaljen.

86 Podaci pokazuju da je udio žena u Saboru 25,5 posto (prosinac 2010.), ali samo petinu (20 posto) trenutanih ministara čine žene (u siječnju 2008.) (DZS, 2011., 57, 59). Na županijskoj razini, broj žena izabranih na lokalnim izborima 2009. još je manji. Posebno, Vukovarsko-srijemska županija ima jednu od najnižih distribucija u usporedbi s drugim županijama. Na primjer, među članove općinskih skupština izabrano je samo 14,6 posto žena (DZS, 2011., 60), a samo 25 posto izabranih članova gradskih vijeća i gradskih četvrti su žene (DZS, 2011., 61). Na kraju, žene čine 9,5 posto članova općinskih vijeća (DZS, 2011., 62) u toj županiji.

87 Samo tri žene bile su članice političke stranke (HSS, SDP, HDZ).

88 Većina kongregacije, naime žene, sjedi u prizemlju, a muškarci sjede na galeriji (npr. u župnoj crkvi u Gunji).

šavanje itd.). Očito, na taj način “popunjavaju praznine”, jer su te aktivnosti proširenje njihovih “kućnih” uloga te su stoga komplementarne sustavu u kojem crkvenu hijerarhiju čine muškarci, kao što muškarci obavljaju i službeno propisane obrede. Dobrovoljni rad može za žene biti prilika, ali i način izrabljivanja njihovih tradicionalnih uloga (Alston, 1995.a). Životom društva i zajednice u selima općenito dominiraju dobrovoljne aktivnosti koje poduzimaju žene i bilo koji dobrovoljni rad koji treba obaviti obično rade žene. Kulturno-umjetnička društva su važne udruge jer čuvaju tradicionalno naslijeđe ruralnih krajeva i revitaliziraju suvremeni život. Petina žena u ovoj studiji učlanjena je u KUD-ove, koji organiziraju razne aktivnosti, poput folklorne glazbe, plesa, pjevanja i ručnog rada. Obično se učlane kao djevojčice i ostanu članice cijeli život, ali rijetko se pridruže KUD-u kao udane/obudovjele žene, jer bi to potaknulo ogovaranja u zajednici. Jedna mi je žena objasnila kako je razmišljala o tome da se učlani kad joj je umro muž, ali bojala se što će ljudi misliti i reći. Rekla je da bi bilo posve drukčije da se učlanila dok je on bio živ. Očito, nije željela da se pomisli kako traži novog partnera. U tim skupinama žene često obavljaju manualne poslove nužne za koordinaciju događaja u tim mrežama, ulazak u koje zajednica potiče, ali žene obično (uz rijetke iznimke)⁸⁹ nisu zastupljene u procesima odlučivanja niti imaju pristup beneficijama koje se ondje akumuliraju. Budući da u tim područjima ne postoje ženske udruge,⁹⁰ interesi žena nisu dobro zastupljeni i njihova općenito niska razina sudjelovanja u odlučivanju na lokalnoj razini nužno vodi pristranosti u programima i politici razvoja ruralnih područja u Hrvatskoj.

Zapreke jednakim mogućnostima

Ruralne žene suočene su s nizom zapreka koje ih sprečavaju da se potpunije angažiraju u svojoj zajednici. Istraživanje je naznačilo: a) da ne postoji gotovo nikakva

89 Jedna od žena koje su sudjelovale u istraživanju bila je koordinatorica sekcije KUD-a, a druga je bila odgovorna za koordinaciju aktivnosti u prošlosti.

90 U Hrvatskoj je aktivno pedesetak ženskih NGO-a koji čine Žensku mrežu Hrvatske. Ona ujedinjuje organizacije, skupine i inicijative koje prepoznaju diskriminaciju žena, koje su često ekonomski i politički marginalizirane. Usto, postoje organizacije koje promiču poslovni život i samozapošljavanje u ruralnim područjima (npr. *Lobi* se bavi razvojem i organizacijom lokalne zajednice). Nijedan od tih servisa ili oblika potpore nije dostupan ženama u Vukovarsko-srijemskoj županiji, osim jednog koji je smješten u Vukovaru – dva sata vožnje od svakog od sela u kojima sam provodila terensko istraživanje.

ravnoteža u rodnoj podjeli kućanskog rada – to je isključivo ženski rad;⁹¹ b) potpun nedostatak kvalitetnih usluga skrbi u tim selima (skrb o djeci,⁹² starijim osobama); c) očitu nekvalitetu potpornih servisa (za samozapošljavanje, poduzetništvo); d) nepostojanje pouzdane prometne mreže⁹³ s prihvatljivim cijenama prijevoza i e) da gotovo ne postoje aktivnosti slobodnog vremena i zabava, kao ni pristup internetu. Svi ti čimbenici igraju važnu ulogu u održavanju ruralnih zajednica. Posebno su žene u nepovoljnom položaju jer često moraju obavljati kućanski rad (kućne poslove, skrb za djecu i starije), i “krpati” kućni budžet, što im često ne ostavlja vremena za sve drugo (npr. ako žele pokrenuti vlastiti posao, putovati, baviti se aktivnostima u slobodno vrijeme ili pristupati informacijama na internetu).

Budući da ruralne žene imaju vrlo ograničene mogućnosti za pomirenje obiteljskih i radnih obveza jer nema servisa za skrb i potporu (i poslova u formalnoj ekonomiji), često odlučuju staviti obitelj na prvo mjesto. Udati se i biti majka/kućanica smatra se glavnim obilježjem ženskog identiteta; obrazovanje i karijera manje su važni za društveni identitet žena. To se jasno vidi iz podataka o njihovu obrazovanju i zaposlenosti. Kao što je u prethodnim poglavljima rečeno, ženski je kulturni kapital u ruralnim područjima ograničen, a to im smanjuje izgleda da će pronaći posao. Samo deset žena (15 posto) u uzorku ima višu stručnu spremu, a samo malo više od dvije petine (28) srednju školu. Ostale su završile po nekoliko razreda osnovne škole. Nadalje, osim ako imaju pristup internetu, ženama nisu dostupne informacije koji bi im mogle biti korisne (npr. o financiranju stručnog obrazovanja za alternativno zapošljavanje i samozapošljavanje koje nudi Hrvatski zavod za zapošljavanje). U svakom slučaju programi obrazovanja odraslih u ruralnim područjima nisu dovoljno razvijeni i žene imaju manje prilika za dodatne tečajeve i napredne studije za nezaposlene. Uz ograničen

91 Muškarci u pravilu ne obavljaju taj rad. Premda je vjerojatnije da će muškarci “pomoći”, a ne dijeliti te dužnosti i odgovornosti, posebno ako su odrasli s majkom, sada žive u nuklearnim obiteljima i rade u drugom gradu ili u inozemstvu.

92 Analiza dostupnosti usluga skrbi o djeci diljem Hrvatske pokazala je da trenutačna organizacija tog sustava ne potiče žensku zapošljivost i ne uspijeva svim roditeljima osigurati jednak pristup servisima za skrb o djeci (Dobrotić, Matković i Baran, 2010.).

93 To uvelike smanjuje žensku mobilnost jer većina žena (80 posto) u uzorku nema vozačku dozvolu. S druge strane, nije neobično da žene bez obzira na dob voze bicikl iako to može biti vrlo opasno na glavnim ulicama tih sela, jer su relativno uske, i njima se često voze traktori, kamioni i tegljači.

pristup ekonomskom kapitalu/financiranju, manje iskustvo i slabiji doticaj s mrežama za potporu, žene dodatno koče vladajuće društvene norme i marginaliziraju ih dominantne vrijednosti ruralne kulture. Na primjer, dvije žene u četrdesetima pokušale su voditi vlastitu tvrtku za pečenje kolača, ali nisu mogle izdržati ogovaranja i kritike koje je takvo kršenje pravila pobudilo u zajednici. Na kraju su odustale od posla jer je ta poduzetnička aktivnost počela ugrožavati ugled njihovih muževa u zajednici. Drugim riječima, sramotile su ih i diskreditirale jer su zbog novih radnih obaveza svojih supruga morali biti prisutniji kod kuće. To je bilo društveno neprihvatljivo i riskantno ponašanje jer nisu imale financijsku ni emocionalnu potporu iako su se bavile tipično "ženskim poslom" – pečenjem kolača.

Ruralne žene – neiskorišten resurs?

Slabosti društveno-ekonomskog konteksta, administracije i ljudskog potencijala u ruralnim područjima, opisane na početku ovog poglavlja, ostavljaju dojam da je stanje u ruralnim krajevima tmurno i beznadno. No, istraživači u drugim zemljama otkrili su da žene imaju važnu ulogu u ruralnom razvoju jer mogu pronalaziti alternativna rješenja i mobilizirati različite resurse (Bock, 2003.; Hoff, 1992.) da bi održavale i obnavljale svoje ruralne zajednice. Istraživanja među ruralnim ženama u Hrvatskoj pokazala su da se one uglavnom usredotočuju na socijalne potrebe (Žutinić, 1994.), što bi bilo vrlo korisno za ruralni razvoj. Nema dvojbe da ruralne žene znatno pridonose zdravlju i blagostanju svojih obitelji i šire zajednice. Rezultati istraživanja za ovu studiju pokazuju da su te žene fleksibilne, snalažljive te da imaju cijeli niz posebnih sklonosti i vještina koje se mogu razviti i upotrebljavati u formalnoj ekonomiji. To bi se moglo zbivati u novim sektorima koji imaju razvojni potencijal (lokalne uslužne djelatnosti, agroindustrija, turizam, rad kod kuće, usluge za slobodno vrijeme, okoliš) jer je moguća prednost žena to što su često svjesne lokalnih potreba, poznaju ih i raspolazu posebnim interpersonalnim i komunikacijskim vještinama. Nadalje, mnogi od tih sektora ekonomske aktivnosti uključuju sezonski rad i nastavak su ženskog reproduktivnog rada koji je društveno prihvatljiv rodni rad žena u tim ruralnim zajednicama. U svakom slučaju važno je razmatrati rodne potrebe, probleme, želje i težnje jer je stvaranje socijalnih i društvenih okvira koji zadovoljavaju ta očekivanja sastavni dio učinkovitoga ruralnog razvoja.

Premda ova studija ni u kojem slučaju ne prikazuje raznolikost ruralnih i seoskih žena u Hrvatskoj, ipak se iz nje može steći dobar uvid u njihova iskustva, probleme i percepcije. Nema dvojbe da ruralne i seoske žene u ovoj studiji ne samo znatno pridonose opstanku svojih obitelji nego i održivosti ruralne ekonomije. No budući da je njihov rad većinom "nevidljiv" i neplaćen, njegova se vrijednost ne priznaje. Predvidljivo, u patrijarhalnoj ruralnoj kulturi djevojčice se od malih nogu potiče na učenje vještina koje će im pomoći u pripremanju za bračni život i majčinstvo. Stoga ruralne žene u Hrvatskoj češće obilježava niža obrazovna razina, niža stopa zaposlenosti i općenito niža participacija u javnoj sferi. One međutim pronalaze alternativne načine pristupanja društvenoj potpori koja pridonosi njihovu blagostanju i ruralnim zajednicama pruža osobitu kvalitetu sigurnosti, bliskosti i otvorenosti. Da bi lakše upravljale svojim životom, održavaju bliske emocionalne odnose s rodbinom i susjedama kako bi u slučaju potrebe od njih dobile pomoć. Ta pomoć uključuje skrb o djeci, financijsku pomoć i pomoć s prijevozom koja znatno pojačava njihov osjećaj pripadnosti i emocionalnog blagostanja. Na primjer, neformalna rješenja za skrb o djeci često im ostavljaju više vremena i ublažavaju tjeskobu povezanu sa sigurnošću djece. Tako im ta društvena potpora često pruža društveni kapital koji ih štiti od životnih izazova i omogućuje da osmisle nove strategije kako bi bile manje ranjive. Ipak, prema rezultatima istraživanja za ovu studiju, sposobnosti i mogućnosti žena treba prepoznati, a ne izrabljivati ni zanemarivati da bi se ublažilo siromaštvo te potaknulo gospodarski rast i blagostanje. Ako su žene "premorene" i više se ne mogu nositi sa svim svojim obvezama (koje uključuju i odgovornost prema sebi), to će negativno utjecati na zdravlje i opstanak svih članova zajednice. Treba napomenuti također da ruralne žene u ovoj studiji moraju svoje preferencije i težnje postaviti u sociokulturni kontekst u kojemu imaju ograničene mogućnosti za razvoj. Žene koje se ne prilagode tim društvenim normama i očekivanjima izlažu se opasnosti od marginalizacije u dominantnoj ruralnoj kulturi. Iz tog razloga, javne institucije pri oblikovanju svojih politika imaju zahtjevan zadatak da život razumiju kao pojedinačno, a ne kolektivno rodno iskustvo. Štoviše, ruralna politika može povećati vidljivost onih koje su nevidljive kvantificirajući važnost raznih vrsta rada koji se obavlja u ruralnim područjima i uklanjanja

jući zapreke s kojima se žene suočavaju. U svakom slučaju u ruralnim zajednicama treba jačati aktivnosti povezane s profesionalnom orijentacijom, cjeloživotnim učenjem, obrazovanjem i stjecanjem kvalifikacija te s profesionalnim razvojem. Osobito žene treba ohrabrivati i podupirati da razvojne mogućnosti iskorištavaju ravnopravno s muškarcima. Proširivanjem sposobnosti ruralnih žena može se znatno podići kvaliteta života za sve. Nema dvojbe da je to nužno za održivost ruralnog razvoja, a njegova integracija u Hrvatskoj je obveza. Puno sudjelovanje žena jamčit će opstanak društvenog tkiva ruralnih zajednica i revitalizaciju ruralnih ekonomija.

7. poglavje

ZAKLJUČCI I PRIJEDLOZI

U prvom dijelu ovog poglavlja sažeto ću ponoviti i razraditi glavne teme i zaključke o kojima se do sada raspravljalo. Dat ću i neke prijedloge na temelju prikupljene građe. U drugom dijelu poglavlja iznijet ću prijedloge koji se općenito odnose na obrazovanje, mobilnost i slobodno vrijeme. Posebno bih željela pokazati kako se te tri teme presijecaju s rodom i kako osobito žene mogu imati koristi od sudjelovanja u svim trima sferama. Da bih ilustrirala važnost tih sfera za razvoj i promjenu, posebno u ruralnim područjima, oslonit ću se na istraživačke teme i etnografske podatke koji u ovoj knjizi dosad nisu potpuno istraženi. To sam ostavila za kraj jer su to inovativni načini razvijanja potencijala ruralnih i seoskih žena u ruralnim područjima. Drugi razlog je moja nada da će te vizionarske zamisli čitateljice (i čitatelji) ostvariti u praksi svog života.

Glavne teme i zaključci

U pokušaju razumijevanja načina na koje se rod društveno i kulturno konstruira u selima u kojima sam provodila istraživanje, jedan od ciljeva bio je zahvatiti i izraziti svakodnevni život i iskustva žena (i muškaraca). Drugim riječima, razumjeti njihov život “njihovim, vlastitim, pojmovima” – razumjeti njihovu “stvarnost”, njihove percepcije i njihovu angažiranost u tim svjetovima. Usmjerenost na subjektivna iskustva žena pokazala je da je to valjan “put spoznaje”, da pruža razumijevanje ruralnoga i ruralnih ženstvenosti. Drugi cilj studije bio je autentično predstaviti i nepristrano analizirati stajališta i prakse žena i muškaraca koje sam imala čast upoznati u Slavoniji. To obilježava pomak s težnje prema objektivnosti, u kojoj se istraživač prikazuje kao nepristran promatrač koji stvara autoritativan i cjelovit prikaz, prema većoj subjektivnosti, refleksivnijem autorstvu i eksperimentima s formama teksta koje izražavaju širi raspon glasova ili perspektiva (Clifford, 1988.; Atkinson, 1990.). Premda se ova studija prije svega bavi životom, percepcijama i praksama

žena “na terenu”, dajem i pregled sociokulturnih, političkih (i povijesnih) konteksta koji odražavaju uvjete kakvi se pojavljuju na makrorazini. To uključuje i pregled dostupnih i relevantnih demografskih statističkih podataka i izvještaja. Ti kvantitativni izvori podataka bili su korisni jer su ponudili širu sliku i pripomogli pri određivanju razlika između grupa i promjena tijekom vremena kako bi se dokumentirale razlike između spolova. No, u studiji se služim većinom kvalitativnim metodama jer se kvantitativnim metodama traže odgovori na pitanje “zašto” a ne na “kako” i one ne pomažu da se razumije kompleksnost proživljenog iskustva, što je inherentan cilj ove studije. U biti kvalitativno istraživanje ne doseže kamo ne može dosegnuti nijedna druga metoda nego stvara drukčije prikaze podataka. Drugim riječima, služiti se kvalitativnim metodama znači potpisati drukčiji interpretacijski okvir, a kvalitativni prikaz koji tako nastaje jedna je od mnogih mogućih interpretacija. Dakle, ova knjiga sadrži moje antropološke interpretacije koje nisu nužno jedine moguće interpretacije; drugi istraživači/ice mogli bi izvući drukčije zaključke. U svakom slučaju daljnja istraživanja (bilo kvantitativna ili kvalitativna) ruralnih i seoskih žena od goleme su važnosti jer se te skupine u hrvatskim istraživanjima na području društvenih znanosti tradicionalno zanemarivalo. Štoviše, daljnja su istraživanja presudna jer je manjak podataka glavna zapreka razvoju koherentne politike i smislenih strategija koje su prijeko potrebne da bi se zadovoljile potrebe te ranjive skupine.⁹⁴

Isticanje u prvi plan pitanja roda omogućava nam da zaoštrimo, rafiniramo i preusmjerimo antropološke probleme. U ovoj studiji rod se prije svega razumije kao sklop odnosa među ljudima u kojima se žene definira u odnosu prema muškarcima i obratno. Konkretno, žene, ženstvenost i ženska iskustva razumijemo kao konstituirane i otvorene, a ne kao nepromjenjive entitete. Dakako, rodno diferencirane prakse ovise o optjecaju između subjektiviteta i dostupnih diskursa. Drugim riječima, naše rodno biće (činjenjem, govorom i mišljenjem) ovisi o tome s kim

94 Premda sam u ovoj knjizi pokušala otkriti iskustva ruralnih i seoskih žena, čiji glasovi uglavnom ostaju nijemi u *mainstream* tekstovima o ruralnome, u ruralnim područjima postoje i druge ranjive skupine s marginaliziranim glasom. Pritom mislim na iskustva mladih osoba, starijih osoba, osoba s posebnim potrebama, na priznavanje drugih seksualnih identiteta u ruralnim prostorima koji nisu istraženi na odgovarajući način. Nadalje, marginalizirane etničke manjine, poput Roma, koji često žive na rubovima ruralnih područja, nisu još privukle znatniju pozornost istraživača. Iznimka je knjiga nastala na temelju istraživanja o Romima (vidi M. Štambuk (ur.) (2005.), *Kako žive hrvatski Romi*) i odnosi se na Rome koji žive i u ruralnim područjima.

stupamo u interakcije i o diskursima s kojima se srećemo. Rodni subjekti nastaju iz pritisa društvenog poretka, a ne trenutno, iz fiziologije ili seksualne orijentacije. Kako piše Butler (1990., 8): “ne biologija, nego kultura postaje sudbina”, tako da rod kao društveni konstrukt ne proizilazi automatski iz spolnih obilježja odnosno fizioloških razlika između žena i muškaraca.

U skladu s tim, ova knjiga naglašava društveno konstruiranu i povijesno specifičnu prirodu ženstvenosti i ruralnosti. U njoj se ističu kompleksne veze između kućevnosti, ženstvenosti i ruralnosti i njihovi međuodnosi koji utječu na (kućevne) identitete suvremenih ruralnih i seoskih žena. Nedvojbeno, ruralna ženstvenost nije ni uklesana u stijeni ni zamrznuta u vremenu, jer promjene proizročne tranzicijom, ratom, globalizacijom, medijskim/tržišnim silama itd. posreduju i oblikuju rod i ruralnost. No unatoč tim promjenama, i dalje postoji dominantna ženstvenost, iako su i druge ženstvenosti bile očigledne i svjedočile su o osporavanim i višestrukim identitetima ženstvenosti. Poglavlja ove knjige uglavnom se usredotočuju na posebna mjesta: dom s drugim članovima obitelji, dvorište, zajednicu (društvene događaje) i crkvu, gdje se ženstvenost obično konstruira i osnažuje, za razliku od gostionica, krčmi, sportskih događanja i imanja, gdje se konstruira i osnažuje muževnost.⁹⁵ Premda se ruralne ženstvenosti mogu mijenjati, a te promjene teku u više smjerova, ženstvenost se uvijek definira kao manje vrijedna od muškosti (v. Brandth i Haugen, 1998.). Stoga ruralna ženstvenost i za žene i za muškarce ne tvori samo relacijsku ideologiju nego i relacijski sklop društvenih praksa – prakse primjerene ženama često se shvaćaju kao suprotne onima koje se smatra primjerenim za muškarce i obratno. U skladu s tim ako žene primjereno čine rod, one istodobno održavaju i reproduciraju društveno prihvaćene predodžbe roda, ali ako ne uspijevaju činiti rod na primjeren način, onda i žene i muškarci dovode u pitanje njihov karakter, namjere i sklonosti.

U trećem poglavlju objašnjavam značenje isticanja u prvi plan utjelovljenog, situiranog i subjektivnog istraživačeva sebstva, jer istraživači ne obavljaju jednostavno promatranje nego su akteri u proizvodnji značenja. Naš istraživački pogled, pozornost, odluke, pitanja i angažiranost – sve to stvara znanje. Osim akademskog okvira, na odabir mjesta, tema, plana i teorijskog pristupa istraživanja utječu istraživačeva iskustva i sjećanja, karakter i

95 Treba napomenuti da se u privatnoj sferi doma i obitelji izvodi i muškost, ali drukčije nego ženstvenosti.

osobnost. Dakako, življeni svijet između istraživača i ljudi koje proučavaju pojačava stvarnost terena. Važna je uz to i svijest o različitim sebstvima i njihovoj promjenjivoj prirodi (osobnoj/etnografski profesionalnoj) koju istraživači donose na teren. Istraživački proces mijenja istraživače i ta promjena postaje dio samih podataka (Coffey, 1999.; Davies, 1999.). U svakom slučaju budući da se etnografski terenski rad konstituira unutar diskursa uranjanja, refleksivnosti i osobnih odnosa, etnografsko ja ne može se uvijek lako apstrahirati. No, na temelju iskustava iz ovog istraživanja zaključila sam da počinjem bolje razumijevati što oblikuje istraživanje tek kada sam otišla s terena i počela pisati.

Kad sam došla na teren, morala sam prihvatiti da sam i ja, poput sudionika u istraživanju, bila promatrana i sputavana određenim normativnim praksama i kulturnim sklopovima. Premda su mi pozicionalnost, podrijetlo i obiteljska situacija pomagali da se uklopim, bilo je i primjera "neuklapanja" i drukčijeg uklapanja. U trećem poglavlju pokazala sam kako dileme mogu skrenuti smjer istraživanja i empatiju, ali i ponuditi mogućnost za reviziju istraživačkih planova i stvoriti prostor za dijalog. Tako je nastala prigoda za ispitivanje neočekivanih tema istraživanja i usmjeravanje na šira značenja. Dakako, bitno je propitivati vlastita uvjerenja i osjećaje kako bismo se otvorili prema novim oblicima situiranog znanja. Na kraju, ovo poglavlje potvrđuje kako je presudno važno da se iskustva i sjećanja istraživača uključe u njegove prikaze. Nevidljivost istraživača samo ograničava naše razumijevanje i održava moć koju imaju nad sudionicima u istraživanju.

U četvrtom poglavlju, o rodnom vrijednostima i stavovima, razmatram kako konkretno ruralne žene i šira zajednica ističu, zastupaju i održavaju vrijednosti i stavove. Istražujem neke pokazatelje tradicionalizma (obrasce stanovanja, razinu naobrazbe, stavove o zapošljavanju žena) i pokazujem da su rodne vrijednosti i stavovi u tim ruralnim područjima bili, i još uvijek jesu, duboko ukorijenjeni u tradiciji. Djevojčice od malih nogu uče od drugih žena, od diskursa koji su u optjecaju, o uzornoj ženstvenosti koja ih "sputava" na mnogo načina. Djevojčice, djevojke i žene moraju se neprekidno kontrolirati, paziti na svoje ponašanje. Od najranijeg djetinjstva uči ih se i potiče da se ponašaju na rodno primjeren način, a druge žene u kućanstvu socijalizacijom ih uvode u vještine vođenja kućanstva. Nema dvojbe da "socijalizacijski kalup" potiče poslušnost i pokornost djevojaka u ruralnim prostorima, gdje vlada manjak progresivnih ženskih uloga i nedostatak potpore. Idealnu ženu i njeno idealno mjesto većina poima kao "do-

maćicu”, koja je ponajprije odgovorna za dom, obiteljske probleme i djecu, a sve su druge dužnosti sporedne. Nadalje, većina žena (sa samo nekoliko iznimaka) definirala je svoja iskustva ženstvenosti u područjima doma, obitelji i interpersonalnih odnosa. Svoju naraciju usmjerile su na uglavnom tradicionalne teme poput ženstvenosti, majčinstva, brige i požrtvornosti za djecu i druge članove obitelji, svoje odgovornosti za održavanje obitelji i skladnog obiteljskog ozračja, vođenja kućanstva i obavljanja kućanskih poslova. Premda su to sve načini činjenja uzorne ženstvenosti, oni ih mogu i sputavati jer ih se tako na mnogo načina sprečava da steknu druge oblike kapitala (ekonomski, kulturni, društveni i simbolički). Čini se da žene najviše vrednuju one aspekte ruralnog načina života koji im pružaju najmanje mogućnosti za donošenje odluka. Razumljivo, u nedostatku drugih opcija, strogo se pridržavaju tradicionalnih vjerovanja jer nemaju drugih načina stjecanja društvene moći.

Peto poglavlje posvećeno je značenjima i iskustvima kućanskog rada i dalekosežnim posljedicama toga rada na žene. Usmjerivši se na područje doma, ovo istraživanje zahvatilo je i prošla i sadašnja iskustva ruralnih i seoskih žena, iskustva koja se u akademskim tekstovima odveć često zanemaruje i marginalizira. Objašnjavam da je obavljanje poslova u kući (kućanski rad) i zadovoljstvo tim stanjem bolja naznaka onoga što bi žene (i muškarci) trebali činiti nego drugi faktori (financijska sredstva, mogućnosti, vremenska raspoloživost i sklonosti), koji imaju ulogu u toj podjeli. Ta podjela odražava mnogo šire ustrojstvo ruralnih zajednica/sela na temelju pretpostavki o rodu. Prema podacima se vidi da kućanski rad žena implicira manje izbora (jer se mora obaviti); žene se osjećaju odgovornijima i zaduženima za taj posao i stoga rade više. Nadalje, vođenje kućanstva, koje jamči tjelesno, emocionalno, psihološko i ekonomsko blagostanje njihovih obitelji, još je jedna važna zadaća koju obavljaju. Nema dvojbe, rad u domu koji obavljaju žene doista proizvodi rodne odnose kao što i stvara blagostanje za pojedince, obitelj i širu zajednicu, ali to breme nosi i negativne posljedice za blagostanje žena. Ulogu kućanice neizbježno prate mane. Među njima su: i) dvostruke/trostruke smjene koje često tako izmore da žene ne mogu raditi ništa drugo; ii) taj rad je podcijenjen i manje vidljiv te se često podrazumijeva i iii) taj rad nudi ženama visoko fragmentiranu putanju karijere koja ih zapravo izolira. S druge strane, u ovoj studiji uočene su i neke prednosti. Među njima je poimanje kućanskog rada: i) kao osobnog ispunjenja koje može umanjiti psihološki stres; ii) kao povezanog s uzornom ženstvenošću i subjektivitetom

– iskustvom bivanja ženom u ruralnim prostorima; iii) kao mogućnosti stvaranja osjećaja pripadnosti, tj. “uklapanja”; iv) kao potencijala za stjecanje moći (premda neformalne, jer ona nije povezana s “legitimnim” autoritetom) i v) kao načinom osiguravanja ekonomske i emocionalne sigurnosti u kasnijem životu preko djece. No ipak, bez obzira na te blagodati, rodna podjela kućanskog rada postavlja žene u manje vrijedan položaj, u kojemu često imaju neveliku moć u ruralnom kućanstvu, unatoč svemu čime pridonose. Budući da ruralne i seoske žene imaju znatno teži pristup resursima i ograničene načine za olakšavanje bremena kućanskih obaveza (jer mnoge još obavljaju mnoge poslove ručno), teže im je ostvariti svoje potencijale.

U šestom poglavlju pokazujem da ruralni razvoj, koji utječe i na opći razvoj (tj. na opstanak i održivost zemlje) može biti ometen sljedećim: i) ruralne žene teško pristupaju različitim oblicima kapitala (ekonomskom, kulturnom, društvenom i simboličkom) i ii) prevladavajuće ruralne ideologije uvelike određuju ženske uloge i pozicije te tvore zapreke njihovu sudjelovanju u javnosti u ruralnim područjima. U vezi s prvim temom, žene češće imaju nižu razinu kapitala zbog tradicionalnih ruralnih praksa (npr. u pravilu ne nasljeđuju zemlju, često su ekonomski ovisne, ne potiče ih se da stječu više obrazovanje, nemaju široke društvene mreže itd.). Nadalje, budući da ekonomski i politički procesi nisu rodno neutralni, žene doživljavaju promjene na makro i mikro razini (prouzročene ratom, tranzicijom i recesijom) drukčije nego muškarci i one na njih drukčije utječu. Drugo, prevladavajuće ruralne ideologije propisuju ženama tradicionalne uloge koje istodobno učvršćuje i izrazit manjak infrastrukture (predškolskih ustanova, servisa za potporu, specijalizirane medicinske skrbi, npr. ginekološke i psihijatrijske; djelotvornoga prijevoznog sustava). No ipak, to poglavlje pokazuje da bi ruralne žene mogle održivo pridonositi ruralnom razvoju kad bi se lokalna politika pozabavila tim zaprekama. Na temelju podataka iz ove studije, od ruralnih žena često se zahtijeva da nastanjuju različita mjesta i *habituse*, zbog čega postaju vješte u organizaciji, koordinaciji i adaptaciji, pa ih u mnogim slučajevima muškarci ne mogu zamijeniti. Ukratko, poglavlje pokazuje koliko je važno obratiti pozornost na uvjete, situacije i potrebe muškaraca i žena, uzeti u obzir rodne disparitete i nejednakosti koje su bile i još su zapreke ruralnom razvoju.

U ovoj knjizi pokušala sam ilustrirati kako su ruralne i seoske žene općenito među najnepovlaštenijim skupinama u stanovništvu, iako bi mogle imati ključnu ulogu u poljoprivredi i ruralnom razvoju. S obzirom na sve druš-

tvne, ekonomske i političke promjene koje su se proteklih dvadeset godina dogodile u Hrvatskoj, one su bile izložene dodatnom pritisku, što je znatno pridonijelo njihovoj marginalizaciji. Budući da je njihova razina sudjelovanja u javnosti niska, a uočljivo je i da je u Vukovarsko-srijemskoj županiji manjak NGO-i koji bi radili sa ženama i predstavljali njihove interese, potrebno je osmisliti konkretne i raznolike strategije da bi se poboljšala kvaliteta života i osnažilo žene. U nastavku ću govoriti o važnosti obrazovanja, mobilnosti i slobodnog vremena kao sredstvu za poticanje promjene i razvoja te o tome kako ulaganja u ta područja mogu pridonijeti osnaživanju i kvaliteti života ruralnih i seoskih žena.

Obrazovanje i rod

Kao što je već spomenuto u prethodnim poglavljima, u ruralnim područjima vlada rodno zaostajanje u obrazovanju, obilježeno ekonomskim, sociokulturnim i prostornim ograničenjima (s obzirom na udaljenosti), što rezultira nižom obrazovnom razinom djevojaka i žena.⁹⁶ Slično tome, statistički podaci na državnoj razini iz 2001. godine pokazuju da je 11,2 posto svih žena starijih od 15 godina steklo više i visoko obrazovanje (u usporedbi sa 12,8 posto za muškarce), dok je 40,5 posto njih završilo srednju školu (u usporedbi sa 55 posto za muškarce), a 48,3 posto samo neki stupanj osnovne škole (u usporedbi sa 32,2 posto za muškarce) (DZS, 2010., 26). Očito, u Hrvatskoj je udio visoko obrazovanih nizak, što jamačno ometa opći razvoj zemlje. Za usporedbu, 2009. godine je 58 regija u EU-u imalo više od 32 posto populacije (u dobi od 25 do 64 godine) s tercijskim obrazovanjem (Eurostat, 2009.). Prema tom izvještaju, regije s najnižim postotkom ljudi s tercijskim obrazovanjem koncentrirane su uglavnom u ruralnim područjima devet promatranih zemalja, među kojima je i Hrvatska. Jasno je da nacionalne strategije poticanja razvoja moraju posvetiti pozornost poboljšavanju dostupnosti obrazovanja i njegove pristupačnosti svim dobnim skupinama, posebno u ruralnim područjima. Posebnu pozornost treba posvetiti djevojkama jer je ulaganje u njihovo obrazovanje ujedno važno ulaganje u razvoj na nacionalnoj razini. Ono pruža golemu korist ne samo pojedinim djevojkama nego i njihovim obiteljima, široj zajednici/društvu i cijeloj zemlji. Važno je to što one

96 Vidi 2. poglavlje radi statističkih podataka o pismenosti i razinama više i visoke naobrazbe među ženama u ruralnim populacijama, kao i o županiji u kojoj je provedeno ovo istraživanje.

koje steknu srednju i visoku naobrazbu mogu postati čimbenici promjene i tako razbiti međugeneracijske krugove marginalizacije i isključivanja u ruralnim obiteljima. Isticanjem i podupiranjem važnosti (višeg) obrazovanja, posebno među djevojčicama, djevojkama i ženama, mogao bi se promijeniti taj sustav koji perpetuira društvene i rodne nejednakosti.

Među drugim preporukama su stipendije za seosku djecu kao koristan način podizanja obrazovne razine u populaciji. Obitelji u područjima provedbe istraživanja često ne mogu podmiriti ni troškove prijevoza do najbližeg grada pa djecu šalju u srednju školu preko granice, jer je ona bliže i troškovi su manji. Ona koja završe srednju školu u Bosni i Hercegovini često tamo lakše nađu posao (koji odgovara njihovim kvalifikacijama), što je jak činitelj koji pridonosi depopulaciji u slavonskim selima. Budući da niža razina obrazovanja često isključuje ruralne i seoske žene iz procesa stjecanja drugih oblika kapitala, one bi mogle imati velike koristi od znanja koja su posebno relevantna za ruralno stanovništvo. Na primjer, na tečajevima domaćinstva mogle bi slušati o raznim temama, npr. o nutricionizmu (npr. zdravoj hrani i alternativnim jelovnicima), vođenju kućnog proračuna, sprečavanju nezgoda i održavanju sigurnosti u domaćinstvu. Tako stečene vještine poboljšale bi kvalitetu života u seoskim domovima i u široj zajednici, osobito u pogledu zdravlja. U nedostatku dječjih vrtića i igraonica, zdrave prakse u njegovanju razvoja djece također bi roditeljima bile vrlo korisne. Bile bi korisne i poduzetničke vještine i resursi kojima bi se olakšalo samozapošljavanje ruralnih i seoskih žena. Tu su i druga područja od mogućeg interesa: moderna poljoprivredna tehnologija, obrazovanje na području obrade poljoprivrednih proizvoda, marketing, prodaja proizvoda i agro/seoski turizam. To bi znanje ženama ojačalo samopoštovanje i ponosile bi se svojim postignućima. Štoviše, to bi im iskustvo otvorilo mogućnosti za društvene interakcije s drugima, izvan srodničke skupine.

Jasno je da su daljnja ulaganja u obrazovanje i cjeloživotno učenje nužna kako bi se prije svega žene u većoj mjeri uključile u tržište i kako bi ruralno stanovništvo izašlo iz siromaštva. Kako je već više puta rečeno, niska razina obrazovanja i tradicionalna shvaćanja ženstvenosti, a posebno uloge žene kao majke, ograničavaju mogućnosti žena na ruralnom tržištu radne snage. U ovoj studiji, ženstvenost u ruralnom kontekstu usko se konstituira, preko uloga koje žene igraju u domu, i kućevnost se uglavnom ne dovodi u pitanje. Budući da su rađanje i dojenje jedine uistinu biološki određene uloge (ostalo su društveno

konstruirane rodne podjele), taj rodni raspored u domu uvelike potkopava ženska prava i ženama ograničava mogućnosti izbora. Realno gledano, prijanjanje uz ulogu kućanice dijelom bi moglo biti ekonomska posljedica rasta nezaposlenosti u ruralnim područjima. Nadalje, troškovi skrbi za djecu veliki su jer su državne ustanove⁹⁷ skupe i malobrojne. Zbog svega toga, žene možda zaključuju da daljnje školovanje i zapošljavanje jednostavno nije vrijedno truda. Neke od njih možda doista smatraju da je lijepo biti kod kuće s djecom i da to znači živjeti “najbolji život”, što ih čini sretnima, zdravima i ispunjenima. No, s obzirom na neizvjesnosti koje vladaju u ruralnim područjima, pitanje je koliko dugo će se one koje odlučuju ostati kod kuće tako osjećati ne budu li imale podršku. Na žalost, hrvatska vlada uzima rad žena u skrbi za druge zdravo za gotovo; a on se tako ni u ruralnim prostorima i šire ne priznaje te je i dalje podcijenjen. Pravednija podjela rada u kući i skrbi o djeci olakšala bi uključenost žena u (daljnje) obrazovanje i u tržište radne snage, a pridonijela bi i općoj kvaliteti života u ruralnim područjima. Istraživanja su pokazala da politike koje potiču sudjelovanje muškaraca u kućanskim poslovima stvaraju mogućnosti za promjene na interakcijskoj razini.⁹⁸ Nadalje, obrazovanjem o rodnoj jednakosti i isticanjem u javnosti važnosti uloge oca u odgoju moglo bi se povećati njihovo korištenje roditeljskog dopusta. Gotovo je sigurno da bi to pozitivne djelovalo na kvalitetu života i dobrobit ruralnih i seoskih žena.

Mobilnost i rod

K. O.: Čega se najviše bojite?

R. B.: Najviše se bojim da ću se okameniti: da ću se pretvoriti u drvo, pustiti korijenje i više se ni ne pomaknuti. Bojim se nepokretnosti, toga da ću zaglibiti u jednoj prostorno-vremenskoj dimenziji. To je svojevrsan

97 Prema podacima Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa, ukupna državna uključenost djece predškolske dobi u redovne programe (petosatne i desetosatne) iznosi 56,64 posto sve predškolske djece, što još ne zadovoljava roditeljske potrebe za smještajem djece u vrtiće – svake godine oko 5000 predškolske djece ostaje na listama čekanja.

98 Hrvatska vlada djelomično podupire sudjelovanje oca (v. Zakon o roditeljnim i roditeljskim potporama, NN 85/08. i 110/08.), ali parovi i dalje sami donose odluku hoće li otac uzeti roditeljski dopust. Usporedivši podatke za 2010. godinu s onima iz 2009. godine, vidljivo je kako je broj očeva koji je koristio roditeljski dopust od 43. dana života djeteta u padu – 2009. ih je bilo 0,6 posto a 2010. 0,4 posto. Dodatni porođiljni dopust (do 1. god. života djeteta) nije koristio niti jedan muškarac (Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, Izvješće o radu za 2010. godinu, 2011., 49-50).

strah od smrti, neke vrste smrti, pretvaranja u kamen i nemogućnosti da se ikad više pokrenete (Intervju Kathleen O'Grady s feminističkom teoretičarkom Rosi Braidotti, 1996.).

Odgovarajući na pitanje čega se najviše boje, žene koje su sudjelovale u ovoj studiji opisale su strahove koji su posve drukčiji od straha od nepokretnosti Rosi Braidotti. Trećina tih žena spomenula je bolest. Taj strah može se logično pripisati nedostatnim i skupim kvalitetnim specijalističkim zdravstvenim uslugama na okolnom području, posebice za žene, i tome što moraju dugo čekati ako ne mogu platiti privatne zdravstvene usluge.⁹⁹ Nadalje, općenito oskudno znanje o zdravstvenim pitanjima i nerazgranatost njihovih društvenih mreža otežavaju ženama rješavanje zdravstvenih problema. Kao posljedica svih tih čimbenika one se mnogo teže odlučuju tražiti zdravstvenu pomoć nego žene u urbanim područjima, što dugoročno može imati negativne posljedice za njihovo zdravlje i dobrobit. Gotovo jednak broj žena izrazio je strah u vezi s "nesigurnom budućnošću" koja je izvan njihove kontrole, zbog siromaštva, nezaposlenosti, rata i smrti. Manji broj (svaka deseta žena) strahuje za djecu/muža (da bi im se što moglo dogoditi), što je u skladu s njihovim brižnim, njegujućim sebstvom i točno odražava činjenicu da svoju energiju usmjeravaju prema drugima. Ne iznenađuje što nijedna žena nije, poput Rosi Braidotti, rekla da se boji nepokretnosti. Njihovi strahovi ne odnose se na nepokretnost jer one ni nisu mobilne¹⁰⁰ i obično i ne teže mobilnosti (tj. ne traže daljnje obrazovanje, zaposlenje, ne žele se baviti poduzetništvom ni istraživati mogućnosti korištenja slobodnog vremena). Naprotiv, mnoge su "ukorijenjene" u prostor svoga doma, u kojem imaju čvrst položaj i mjesto. Drugim riječima, kao što je pokazalo ovo istraživanje, žene su u tim ruralnim područjima "fiksirane" zbog sociokulturnih, situacijskih i strukturnih ograničenja koja u znatnoj mjeri sputavaju njihovu fizičku, društvenu i intelektualnu mobilnost u najširem smislu. Čini se da taj manjak mobilnosti često donosi tromost u pogledu osobne autonomije, ali i osjećaj "nepokretnosti" i mentalnu inerciju koja im ne pomaže u bolesti i nepovoljnim ekonomskim

99 Na državnoj razini, mnogo više stanovnika u ruralnim područjima ocijenilo je svoje zdravlje kao loše, pri čemu su udaljenost do najbliže zdravstvene ustanove i s tim povezani troškovi ozbiljni problemi (Šućur i Zrinščak, 2007., 663).

100 Kao što je već spomenuto, četiri od pet žena u uzorku nisu vozačice i tradicionalnim su društvenim normama na mnogo načina vezane za prostor svoga doma.

okolnostima. Taj nepokretni način postojanja umnogome je uskladiv s tradicionalnim razumijevanjem ženstvenosti koje je od presudne važnosti za prevladavajuće kulturne konstrukcije ruralnosti. U ovoj je studiji bilo i žena koje su mobilne ili su to bile u nekom razdoblju života. Na temelju tih iskustava one pokušavaju prekoračiti rodne granice ili osporiti društvene norme, ali ti su pojedinačni pokušaji često odveć fragmentirani da bi donijeli stvarne promjene u rodnom društvenom poretku. Nema dvojbe da “nepokretnost” ograničava ženske mogućnosti za daljnje obrazovanje, za uključivanje u ruralno tržište radne snage i sudjelovanje u aktivnostima slobodnog vremena.

Slobodno vrijeme i rod

Nesporno je da slobodno vrijeme omogućuje ljudima da poboljšavaju zdravlje, blagostanje i kvalitetu života, s dalekosežnim posljedicama. Autori tvrde da psihološke koristi slobodnog vremena vjerojatno utječu na tjelesno zdravlje, a neizravno i na vitalnost njihovih interpersonalnih odnosa, na organizacije kojima pripadaju te na njihove zajednice i društvo u cjelini (v. Mannell i Kleiber, 1997.). No, slobodno vrijeme ima različita značenja za muškarce i žene. Kao što je u prethodnim poglavljima rečeno, mogućnosti provođenja slobodnog vremena za žene u ruralnim područjima vrlo su ograničene, a muškim se aktivnostima i sportu pripisuje veća legitimnost. Većina žena u ovoj studiji izjavila je da, osim nedjeljom, imaju malo slobodnog vremena. Žene su mi govorile da im je teško zaboraviti na obaveze i odvojiti točno određeno vrijeme za aktivnosti izvan doma. One su uvijek “na dužnosti”, na usluzi, da bi zadovoljavale potrebe drugih članova obitelji i moraju ulagati dodatni trud da bi obavile sve što se od njih traži i očekuje. Stoga je neizbježno da za vlastite potrebe ne odvajaju nimalo vremena. U cjelini, sudjelovanje žena u aktivnostima slobodnog vremena ometaju obveze u domu i obitelji. Usto, u tim je područjima ponuda kulturnih aktivnosti (kino, kazalište) i sportskih/klupskih prostora za žene vrlo skromna. Ne treba ni reći da su žene kao zapreku spominjale i udaljenost i financijska ograničenja. Vremenska ograničenja dobro ilustriraju riječi zaposlene žene s troje djece koja se doimala kronično umornom. Na štetu svoga blagostanja ona slobodnim vremenom smatra vrijeme u kojem može spavati i baviti se ručnim radom što su funkcionalne/utilitarne aktivnosti koje se ne mogu definirati kao aktivnosti slobodnog vremena u strogom smislu.

U nedjelju i na blagdane legnem i zaspim, ili možda odem na kavu sa susjedom, iako je to vrlo rijetko, a u druge dane radim ručni rad. (Ana, 37 godina)

Također naznačujući nedostatak vremena i opcija, druga žena čita, posjećuje susjedu ili gleda televiziju – aktivnosti koje ne dovode u pitanje poimanje uzorne ženstvenosti, koja se može “činiti” kod kuće, ili barem “blizu kuće”.

Ako imam vremena, čitam nešto ili posjetim susjedu ili ona dođe k meni. Ne znam, nemam mnogo slobodnog vremena. Navečer gledamo televiziju, a ja uvijek slušam radio – to je jedina moja komunikacija s vanjskim svijetom... (Marija, 54 godine)

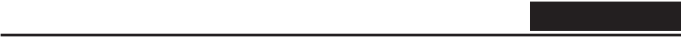
Osobito bi ruralne i seoske žene mogle imati velike koristi (osobno, u pogledu zdravlja, društveno itd.) od aktivnosti u slobodnom vremenu, kojih u njihovim zajednicama uopće nema. Budući da je slobodno vrijeme potencijalno poprište borbe za raznolikost i jednakost rodova, ženama koje žive u ruralnim područjima trebalo bi ponuditi uvjete za provođenje slobodnog vremena i s tim ciljem ulagati u infrastrukturu. Stvoriti poticajnu okolinu za žensko slobodno vrijeme nije važno samo radi utjecaja na muškarce i način na koji djeluju patrijarhalni odnosi moći, nego i zato što bi se žene ohrabrilo da svoje slobodno vrijeme iskoriste i da shvate kako imaju pravo na njega. Mobilnost je osnovni element poticajne okoline za žensko slobodno vrijeme (npr. pouzdan javni prijevoz). Nadalje, bili bi korisni i drugi oblici potpore koji bi smanjili količinu ženskog rada (npr. ustanove za skrb o djeci, ravnopravna podjela kućanskih poslova). Dakle, pristup aktivnostima slobodnog vremena i sudjelovanje u njima bilo bi prekoračenje i možda bi potaknulo pomak u ravnoteži rada i života¹⁰¹ i naglasilo uživanje, slobodno vrijeme i zdravlje žena. Žene koje sudjeluju u aktivnostima slobodnog vremena mogle bi potaknuti i druge da se počnu baviti tim korisnim aktivnostima. Nema dvojbe da je ženama slobodno vrijeme veoma važno jer im daje priliku da se opuste i oporave od stresa i umora svakodnevice. Ono je i kreativan ventil i važna prigoda za uspostavljanje i održavanje društvenih mreža. Što je najvažnije, aktivnosti slobodnog vremena mogu osnažiti ruralne i seoske žene da bi mislile o svojoj autonomiji, a to bi moglo dovesti do

101 Ravnotežu rada i života ovdje se razumije kao pojam koji uključuje odgovarajuće određivanje prioriteta između “rada” (karijere i ambicioznosti) i “života” (zdravlja, užitka, slobodnog vremena i duhovnog razvoja).

promjena u tradicionalnim rodним rasporedima i odnosima.¹⁰²

Žene su na mnogo načina isključene iz ruralnih prostora ako se “ne uklapaju” u hegemonijsku konstrukciju ruralne ženstvenosti, tj. uzorne ženstvenosti. U ovoj knjizi pokušala sam iznijeti dokaze o “dominantnoj” formi ženstvenosti koja se ukorijenila i učvrstila u tim zajednicama. Premda postoje i druge, manje ili više skrivene forme, ta je dominantna forma dovoljno jaka da uspostavi cijeli rodni poredak sela. U malim zajednicama, gdje nema anonimnosti, pritisak je neusporedivo veći jer one žene koje ne poštuju norme jače strše. Stoga je ruralnim i seoskim ženama teško odoljeti društvenom pritisku da se prilagode. Pojedinačna prekoračenja nisu dovoljna da taj odnos potkopaju, jer su fragmentirana; među tim ženama ne postoji artikulirani “zajednički glas”. Štoviše, rodna slika ruralnih prostora s prevladavajućim muškim simbolima i aktivnostima mogla bi značiti da se djevojke/žene osjećaju manje ugodno u tom društvenom kontekstu. Mnoge mlade žene odlučuju otići iz rodnog sela (na studij ili rad u urbanim središtima) i nikad se ne vraćaju, čime oslabljuju glavno potencijalno područje otpora muškoj moći. Nema dvojbe da se s mobilnošću javljaju novi oblici subjektivnosti. Različite društvene lokacije (na području obrazovanja, zapošljavanja, slobodnog vremena) za ruralne i seoske žene posredovat će i oblikovati nove konstrukcije roda i ruralnosti. Dakako, suprotno činjenju uzorne ženstvenosti, bolje načine za stjecanje društvene moći mogla bi tim ženama osigurati međugra obrazovanja, mobilnosti i slobodnog vremena. Ne može se poreći da te sfere daju ženskim glasovima i aktivnostima vidljivost, stvarajući mogućnosti za osporavanje diskriminacijskih praksa i rušenje štetnih mitova i stereotipa. I na kraju, te bi sfere poticale progresivnije razumijevanje ženstvenosti, tj. autonomnu ženstvenost koja održava žensku neovisnost, moć, snagu/otpor, samopouzdanje, osobni razvoj, promjene životnog stila i odlučnost.

102 Neki bi mogli ustvrditi da ih ne treba mijenjati, ali ovo istraživanje otkrilo je da tradicionalne, prevladavajuće ideologije i društveni konstrukti ženama postavljaju i održavaju jaka ograničenja te osiguravaju rodnu stratifikaciju.

LITERATURA

- Abu-Lughod, L. (1991.), Writing against Culture. U: R. Fox (ur.), *Recapturing Anthropology: Working in the Present* (str. 137-162), Santa Fe, N. Mex, School of American Research Press.
- Akrap, A. i Čipin, I. (2011.), Usklađivanje poslovnoga i obiteljskoga života u Hrvatskoj: utjecaj na fertilitet, *Društvena istraživanja*, 1 (111): 47-68.
- Alsop, R. i Hockey, J. (2001.), Women's Reproductive Lives as a Symbolic Resource in Central and Eastern Europe, *The European Journal of Women's Studies*, 8: 454-471.
- Alston, M. (1995.a), *Women on the Land*. Sydney, University of New South Wales Press.
- Alston, M. (1995.b), Women and their Work on Australian Farms, *Rural Sociology*, 60 (3): 521-532.
- Andre, R. (1981.), *Homemakers: The Forgotten Workers*, Chicago, University of Chicago Press.
- Angus, J. (1994.), Women's Paid/Unpaid Work and Health: Exploring the Social Context of Everyday Life, *Canadian Journal of Nursing Research*, 26: 23-42.
- Anić, V. (1994.), *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb, Novi Liber.
- Arab-Moghaddam, N., Henderson, K. A. i Sheikholeslami, R. (2007.), Women's Leisure and Constraints to Participation: Iranian Perspectives, *Journal of Leisure Research*, 39: 109-126.
- Arendell, T. (1997.), Reflections on the Researcher-Researched Relationship: A Woman Interviewing Men, *Qualitative Sociology*, 20: 341-368.
- Arnett, J. J. (1995.), Broad and Narrow Socialisation: The Family in the Context of a Cultural Theory, *Journal of Marriage and the Family*, 57: 611-628.
- Atkinson, P. (1990.), *The Ethnographic Imagination: Textual Constructions of Reality*, London, Routledge.
- Bar-On, D. (1996.), Ethical Issues in Biographical Interviews and Analysis. U: R. Josselson (ur.), *Ethics and Process in the Narrative Study of Lives* (The Narrative Study of Lives, Vol. 4, str. 9-21), Thousand Oaks, CA, Sage.

- Becker, H. (1970.), Interviewing Medical Students. U: W. J. Filstead (ur.), *Qualitative Methodology* (str. 103-106), Chicago, Rand McNally.
- Behar, R. (1996.), *The Vulnerable Observer: Anthropology that Breaks Your Heart*, Boston, Beacon.
- Bejaković, P. i Kaliterna Lipovčan, Lj. (2007.), Quality of Life in Croatia: Key Findings from National Research, <http://www.eurofound.europa.eu/publications/htmlfiles/ef0729.htm> (17. 9. 2011.)
- Bell, D. (2000.), Farm Boys and Wild Men: Rurality, Masculinity and Homosexuality, *Rural Sociology*, 65: 547-561.
- Bell, D., Caplan, P. i Karim, W. J. (ur.) (1993.), *Gendered Fields: Women, Men and Ethnography*, London and New York, Routledge.
- Bennett, K. (2004.), A Time for Change? Patriarchy, the Former Coalfields and Family Farming, *Sociologia Ruralis*, 44 (2): 147-166.
- Berg, N. G. (2004.), Discourses on Rurality and Gender in Norwegian Rural Studies. U: H. J. Goverde, H. de Haan i M. Baylina (ur.), *Power and Gender in European Rural Development* (str. 127-144), Ashgate, Aldershot.
- Berger, P. i Kellner, H. (1981.), *Sociology Reinterpreted*, New York, Anchor Books.
- Berheide, C. W. (1984.), Women's Work in the Home: Seems like Old Times. U: B. B. Hess i M. B. Sussman (ur.), *Women and the Family: Two Decades of Change* (str. 37-55), New York, Hawthorne Press.
- Berk, R. A. i Berk, S. F. (1979.), *Labor and Leisure at Home*, Beverly Hills, CA, Sage.
- Berk, S. (1985.), *The Gender Factory: The Apportionment of Work in American Households*, New York, Plenum Press.
- Bernard, J. (1972.), *The Future of Marriage*, New York, Bantam.
- Birch, M. i Miller, T. (2000.), Inviting Intimacy: The Interview as Therapeutic Opportunity, *International Journal of Social Research Methodology*, 3 (3): 189-202.
- Bird, C. E. i Ross, C. E. (1993.), Houseworkers and Paid Workers: Qualities of the Work and Effects on Personal Control, *Journal of Marriage and the Family*, 55: 913-925.
- Bittman, M. (1999.), Parenthood without Penalty: Time Use and Public Policy in Australia and Finland, *Feminist Economics*, 5 (3): 27-42.
- Bloustein, G. (1999.), Striking Poses: An Investigation into the Constitution of Gendered Identity as Process, in the Worlds of Australian Teenage Girls. Neobjavljena doktorska disertacija, University of Adelaide, Adelaide.

- Bochner, A. P. i Ellis, C. (1996.), Talking over Ethnography. U: C. Ellis i A. P. Bochner (ur.), *Composing Ethnography: Alternative Forms of Qualitative Writing*, vol. 1 (str. 13-45), Walnut Creek, AltaMira.
- Bock, B. (2003.), Combining Everything at the Same Time: Dutch Farm Women as Rural Entrepreneurs. U: A. Ilak Peršurić (ur.), *Women's Perspectives in Family Farming and Rural Development* (str. 1-13), Poreč, Institute for Agriculture and Tourism.
- Bock, B. (2006.), Introduction: Rural Gender Studies in North and South. U: B. Bock i S. Shortall (ur.), *Rural Gender Relations: Issues and Case Studies* (str. 1-18), Wallingford UK, CABI Publishing.
- Bordo, S. (1997.), Anorexia Nervosa: Psychopathology as the Crystallization of Culture. U: C. Counihan i P. V. Esterick (ur.), *Food and Culture: A Reader* (str. 226-250), New York, Routledge.
- Bosworth, M., Campbell, D., Demby, B., Ferranti, S. M. i Santos, M. (2005.), Doing Prison Research: Views from Inside, *Qualitative Inquiry*, 11 (2): 249-264.
- Bourdieu, P. (1977.), *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge and New York, Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1986.), The Forms of Capital. U: J. Richardson (ur.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (str. 241-258), New York, Greenwood Press.
- Bourdieu, P. (1996.), Understanding (prev. B. Fowler), *Theory Culture & Society: Explorations in Critical Social Science*, 13 (2): 17-37.
- Bourdieu, P. (2001.), *Masculine Domination* (prev. R. Nice), Stanford, Stanford University Press.
- Brajdić-Vuković, M., Birkelund, G. i Štulhofer, A. (2006.), Between Tradition and Modernization: Attitudes to Women's Employment and Gender Roles in Croatia. Memorandum No. 3, <http://www.iss.uio/forskning/memoranda.html> (18. 6. 2010.)
- Brandth, B. (1994.), Changing Femininity: The Social Construction of Women Farmers in Norway, *Sociologia Ruralis*, 34 (2/3): 127-149.
- Brandth, B. (1995.), Rural Masculinity in Transition – Gender Images in Tractor Advertisements, *Journal of Rural Studies*, 11 (2): 123-133.
- Brandth, B. (2002.), Gender Identity in European Family Farming: A Literature Review, *Sociologia Ruralis*, 42 (3): 181-200.
- Brandth, B. i Haugen, M. (1998.), Breaking into a Masculine Discourse, Women and Farm Forestry, *Sociologia Ruralis*, 38 (3): 427-442.

- Brkić, S. i Žutinić, Đ. (2001.), Education of Rural Youth as the Factor of Exodus or Professionalisation of Farming, *Eastern European Countryside*, 7: 101-115.
- Browner, C. H. i Lewin, E. (1982.), Female Altruism Reconsidered. The Virgin Mary as Economic Woman, *American Ethnologist*, 9: 61-75.
- Bruch, H. (1974.), *Eating Disorders: Obesity, Anorexia Nervosa and the Person Within*, London, Routledge & Kegan Paul.
- Bryant, L. i Pini, B. (2011.), *Gender and Rurality*, International Studies of Women and Place, New York, Routledge.
- Buljan, Z. (ur.) (2000.), *Vukovarsko-srijemska županija*, Vinkovci, Privlačica.
- Butler, J. (1990.), *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, London, Routledge.
- Butler, J. (2005.), *Giving an Account of Oneself*, New York, Fordham University Press.
- Campbell, R. i Wasco, S. M. (2000.), Feminist Approaches to Social Science: Epistemological and Methodological Tenets, *American Journal of Community Psychology*, 28 (6): 773-792.
- Caplan, P. (1993.), Learning Gender: Fieldwork in a Tanzanian Coastal Village, 1965–1985. U: D. Bell, P. Caplan i W. J. Karim (ur.), *Gendered Fields: Women, Men and Ethnography* (str. 168-181), London and New York, Routledge.
- CEEC AGRI POLICY (2006.), Project title: Agro Economic Policy Analysis of the New Member States, the Candidate States and the Countries of the Western Balkan. Project no. 513705 Rural Employment in the Context of Rural Development in Croatia.
- Chacko, E. (2004.), Positionality and Praxis: Fieldwork Experiences in Rural India, *Singapore Journal of Tropical Geography*, 25 (1): 51-63.
- Claridge, C. L. (1998.), Rural Women, Decision Making and Leadership Within Environmental and Landcare Groups, *Rural Society*, 8 (3): 183-196.
- Clark, G. (1997.), *Rural Women: Gender Relations and Socio-Economic Change*, Rural Forum Scotland Policy Briefing Document Edinburgh, Rural Forum.
- Clifford, J. i Marcus, G. E. (ur.) (1986.), *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*, Berkeley, University of California Press.
- Clifford, J. (1988.), *The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography, Literature and Art*, Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Cloke, P. (2006.), Conceptualising Rurality. U: P. Cloke, T. Marsden i P. M. Mooney (ur.), *Handbook of Rural Studies* (str. 18-28), London, Sage.

- Coates, J. (1998.), 'Thank God I'm a Woman': The Construction of Differing Femininities. U: D. Cameron (ur.), *The Feminist Critique of Language: A Reader* (str. 295-320), New York, Routledge.
- Coffey, A. (1999.), *The Ethnographic Self: Fieldwork and the Representation of Identity*, London, Sage.
- Connell, R. W. (1987.), *Gender and Power*, Cambridge, Polity Press.
- Connell, R. W. (1995.), *Masculinities*, Sydney, Allen & Unwin.
- Connell, R. W. (1997.), Gender Politics for Men, *International Journal of Sociology and Social Policy*, 17 (1/2): 62-77.
- Corrin, C. (ur.) (1992.), *Superwomen and the Double Burden: Women's Experience of Change in East-Central Europe and the Former Soviet Union*, London, Scarlet Press.
- Country Report (2006.), Arcotrass Consortium Study on the State of Agriculture in Five Applicant Countries, http://ec.europa.eu/agriculture/analysis/external/applicant/croatia_en.pdf (24. 11. 2011.)
- Cowan, J. (1991.), Going Out for Coffee? Contesting the Grounds of Gendered Pleasures in Everyday Sociability. U: P. Loizos i E. Papataxiarchis (ur.), *Contested Identities Gender and Kinship in Modern Greece* (str. 180-202), Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Cruikshank, J. A. (2009.), A Play for Rurality – Modernization versus Local Autonomy, *Journal of Rural Studies*, 25: 98-107.
- Cupples, J. i Kiddon, S. (2003.), Far from Being "Home Alone": The Dynamics of Accompanied Fieldwork, *Singapore Journal of Tropical Geography*, 24 (2): 211-228.
- Čavrak, V. (2003.), Održivi razvoj ruralnih područja Hrvatske, *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, 1 (1): 61-77.
- Daly, K. (1992.), The Fit between Qualitative Research and Characteristics of Families. U: J. F. Gilgun, K. Daly i G. Handel (ur.), *Qualitative Methods in Family Research* (str. 3-11), Newbury Park, CA, Sage.
- Davidoff, L., L'Esperance, J. i Newby, H. (1976.), Landscape with Figures: Home and Community in English Society. U: J. Mitchell i A. Oakley (ur.), *The Rights and Wrongs of Women* (str. 139-175), London, Penguin.
- Davies, C. (1999.), *Reflexive Ethnography: A Guide to Researching Selves and Others*, London, Routledge.
- Dempsey, K. (1990.), *Smalltown: A Study of Social Inequality, Cohesion and Belonging*, Melbourne, Oxford University Press.
- Dempsey, K. (1992.), *A Man's Town: Inequality between Women and Men in Rural Australia*, Melbourne, Oxford University Press.

- Denzin, N. K. (1986.), A Postmodern Social Theory, *Sociological Theory*, 4: 194-204.
- Descartes, L. (2007.), Rewards and Challenges of Using Ethnography in Family Research, *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 36 (1): 22-39.
- Despalatović, E. M. (2009.), Rural Women in Croatia-Slavonia in 1900, *Review of Croatian History*, 5 (1): 101-111.
- Deutsch, F. M. (2007.), Undoing Gender, *Gender & Society*, 21: 106-127.
- DeVault, M. L. (1990.), Talking and Listening from Women's Standpoint: Feminist Strategies for Interviewing and Analysis, *Social Problems*, 37: 96-116.
- DeVault, M. L. (1999.), *Liberating Method: Feminism and Social Research*, Philadelphia, PA, Temple University Press.
- DeWalt, K. M. i DeWalt, B. R. (2002.), *Participant Observation: A Guide for Fieldworkers*, New York, Altamira.
- DeWalt, K. M. i DeWalt, B. R. sa C. B. Wayland (1998.), Participant Observation. U: H. R. Bernard (ur.), *Handbook of Methods in Cultural Anthropology* (str. 259-299), Walnut Creek, California, AltaMira.
- Di Leonardo, M. (1987.), The Female World of Cards and Holidays: Women, Families and the Work of Kinship, *Signs*, 12: 440-453.
- Di Leonardo, M. (ur.) (1991.), *Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminist Anthropology in the Post-Modern Era*, Berkeley, University of California Press.
- Dirks, N. B., Eley, G. i Ortner, S. B. (1994.), Introduction. U: N. B. Dirks, G. Eley i S. B. Ortner (ur.), *Culture/Power/History. A Reader in Contemporary Social Theory* (str. 3-48), Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Dobrotić, I., Matković, T. i Baran, J. (2010.), Zaposlenost žena i pristup sustavu predškolske skrbi za djecu u Hrvatskoj: postoji li veza? *Revija za socijalnu politiku*, 17 (3): 363-384.
- Doucet, A. (1998.), Interpreting Mother-Work: Linking Methodology, Ontology, Theory and Personal Biography, *Canadian Women's Studies*, 18: 52-58.
- DZS – Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (1991.), Popis stanovništva: Stanovništvo prema školskoj spremi, pismenosti i spolu po naseljima, Dokumentacija 884, Zagreb rujan 1994.
- DZS – Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2001.), Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001. godine, Zagreb, Državni zavod za statistiku.
- DZS – Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2003.), Popis poljoprivrede, Zagreb, Državni zavod za statistiku.

- DZS – Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2003.), Statistička izvješća 1166. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001. Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, materinskom jeziku i vjeri, Zagreb, Državni zavod za statistiku.
- DZS – Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2003.), Statistička izvješća 1167. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001. Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima, Zagreb, Državni zavod za statistiku.
- DZS – Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2005.), Statistički ljetopis str. 101, http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/ljetopis/2005/05-tab-04-13.pdf (26. 9. 2011.)
- DZS – Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2010.), *Žene i muškarci u Hrvatskoj 2010.*, http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/menandwomen/men_and_women_2010.pdf (17. 5. 2011.)
- DZS – Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2011.), Mjesečni statistički bilten, Hrvatski zavod za zapošljavanje, srpanj, http://www.hzz.hr/DocSlike/stat_bilten_08_2011.pdf (24. 9. 2011.)
- DZS – Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2011.), *Žene i muškarci u Hrvatskoj 2011.*, Zagreb, http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/menandwomen/men_and_women_2011.pdf (26. 9. 2011.)
- Edwards, R. (1993.), *An Education in Interviewing*. U: C. M. Renzetti i R. M. Lee (ur.), *Researching Sensitive Topics* (str. 181-196), London, Sage.
- Eicher, J. B. i Roach-Higgins, M. E. (1992.), *Definitions and Classification of Dress: Implications for the Analysis of Gender Roles*. U: R. Barnes i J. B. Eicher (ur.), *Dress and Gender: Making and Meaning* (str. 8-28), New York, Berg.
- Ellis, C. (1998.), *What Counts as Scholarship in Communication? An Autoethnographic Response*, *American Communication Journal*, 1: 1-5.
- Eurostat (2003.), 'How Women and Men Spend their Time', *Statistics in Focus: Population and Social Conditions*, 12 Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- Eurostat (2009.), *Education Statistics at Regional Level*, European Commission, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Education_statistics_at_regional_level (24. 9. 2010.)
- Eurostat (2010.), *Population and Social Conditions*, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tps00159&language=en> (29. 9. 2011.)
- EWCS European Working Conditions Surveys (2005.), *Fourth European Working Conditions Survey*, <http://www.eurofound.europa.eu/ewco/surveys/ewcs2005/index.htm> (22. 10. 2010.)

- Fenstermaker, S., West, C. i Zimmerman, D. H. (1991.), Gender and Inequality: New Conceptual Terrain. U: R. Lesser Blumberg (ur.), *Gender, Family and Economy: The Triple Overlap* (str. 289-307), Newbury Park, Sage.
- Fine, M. i Weis, L. (1996.), Writing the "Wrongs" of Fieldwork: Confronting our Own Research/Writing Dilemmas in Urban Ethnographies, *Qualitative Inquiry*, 2 (3): 251-274.
- Flax, J. (1990.), Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory. U: L. J. Nicholson (ur.), *Feminism/Postmodernism*, (str. 39-62), New York, Routledge.
- Fluehr-Lobban, C. (1998.), Ethics. U: H. R. Bernard (ur.), *Handbook of Methods in Cultural Anthropology* (str. 173-202), Walnut Creek, Calif., AltaMira.
- Fonow, M. i Cook, J. (ur.) (1991.), *Beyond Methodology: Feminist Scholarship as Lived Research*, Bloomington, IN, Indiana University Press.
- Fossey, E., Harvey, C., McDermott, F. i Davidson, L. (2002.), Understanding and Evaluating Qualitative Research, *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 36 (6): 717-732.
- Fox Keller, E. i Longino, H. (ur.) (1996.), *Feminism and Science*, New York, Oxford University Press.
- Fraser, N. i Nicholson, L. (1988.), Social Criticism without Philosophy: An Encounter between Feminism and Postmodernism, *Theory, Culture & Society*, 5 (2-3): 373-394.
- Gal, S. i Kligman, G. (ur.) (2000.), *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday Life after Socialism*. New Jersey, Princeton University Press.
- Gasson, R. (1980.), Roles of Farm Women in England, *Sociologia Ruralis*, 20: 165-180.
- Geertz, C. (1988.), *Works and Lives: The Anthropologist as Author*, Stanford, California, Stanford University Press.
- Gershuny, J. (2000.), *Changing Times*, Oxford, Oxford University Press.
- Glass, C. i Kawachi, J. (2001.), Winners and Losers of Reform? Gender and Unemployment in Poland and Hungary, *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 7 (2): 109-140.
- Goffman, E. (1959.), *The Presentation of Self in Everyday Life*, Garden City, NY, Anchor Books.
- Goffman, E. (1979.), *Gender Advertisements*, Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Golafshani, N. (2003.), Understanding Reliability and Validity in Qualitative Research, *The Qualitative Report*, 8: 597-607.
- Golde, P. (1970.), *Women in the Field: Anthropological Experiences*, Berkeley, University of California Press.

- Goodwin, D., Pope, C., Mort, M. i Smith, A. (2003.), Ethics and Ethnography: An Experiential Account, *Qualitative Health Research*, 13 (4): 567-577.
- Goody, J. (1976.), *Family and Inheritance: Rural Society*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Grace, M. (1997.), *Networking Systems for Rural Women*, Canberra, Rural Industries Research and Development Corporation.
- Grosz, E. (1995.), *Space, Time and Perversion*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Halfacree, K. (1993.), Locality and Social Representation Space, Discourse and Alternative Definitions of the Rural, *Journal of Rural Studies*, 9: 1-15.
- Halfacree, K. (1995.), Talking about Rurality: Social Representations of the Rural as Expressed by Residents of Six English Parishes, *Journal of Rural Studies*, 11: 1-20.
- Hall, R. A. (2004.), Inside Out: Some Notes on Carrying Out Feminist Research in Cross-Cultural Interviews with South Asian Women Immigration Applicants, *International Journal of Social Research Methodology*, 7 (2): 127-141.
- Halliday, J. i Little, J. (2001.), Amongst Women: Exploring the Reality of Rural Childcare, *Sociologia Ruralis*, 41 (4): 423-437.
- Hammersley, M. i Atkinson, P. (1993.), Ethics. U: M. Hammersley i P. Atkinson (ur.), *Ethnography: Principles in Practice* (str. 263-287), New York, Routledge.
- Haraway, D. (1988.), Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective, *Feminist Studies*, 14 (3): 575-600.
- Haraway, D. J. (1991.), *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*, London, Free Association Books.
- Harding, S. (ur.) (1987.), *Feminism and Methodology*, Bloomington, Ind., Indiana University Press.
- Harding, S. (1991.), *Whose Science, Whose Knowledge: Thinking from Women's Lives*, Ithaca N.Y., Cornell University Press.
- Hartstock, N. C. M. (1987.), The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism. U: S. Harding (ur.), *Feminism & Methodology* (str. 157-180), Bloomington, IN, Indiana University Press.
- Haugen, M. S. (1994.), Rural Women's Status in Family and Property Law: Lessons from Norway. U: S. J. Whatmore, T. K. Marsden i P. D. Lowe (ur.), *Gender and Rurality* (str. 87-101), London, David Fulton.
- Haugen, M. S. (1998.), Gendering of Farming, *European Journal of Women's Studies*, 5 (1): 133-153.

- Haugen, M. i Villa, M. (2006.), Rural Idylls or Boring Places? U: B. Bock i S. Shortall (ur.), *Rural Gender Relations: Issues and Case Studies* (str. 181-195), Cambridge, MA, CABI Publishing.
- Hemingway, J. L. (1990.), Opening Windows on an Interpretive Leisure Studies, *Journal of Leisure Research*, 22: 303-308.
- Hoff, M. D. (1992.), Women's Perspectives in the Rural Crisis and Priorities for Rural Development, *Affilia*, 7 (4): 65-68.
- Hoffmann, E. A. (2007.), Open-Ended Interviews, Power, and Emotional Labor, *Journal of Contemporary Ethnography*, 36 (3): 318-346.
- Holstein, J. A. i Gubrium, J. F. (1995.), *The Active Interview*, Thousand Oaks, CA, Sage.
- Hrženjak, J. (1993.), *Lokalna samouprava i uprava u Republici Hrvatskoj*, Zagreb, Informator.
- Hughes, A. (1997.a), Women and Rurality: Gendered Experiences of 'Community' in Village Life. U: P. Milbourne (ur.), *Revealing Rural Others: Representation, Power and Identity in the British Countryside* (str. 167-187), London, Pinter.
- Hughes, A. (1997.b), Rurality and Culture of Womanhood: Domestic Ideology and Moral Order in Village Life. U: P. Cloke i J. Little (ur.), *Contested Countryside Cultures* (str. 123-138), London, Routledge.
- Ilak Peršurić, A. (2003.), Women's Perspectives in Family Farming – Between Housewives and Managers. U: A. Ilak Peršurić (ur.), *Women's Perspectives in Family Farming and Rural Development* (str. 30-39), Poreč, Institute for Agriculture and Tourism.
- Ilak Peršurić, A. S. i Žutinić, Đ. (2008.), Education for Family Farms and Gender Aspects in Croatia, *Agriculturae Conspectus Scientificus*, 73 (1): 43-49.
- Jackson, E. L. i Witt, P. A. (1994.), Changes and Stability in Leisure Constraints: A Comparison of Two Surveys conducted Four Years Apart, *Journal of Leisure Research*, 26: 322-336.
- Jackson, M. (1989.), *Paths Toward a Clearing: Radical Empiricism and the Ethnographic Inquiry*, Bloomington, Ind., Indiana University Press.
- Japac, L. i Šucur, Z. (ur.) (2007.), *Kvaliteta života u Hrvatskoj: regionalne razlike* [Quality of Life in Croatia: Regional Differences]. Zagreb: UNDP, http://www.undp.hr/upload/file/242/121418/FILENAME/Regional_Disparities_final.pdf (24. 9. 2011.)
- Jaquette, J. S. i Wolchik, S. L. (ur.) (1998.), *Women and Democracy: Latin America and Central and Eastern Europe*, Baltimore, John Hopkins University Press.
- Jentsch, B. i Shucksmith, M. (ur.) (2004.), *Young People in Rural Areas of Europe*, Ashgate.

- Jordan, A. B. (2006.), Make Yourself at Home: The Social Construction of Research Roles in Family Studies, *Qualitative Research*, 6 (2): 169-185.
- Kaiser, S. (2001.), Minding Appearances: Style, Truth and Subjectivity. U: J. Entwistle i E. Wilson (ur.), *Body Dressing* (str. 79-102), New York, Berg.
- Kaplan, C. (1998.), Language and Gender. U: D. Cameron (ur.), *The Feminist Critique of Language: A Reader* (str. 54-64), London, Routledge.
- Karaman-Aksentijević, N., Denona, N. i Grčić, B. (2000.), The Possibilities for the Improvement of the Quality of Life in Croatian Rural Areas, *Naše gospodarstvo, Revija za aktualna gospodarska vprašanja*, 46 (1): 113-125.
- Keenan, W. J. F. (ur.) (2001.), Introduction: "Sartor Resartus" Restored: Dress Studies in Carlylean Perspective. U: *Dressed to Impress: Looking the Part* (str. 1-49), New York, Berg.
- Kessler, J. i McKenna, W. (1978.), *Gender: An Ethnomethodological Approach*, New York, Wiley-Interscience.
- Kligman, G. (1994.), The Social Legacy of Communism: Women, Children and the Feminization of Poverty. U: J. R. Millar i S. Wolchik (ur.), *The Social Legacy of Communism* (str. 252-270), Woodrow Wilson Center Series New York, Cambridge University Press.
- Kluwer, E. S., Heesink, J. A. M. i Van De Vliert, E. (1996.), Marital Conflict About the Division of Household Labor and Paid Work, *Journal of Marriage and the Family*, 58: 958-969.
- Kodrnja, J. (2002.), Patrijarhalnost u hrvatskoj obitelji: briga ili dominacija, *Sociologija sela*, 40: 155-180.
- Kohn, T. (2010.), The Role of Serendipity and Memory in Experiencing Fields and Designing Texts. U: P. Collins i A. Gallinat (ur.), *The Ethnographic Self as Resource: Writing Memory and Experience into Ethnography* (str. 185-199), Oxford, Berghahn Books.
- Kunovich, R. M. i Deitelbaum, C. (2004.), Ethnic Conflict, Group Polarization and Gender Attitudes in Croatia, *Journal of Marriage and Family*, 66: 1089-1107.
- Kušen, E. (1998.), The Saborsko Project: A Model Project for the Development of Rural Tourism in a War-Affected Region, *Tourism*, 46 (2): 75-102.
- Kušen, E. (2003.), Uređenje, razvoj i obnova hrvatskog ruralnog prostora: prostorni, gospodarski i sociokulturni okvir za razvoj ekološke poljoprivrede, *Sociologija sela*, 41 (1-2): 29-45.
- Kvale, S. (1996.), *InterViews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing*, Thousand Oaks, CA, Sage.

- Kvande, E. (2002.), *Doing Gender in Organisations: Possibilities and Limitations*. U: I. E. Gustavsson i S. Andersson (ur.), *Where Have All the Structures Gone? Doing Gender in Organisations – With Examples from Finland, Norway Sweden*, Stockholm Arbetslivsinstitutet.
- Lay, V. (2002.), Prilozi osmišljavanju usmjeravanja razvitka ruralnih prostora Hrvatske na osnovama ekološke i gospodarske održivosti. U: M. Štambuk, I. Rogić i A. Mišetić (ur.), *Prostor Iza: Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo* (str. 289-304), 17, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Lee, R. M. (1995.), *Dangerous Fieldwork*, Thousand Oaks, California, Sage.
- Leinert-Novosel, S. (1999.), *Žena na pragu 21. stoljeća. Između majčinstva i profesije*, Zagreb, Ženska grupa TOD.
- Leinert-Novosel, S. (2000.), Democratic Transition and Position of Women in Croatia. U: J. A. Petrović (ur.), *Diskriminacija žena u Hrvatskoj*, Zagreb, ICFTU CEE Women's Network, ženska sekcija SSSH.
- Leinert-Novosel, S. (2011.), Rodni stereotipi, predrasude i diskriminacija žena u politici. U: I. Radačić i J. Vince Pallua (ur.), *Zbornik radova Ljudska prava žena – razvoj na međunarodnoj i nacionalnoj razini 30 godina od usvajanja Konvencije UN-a o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Lévi-Strauss, C. (1997.), The Culinary Triangle U: C. Counihan i P. van Esterik, (ur.), *Food and Culture: A Reader*, New York, Routledge.
- Lewin, E. (ur.) (2006.), *Feminist Anthropology: A Reader*, Oxford, Blackwell.
- Little, J. (1997.), Employment, Marginality and Women's Self-Identity. U: P. Cloke i J. Little (ur.), *Contested Countryside Cultures: Otherness, Marginalisation, and Rurality* (str. 138-157), Routledge, London.
- Little, J. (2002.), *Gender and Rural Geography: Identity, Sexuality and Power in the Countryside*, Pearson, London.
- Little, J. (2003.), Riding the Rural Love Train: Heterosexuality and the Rural Community, *Sociologia Ruralis*, 43: 401-417.
- Little, J. i Austin, P. (1996.), Women and the Rural Idyll, *Journal of Rural Studies*, 12 (2): 101-111.
- Little, J. i Jones, O. (2000.), Masculinity, Gender and Rural Policy, *Rural Sociology*, 65 (4): 621-639.
- Little, J. i Panelli, R. (2003.), Gender Research in Rural Geography, *Gender, Place and Culture*, 10 (3): 281-289.
- Lobodzinska, B. (1996.), Women's Employment or Return to "Family Values" in Central-Eastern Europe, *Journal of Comparative Family Studies*, 27: 519-544.

- Lofland, J. i Lofland, L. H. (1995.), *Analysing Social Settings: A Guide to Qualitative Observation and Analysis*. 3rd ed., Belmont, Calif., Wadsworth.
- Luttrell, W. (2000.), "Good Enough" Methods for Ethnographic Research, *Harvard Educational Review*, 70 (4): 499-523.
- Magaš, D. i Smolčić-Jurdana, D. (1998.), *Development of Tourism in Rural Areas of Croatia*, Rural Tourism Management: Conference Proceedings Rural Tourism Management: Sustainable Options, SAC Auchincruive, Ayr, Scotland, 53-60.
- Mannell, R. C. i Kleiber, D. A. (1997.), *A Social Psychology of Leisure*, Venture, State College, PA.
- Marzano, M. (2007.), Informed Consent, Deception, and Research Freedom in Qualitative Research. A Cross-Cultural Comparison, *Qualitative Inquiry*, 13 (3): 417-436.
- Massey, G., Hahn, K. i Sekulić, D. (1995.), Women, Men and the 'Second Shift' in Socialist Yugoslavia, *Gender and Society*, 9 (3): 359-379.
- Matthews, H., Taylor, M., Sherwood, K., Tucker, F. i Limb, M. (2000.), Growing Up in the Countryside: Children and the Rural Idyll, *Journal of Rural Studies*, 16: 141-153.
- Mauss, M. (1985.), A Category of the Human Mind: The Notion of Person; The Notion of Self. U: M. Carrithers, S. Collins i S. Lukes (ur.), *The Category of the Person: Anthropology, Philosophy, History*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Mauthner, N. i Doucet, A. (1998.), Reflections on a Voice-Centred Relational Method: Analysing Maternal and Domestic Voices. U: J. Ribbens i R. Edwards (ur.), *Feminist Dilemmas in Qualitative Research: Public Knowledge and Private Lives* (str. 119-146), London, Sage.
- Mauthner, N. S. i Doucet, A. (2003.), Reflexive Accounts and Accounts of Reflexivity in Qualitative Data Analysis, *Sociology*, 37 (3): 413-431.
- Mauthner, N., McKee, L. i Strell, M. (2001.), *Work and Family Life in Rural Communities*, York, York Publishing Services.
- Mauthner, N. S., Parry, O. i Backett-Milburn, K. (1998.), The Data are Out There or Are They? Implications for Archiving and Revising Qualitative Data, *Sociology*, 32: 733-745.
- McCorkel, J. A. i Myers, K. (2003.), What Difference Does Difference Make? Position and Privilege in the Field, *Qualitative Sociology*, 26 (2): 199-231.
- Middleton, A. (1986.), Marking Boundaries: Men's Space and Women's Space in a Yorkshire Village. U: P. Lowe i T. Bradley (ur.), *Deprivation and Welfare in Rural Areas*, Norwich, Geo Books.

- Milić, A. (1993.), Women and Nationalism in the Former Yugoslavia. U: N. Funk i M. Mueller (ur.), *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union* (str. 109-122), New York, Routledge.
- MZOS – Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa (2011.), Source of Verification. Zagreb, www.mzos.hr (17. 10. 2011.)
- MZOS – Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa
Development of Preschool Education and Implementation of the State Pedagogical Standard of Preschool Education, <http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=9041&sec=2498> (12. 10. 2011.)
- Moore, H. L. (1994.), *A Passion for Difference: Essays in Anthropology and Gender*, Cambridge, Polity Press.
- Morris, C. i Evans, N. (2001.), Cheesemakers are Always Women: Gendered Representations of Farm Life in the Agricultural Press, *Gender, Place and Culture*, 8 (4): 375-390.
- Murdoch, J. i Pratt, A. C. (1993.), Rural Studies: Modernism, Postmodernism and the 'Postrural', *Journal of Rural Studies*, 9 (4): 411-427.
- Murdoch, J. i Pratt, A. C. (1994.), Rural Studies of Power and the Power of Rural Studies: A Reply to Philo, *Journal of Rural Studies*, 10 (1): 83-87.
- Nanda, S. (1990.), *Neither Man nor Woman: The Hijras of India*, Belmont, California, Wadsworth.
- Naples, N. (2003.), *Feminism and Method*, New York, Routledge.
- Narayan, D. (2000.), *Voices of the Poor. Can Anyone Hear Us?*, New York, Oxford University Press.
- Narayan, K. (1993.), How Native is a "Native" Anthropologist?, *American Ethnologist*, 95 (3): 671-686.
- Nejašmić, I. (1991.), *Depopulacija u Hrvatskoj – Korijeni, stanje, izgledi*, Zagreb, Nakladni zavod Globus.
- Nowakowska, U. (1997.), The New Right and Fundamentalism. U: T. Renne (ur.), *Ana's Land: Sisterhood in Eastern Europe* (str. 26-33), Boulder, CO, Westview Press.
- Nussbaum, M. C. (2000.), *Women and Human Development: The Capabilities Approach*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Njegac, D. i Toskić, A. (1998.), Rural Diversification and Socio-Economic Transformation in Croatia, *GeoJournal*, 46 (1): 263-269.
- Oakley, A. (1974.), *The Sociology of Housework*, London, Martin Robertson.
- Oakley, A. (1981.), Interviewing Women: A Contradiction, in Terms. U: H. Roberts (ur.), *Doing Feminist Research* (str. 30-61), London, Routledge.

- OECD Family Database – Social Policy Division – Directorate of Employment, Labour and Social Affairs LMF2.5: Time Use for Work, Care and Other Day-to-Day Activities, www.oecd.org/els/social/family/database (15. 10. 2010.)
- O'Grady, K. (1996.), Nomadic Philosopher: A Conversation with Rosi Braidotti, *Women's Education des femmes*, 12 (1): 35-39.
- Okely, J. (1992.), Anthropology and Autobiography: Participatory Experience and Embodied Knowledge. U: J. Okely i H. Callaway (ur.), *Anthropology and Autobiography* (str. 1-28), London and New York, Routledge.
- Okely, J. i Callaway, H. (ur.) (1992.), *Anthropology and Autobiography*, London and New York, Routledge.
- Ortner, S. B. i Whitehead, H. (ur.) (1981.), *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*, New York, Cambridge University Press.
- Panelli, R. (2006.), Rural Society. U: P. Cloke, T. Marsden i P. M. Mooney, *Handbook of Rural Studies* (str. 63-90), London, Sage.
- Pejnović, D. (2004.), Depopulacija županija i disparitet u regionalnom razvoju Hrvatske, *Društvena istraživanja*, 13 (4-5): 701-726.
- Petak, A. (2002.), Zbirna ocjena stanja u hrvatskom selu, prilog *Nacrt nacionalnog programa za poljoprivredu i seoska područja*, sastavnica, Obrazovanje i ljudski potencijali, AF, Zagreb.
- Philo, C. (1992.), Neglected Rural Geographies: A Review, *Journal of Rural Studies*, 8: 193-207.
- Philo, C. (1993.), Postmodern Rural Geography? A Reply to Murdoch and Pratt, *Journal of Rural Studies*, 9: 429-436.
- Pini, B. (2002.), Constraints to Women's Involvement in Agricultural Leadership, *Women in Management Review*, 17 (6): 276-284.
- Poiner, G. (1990.), *The Good Old Rule: Gender and Other Power Relationships in a Rural Community*, Sydney, Sydney University Press.
- Pokos, N. (2002.), Metodologija izdvajanja seoskog stanovništva, njegov raspored i popisne promjene 1953.–2001. U: M. Štambuk, I. Rogić i A. Mišetić (ur.), *Prostor Iza: Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Polkinghorne, D. E. (2005.), Language and Meaning: Data Collection in Qualitative Research, *Journal of Counseling Psychology*, 52: 137-145.
- Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova (2011.), Izvješće o radu za 2010. godinu, Zagreb: Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, http://www.prs.hr/docs/rh_prs_izvjescje_2010.pdf (17. 11. 2011.)

- Pratt, A. C. (1996.), Discourses of Rurality: Loose Talk or Social Struggle? *Journal of Rural Studies*, 12 (1): 69-78.
- Punch, M. (1994.), Politics and Ethics in Qualitative Research. U: N. K. Denzin i Y. S. Lincoln (ur.), *Handbook of Qualitative Research* (str. 83-97), Thousand Oaks, California, Sage.
- Purić, I. (2000.), (In)visibility of Women. U: J. A. Petrović (ur.), *Diskriminacija žena u Hrvatskoj*. Zagreb, ICFTU CEE Women's Network, ženska sekcija SSSH.
- Ramet, S. P. (1996.), *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the War for Kosovo*, Boulder, Co., Westview Press.
- Reinharz, S. (1992.), *Feminist Methods in Social Research*, New York, Oxford University Press.
- Reinherz, S. (1997.), Who am I? The Need for a Variety of Selves in the Field. U: R. Hertz (ur.), *Reflexivity and Voice* (str. 3-20), Thousand Oaks, California, Sage.
- Richards, H. i Schwartz, L. (2002.), Ethics of Qualitative Research: Are There Special Issues for Health Services Research?, *Family Practice*, 19: 135-139.
- Rihtman-Augustin, D. (1984.), *Strukture tradicijskog mišljenja*, Zagreb, Školska knjiga.
- Rihtman-Augustin, D. (1985.), Patrijarhalizam danas, *Žena*, 43 (5-6): 33-43.
- Rosaldo, R. (1989.), *Culture and Truth: The Remaking of Social Analysis*, Boston, Beacon Press.
- Ross, C. E. i Wright, M. P. (1998.), Women's Work, Men's Work, and the Sense of Control, *Work and Occupations*, 25 (3): 333-355.
- Rye, J. (2006.), Rural Youths' Images of the Rural, *Journal of Rural Studies*, 22: 409-421.
- Ryen, A. (2001.), Cross-Cultural Interviewing. U: J. F. Gubrium i J. A. Holstein (ur.), *Handbook of Interview Research: Context and Method* (str. 335-354), Thousand Oaks, CA, Sage.
- Sachs, C. (1983.), *Invisible Farmers Women's Work in Agricultural Production*, Totowa NJ, Rhinehart Allenheld.
- Sachs, C. (1996.), *Gendered Fields. Rural Women, Agriculture, and Environment*, Boulder, CO, Westview Press.
- Sachs, C. (2006.), Foreword. U: H. Campbell, M. M. Bell i M. Finney (ur.), *Country Boys: Masculinity and Rural Life*, Philadelphia, Pennsylvania State University Press.
- Scheper-Hughes, N. (1992.), *Death without Weeping: The Violence of Everyday Life in Brazil*, Berkeley, University of California Press.
- Seferagić, D. (2002.), *Selo: izbor ili usud*, Zagreb, Institut za društvena istraživanja.

- Sen, A. K. (1985.), *Commodities and Capabilities*, Amsterdam, North Holland.
- Sen, A. K. (1987.), *The Standard of Living*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Sen, A. K. (1999.), *Development as Freedom*, Oxford, Oxford University Press.
- Share, P. (1995.), Beyond Country Mindedness: Representations in the Post-Rural Era. U: P. Share (ur.), *Communications and Culture in Rural Areas*, Key Papers No. 4, Wagga Wagga, Centre for Rural Research.
- Shaw, S. M. (1994.), Gender, Leisure and Constraint: Towards a Framework for the Analysis of Women's Leisure, *Journal of Leisure Research*, 26: 8-22.
- Shaw, S. M. (2001.), Conceptualizing Resistance: Women's Leisure as Political Practice, *Journal of Leisure Research*, 33: 186-201.
- Shaw, S. M. (2005.), Discrimination is a Societal Issue Too: Moving Beyond Individual Behaviour, *Leisure Sciences*, 27: 37-40.
- Short, B. (2006.), Idyllic Ruralities. U: P. Cloke, T. Marsden i P. M. Mooney (ur.), *Handbook of Rural Studies*, London, Sage.
- Shortall, S. (1992.), Power Analysis and Farm Wives: An Empirical Study of the Power Relations affecting Women on Irish Farms, *Sociologia Ruralis*, 32 (4): 431-451.
- Shortall, S. (1996.), Training to be Farmers or Wives? Agricultural Training for Women in Northern Ireland, *Sociologia Ruralis*, 36: 269-285.
- Shortall, S. (1999.), *Women and Farming. Property and Power*, Wiltshire, MacMillan Press.
- Shortall, S. (2002.), Gendered Agriculture and Rural Restructuring: A Case Study of Northern Ireland, *Sociologia Ruralis*, 42 (2): 160-175.
- Silverman, D. (1993.), *Interpreting Qualitative Data: Methods for Analysing Talk, Text and Interaction*, London, Sage.
- Spivak, G. C. (1988.), Can the Subaltern Speak? U: C. Nelson i L. Grossberg (ur.), *Marxism and the Interpretation of Culture* (str. 280-316), Urban, University of Illinois Press.
- Spradley, J. P. (1980.), *Participant Observation*, Fort Worth, TX, Holt, Rinehart & Winston.
- Stebbing, S. (1984.), Women's Roles and Rural Society. U: T. Bradley i P. Lowe (ur.), *Locality and Rurality* (str. 199-208), Norwich, Geobooks.
- Stølen, K. A. (1996.), The Gentle Exercise of Male Power in Rural Argentina, *Identities*, 2 (4): 385-406.
- Suzuki, L. A., Ahluwalia, M. K., Kwong Arora, A. i Mattis, J. S. (2007.), The Pond You Fish In Determines the Fish You Catch: Exploring Strategies for Qualitative Data Collection, *The Counseling Psychologist*, 35 (2): 295-327.

- Symes, D. i Marsden, T. (1983.), Complementary Roles and Asymmetrical Lives: Farmer's Wives in a Large Farm Environment, *Sociologia Ruralis*, 23: 229-241.
- Szalai, J. (1998.), Women and Democratization: Some Notes on Recent Changes in Hungary. U: J. S. Jacquette i S. L. Wolchik (ur.), *Women and Democracy: Latin America and Central and Eastern Europe*, Baltimore, John Hopkins University Press.
- Šikić-Mičanović, L. (1997.), Socialization and Gender: The Significance of Socio-Cultural Contexts, *Društvena istraživanja*, 6: 577-595.
- Štambuk, M. (2003.), Stigmatična personalizacija seljaka, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 24 (2): 809-818.
- Štambuk, M. (ur.) (2005.), *Kako žive hrvatski Romi / How Do Croatian Roma Live*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Štambuk, M. i Mišetić, A. (2002.), Neki elementi socijalne i tehničke infrastrukture hrvatskog sela. U: M. Štambuk, I. Rogić i A. Mišetić (ur.), *Prostor Iza: Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Štambuk, M. i Rogić, I. (ur.) (2001.), *Budućnost na rubu močvare. Razvojni izgledi naselja na Lonjskom polju*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Štambuk, M., Rogić, I. i Mišetić, A. (ur.) (2002.), *Prostor Iza: Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Zbornik 17, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Sučur, Z. i Zrinščak, S. (2007.), Differences That Hurt: Self-Perceived Health Inequalities in Croatia and European Union, *Croatian Medical Journal*, 48: 653-666.
- Teather, E. K. (1998.), The Double Bind: Being Female and Being Rural: A Comparative Study of Australia, New Zealand and Canada, *Rural Society*, 8 (3): 209-221.
- Teather, E. K. i Franklin, M. (1994.), Signposts for Rural Women in the 1990s. U: M. Franklin, L. M. Short i E. K. Teather (ur.), *Country Women at the Crossroads: Perspectives on the Lives of Rural Australian Women in the 1990s*, Armidale, University of New England Press.
- Tedlock, B. (1991.), From Participant Observation to the Observation of Participation: The Emergence of Narrative Ethnography, *Journal of Anthropological Research*, 41: 69-94.
- Thompson, L. i Walker, A. (1989.), Gender in Families: Women and Men in Marriage, Work, and Parenthood, *Journal of Marriage and the Family*, 51: 845-871.
- Thorne, B. (1992.), Feminism and the Family: Two Decades of Thought. U: B. Thorne i M. Yalom (ur.), *Rethinking the Family: Some Feminist Questions*, Boston, Northeastern University Press.

- Thorne, B. (2002.), Symposium on West and Fenstermaker's "Doing Difference". U: S. Fenstermaker i C. West (ur.), *Doing Gender, Doing Difference: Inequality, Power, and Institutional Change*, New York, Routledge.
- Tomić-Koludrović, I. i Kunac, S. (1999.), *Žene u procjepu modernizacije hrvatskog društva. Izvješće o provedenom istraživanju: Politički i kulturni aspekti društvenog položaja žena u gradu Zagrebu*, Split, Stope Nade.
- Tomić-Koludrović, I. i Kunac, S. (2000.), *Rizici modernizacije: žene u Hrvatskoj devedesetih*, Split, Stope Nade.
- Topolčić, D. (2001.), Muškarci to ne rade: rodno segregirana podjela rada u obitelji, *Društvena istraživanja*, 10 (4-5): 767-789.
- UNDP – United Nations Development Programme (1997.), *Human Development Report Croatia*, Zagreb, Croatia.
- UNDP – United Nations Development Programme (2006.), *Siromaštvo, nezaposlenost i socijalna isključenost*, Zagreb, Croatia.
- Van der Burg, M. (1994.), From Categories to Dimensions of Identities. U: M. van der Burg i M. Endevelde (ur.), *Women on Family Farms – Gender Research, EC Policies and New Perspectives* (str. 121-135), Wageningen, Circle for Rural European Studies.
- Van Maanen, J. (1983.), *Qualitative Methods*, Beverly Hills, CA, Sage.
- Vandereycken, W. i Van Deth, R. (1994.), *From Fasting Saints to Anorexic Girls: The History of Self-Starvation*, London, Athlone Press.
- Verdery, K. (1994.), From Parent-State to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe, *East European Politics and Societies*, 8: 225-255.
- Vojinić, P. (2006.), Women at Work in Croatia, *Ekonomika misao i praksa, Časopis Sveučilišta u Dubrovniku*, XV (2): 259-278.
- Walsh, D. (2004.), Doing Ethnography. U: C. Seale (ur.), *Researching Society and Culture* (str. 225-238), London, Sage.
- Wearing, B., Henderson, K. i Kloeze, J. W. te (1994.), *Leisure and Gender*, WICE-DSL, The Netherlands.
- Weedon, C. (1987.), *Feminist Practice and Poststructuralist Theory*, Oxford, Basil Blackwell.
- West, C. i Zimmerman, D. (1987.), Doing Gender, *Gender & Society*, 1: 125-151.
- Whatmore, S. (1991.), *Farming Women: Gender, Work and Family Enterprise*, London, Macmillan.
- Whatmore, S. (1994.), Theoretical Achievements and Challenges in European Rural Gender Studies. U: M. van der Burg i M. Endevelde (ur.), *Women on Family Farms – Gender Research, EC Policies and New Perspectives* (str. 107-120), Wageningen, Circle for Rural European Studies.

- Whatmore, S. (1999.), Hybrid Geographies and Re-Thinking the 'Human' in Human Geography. U: D. Massey, J. Allen i P. Sarre (ur.), *Human Geography Today* (str. 22-39), Cambridge, Polity Press.
- Whatmore, S., Marsden, T. i Lowe, P. (ur.) (1994.), *Gender and Rurality*, London, David Fulton.
- Wikan, U. (1982.), *Behind the Veil in Arabia: Women in Oman*. Baltimore, Md., John Hopkins University Press.
- Williams, J. (1992.), *The Invisible Farmer. A Report on Australian Farm Women*, Canberra, Commonwealth Department of Primary Industries and Energy.
- Williams, W. L. (1992.), *The Spirit and the Flesh: Sexual Diversity in American Indian Culture*, Boston, Beacon Press.
- Witz, A., Halford, S. i Savage, M. (1996.), Organised Bodies: Gender, Sexuality and Embodiment in Contemporary Organisations. U: L. Adkins i V. Merchant (ur.), *Sexualising the Social: Power and the Organisation of Sexuality* (str. 173-190), London, MacMillan.
- Wolf, D. (1996.), *Feminist Dilemmas in Fieldwork*, Boulder, Colo., Westview.
- Yuval-Davis, N. (1997.), *Gender and Nation*, London, Sage.
- Zakon o roditeljskim potporama (*Narodne novine*, broj 85/08. i 110/08.).
- Živić, D. (2006.), *Stanovništvo Vukovarsko-srijemske županije (odrednice i obilježja demografskih promjena od sredine 19. do početka 21. stoljeća)*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Žutinić, Đ. (1994.), O položaju i ulozi seoske žene u Hrvatskom zagorju, *Gazophylacium*, 1 (3-4): 306-315.
- Žutinić, Đ. (2003.a), Women's Role in the Revitalization of Croatian Rural Areas. U: A. Ilak Peršurić (ur.), *Women's Perspectives in Family Farming and Rural Development* (str. 83-92), Poreč, Institute for Agriculture and Tourism.
- Žutinić, Đ. (2003.b), *Obrazovanje i ruralni razvoj*, paper presented on Conference "A Partnership for Sustainable Rural Economic Revitalization in Croatia". University of Zagreb, ICAM and University of Georgia, Lošinj, Croatia.

SUMMARY

Lynette Šikić-Mićanović

HIDDEN LIVES

An anthropological study of rural women

This ethnographic study was a response to a need to conduct anthropological research, which focuses on the experiences of different rural and farm women in Croatia. This is a valuable contribution because lived experiences, particularly among women have remained largely untheorised and marginalised from rural research conducted in Croatia. To uncover the lived and sometimes 'hidden' experiences of rural women, the grounded and comparative empiricism of anthropology provides opportunities to move beyond statistics and gender stereotypes to explore specific aspects of rural gendered life. Correspondingly, participant observation and qualitative research interviews were principally used as the most appropriate ways of grasping and giving voice to women's (and men's) everyday lives and experiences. Fieldwork for this study was conducted in six rural villages (74 households) in Slavonia, in the County of Vukovar-Sirmium.

One of the key concepts underlying this book is that our gendered identities are constructed and performed in particular ways, which help us understand who we are and how we fit in the world. For this reason, this study does not examine the objective category of 'women' but engages with the subjective ideas and practices making up different femininities. Its purpose is to reveal the diverse and multifaceted gendered experiences of rural and farm women as well as their expressions of gender in rural areas. This book attempts to show that the experience of being a woman (or a man) is often complex, ambiguous, and fluid rather than homogeneous. Further, this book opens up discussions on how gender should be understood as a process that is relational (between people where women are defined in relation to men and vice versa) and dynamic i.e., how it changes in different cultural contexts and in time and space. In other words, our gendered being (through doing, saying and thinking) depends on whom we interact with and the discourses that we encounter.

In an attempt to understand women's 'realities', perceptions, as well as their engagement in these worlds, this

study starts with an exploration of their personal perspectives and then moves on to learn about their homes, families, and wider social networks. In other words, this book undertakes to contextualise women's circumstances and to learn about their lives, perspectives and actions. It also illuminates the larger structures and processes that mediate their experiences in rural areas. An overview of the socio-cultural, political (as well as historical) contexts that reflect conditions as they appear at the macro-level is provided through a review of available and relevant demographic statistics and reports. In addition, it explores to what extent rural space determines how people live and think about gender and shows how women are involved in rural social worlds and how they experience and interpret this involvement. Although gender is taken as the key focus, this study also investigates how women's experiences are influenced by the interweaving influences of age, marital/maternal status, education, employment, religion and personal/familial background. Specifically, it emphasises the complex ties between domesticity, femininity and rurality as they interrelate to influence the (domestic) identities of contemporary rural and farm women. Further, this book aims to explore how powerfully traditionally feminine identities (acceptable rural femininities) are embedded and reinforced in the performance of gender but how they are also negotiated and contested by some women. Thus, rather than seeing rural women as passive victims of patriarchal structures, this study attempts to bring out their agency and the creative ways they take control of their lives in often difficult circumstances.

The significance of foregrounding the embodied, situated and subjective self of the researcher in research is highlighted in the third chapter because researchers do not simply observe but are active agents in the production of meaning. This chapter emphasises that the researcher's research gaze, attention, choices, questions, and engagements all create knowledge. In addition to academic background, researchers' personal experiences and memories as well as temperament and personalities influence the choice of research sites, themes, design and theoretical approaches. Incontestably, the lived world between researchers and the people that they study adds reality to the field. Thus, awareness of the different selves and their changing nature (personal/ethnographic-professional) that researchers bring to the field are significant. Incontestably, since ethnographic fieldwork is constituted within a discourse of immersion, reflexivity, and rapport, the ethnographic self cannot always be easily extracted. In addition, this

chapter shows how dilemmas can sway research focus and empathy but also provide opportunities to revise research plans and create space for dialogues. Finally, this chapter confirms how there is a crucial need to include researchers' experiences and memories into research accounts because the invisibility of the researcher only limits our understandings and upholds researchers' power over their participants.

Chapter 4 on gendered values and attitudes specifically looks at how values and attitudes are emphasised, held and sustained by rural women and the wider community. It explores some indicators of traditionalism (patterns of residence, levels of education, attitudes to women's employment) showing that gendered values and attitudes in these rural areas were and continue to be deeply anchored in tradition. Girls learn early from other women as well as from circulating discourses about respectable femininity that in many ways 'bounds' them. Girls and women must continually watch themselves. From earliest childhood, they are taught and encouraged to behave in an appropriate gendered way and socialised into housekeeping skills by other women in the household. Without doubt, the 'socialisation mould' endorses compliance and submissiveness among girls in rural spaces where there is a marked lack of progressive female roles and a lack of support. The ideal woman and her ideal place is perceived by the majority to be a home-maker (*domaćica*) who is primarily responsible for the home, family problems and children while all other duties are secondary. Further, most women (with only a few exceptions) defined their experiences of womanhood through the realms of home, family, and interpersonal relationships. They focused their narration around highly traditional themes such as femininity; motherhood; caring and self-sacrifice for their children and other family members; their responsibility for maintaining the family and a harmonious family atmosphere; as well as housekeeping and 'homemaking'. Although these are all ways of doing 'respectable' femininity they can also entail confinement for women because they are prevented in many ways from obtaining other forms of capital (economic, cultural, social, and symbolic). These aspects of a rural way of life that are most valued by women appear to be those that offer them the least opportunity to make choices. Understandably, in the absence of options, women strictly adhere to traditional beliefs because they do not have any other ways of gaining social power.

Chapter 5 is on the meanings and practices of domestic labour and how this work has far-reaching ramifications

for women in rural spaces. By focussing on the domestic realm, this research recovers both past and contemporary experiences of rural and farm women; experiences that are all too often neglected and marginalised in academic writings. This chapter shows how doing housework (domestic labour) and being satisfied with this arrangement is more an indication of what women (and men) should do rather than other factors that play a part in this division. This division also reflects the much broader organisation of these rural communities/villages around assumptions of gender. Findings show that their domestic work entails less choice (as it is low-control); women feel more responsible and accountable for this work and consequently do more. In addition, homemaking which ensures the physical, emotional, psychological and economic well-being of their families is another important task that women carry out. This chapter convincingly shows that the domestic work that women do produces gender relations as well as creates well being for individuals, the family and wider community but that this burden also has repercussions on women's lives. Both the advantages and disadvantages of domestic labour for rural and farm women are outlined in this chapter. Conclusions stress that regardless of the benefits, gendered divisions of domestic labour relegate women to an inferior position where they often have little power in the rural household, despite their multiple contributions. Since rural and farm women have significantly less access to resources and limited ways of easing the burden of their household duties, it is more difficult for these women to fulfil their potential.

Chapter 6 shows that rural development, which in turn affects overall development (i.e., viability and sustainability of a country) can be hindered by the following: i) rural women's lack of access to different forms of capital (economic, cultural, social, and symbolic); and ii) prevalent dominant rural ideologies that to a large extent determine women roles and positions as well as construct obstacles to public participation in rural areas. This chapter shows that women tend to have lower levels of capital due to traditional rural practices (e.g., as a rule they do not inherit land, they are frequently economically dependent, they are not encouraged to pursue further education, and they do not have wide social networks etc.). This chapter also shows that prevalent rural ideologies prescribe traditional roles for women that are simultaneously sustained by a marked lack of infrastructure (preschool institutions, support services, specialised medical care e.g., gynaecological, mental health care; efficient transport system). One of

the conclusions drawn in this chapter is that rural women could feasibly contribute to rural development if these obstacles are addressed in rural policies. Based on findings in this study, rural women are often required to inhabit different places and *habitués*, making them skilled at organisation, coordination and adaption and in many instances men cannot substitute them. Finally, this chapter shows how it is fundamental to pay attention to the conditions, situations and needs of men and women as well as address gender disparities (gaps/differences) and inequalities that were and are today barriers to rural development.

Finally, in the last chapter, the significance of education, mobility and leisure and how investment in these areas can contribute to empowerment and a higher quality of life among rural and farm women is discussed. Throughout this book it is argued that women in many ways are excluded from rural spaces if they do not 'fit in' with the hegemonic construction of rural womanhood i.e., respectable femininity. Hence, it is often difficult for rural and farm women to resist social pressures to conform. On the other hand, individual transgressions are not enough to upset this gender order that marginalises women and makes them invisible. However, it is argued that different social locations (in education, employment, leisure) for rural and farm women would mediate and shape new constructions of gender and rurality. In other words, participation in these spheres would give women's voices and activities visibility. In turn, an articulated 'common voice' among these women would create possibilities to challenge discriminatory practices and to dispel myths and stereotypes that are damaging. Importantly, these other ways of doing gender would also promote a more progressive notion of womanhood i.e, a *self-reliant* femininity that sustains women's independence, power, strength/resistance, assertiveness, personal development, lifestyle changes and determination.

BILJEŠKA O AUTORICI

Lynette Šikić-Mićanović rođena je 1964. u Adelaideu, Australija, gdje je završila dodiplomski studij. Očevo podrijetlo i znatiželja privukli su je u Hrvatsku, kamo se preselila 1989. godine i osnovala obitelj. Radi u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu od 1995. Magistrirala je (1999.) i doktorirala (2005.) antropologiju na Institutum Studiorum Humanitatis u Ljubljani. Radi na različitim nacionalnim i međunarodnim projektima. Njezini znanstveni interesi uključuju kvalitativne istraživačke metode i teme roda, ruralnih žena i razvoja, Romkinja, beskućnica i beskućnika u Hrvatskoj.
